

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ: Πατερικών Σπουδών,
Ιστορίας Δογμάτων και Συμβολικής

ΘΕΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

*Το πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο έως την
υστεροβυζαντινή περίοδο*

Φοιτητής: Zarko (Ευσέβιος) Meandzija

ΑΜ: 540

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Αρχιμ. Αρίσταρχος Γκρέκας

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στη θεολογική Σχολή της Αθήνας βρέθηκα με τη βοήθεια και τη χάρη του Αγίου Νεκταρίου. Εκείνος ήταν που με βοήθησε να πραγματοποιήσω το όνειρό μου για μεταπτυχιακές σπουδές στην Ελλάδα. Η θεολογία είναι κάτι που με είχε μαγέψει από τα παιδικά μου χρόνια. Οι σπουδές μου ήταν ένα ταξίδι προς τον Θεό, αυτή τη φορά με επιστημονικό τρόπο. Ακολουθώντας τα ίχνη των μεγάλων Θεολόγων και Πατέρων της Εκκλησίας προσπάθησα και εγώ να εμβαθύνω στη σκέψη τους πάντοτε όμως με τη βοήθεια του Θεού.

Η εργασία αυτή αποτελεί το επιστέγασμα ενός δύσκολου ταξιδιού για μένα, αφού η ελληνική δεν είναι η μητρική μου γλώσσα. Στο ταξίδι αυτό είχα σπουδαίους βοηθούς και μέντορες τους καθηγητές μου στη Θεολογική Σχολή. Επίσης, πάντοτε δίπλα μου υπήρξαν οι δύο επιβλέποντές μου, ο Πανοσιολογιώτατος Αρχιμανδρίτης π. Νικόλαος Ιωαννίδης και ο Πανοσιολογιώτατος Αρχιμανδρίτης π. Αρίσταρχος Γκρέκας. Ευχαριστώ, λοιπόν, και εκείνους και τους υπόλοιπους καθηγητές μου. Επιπλέον από καρδιάς θέλω να ευχαριστήσω όλους όσους μου συμπαραστάθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής της διπλωματικής εργασίας μου.

Τέλος ευχαριστώ την οικογένειά μου που με ανέθρεψε ως Ορθόδοξο Χριστιανό και πάντοτε κρατούσε ζωντανά τα νάματα της πίστεως.

Ευχή μας είναι η εργασία αυτή να αποτελέσει ένα ακόμα λιθαράκι στην επιστήμη της θεολογίας για τους ερευνητές και τους επιστήμονες.

24 Μαρτίου 2020
Εορτή μνήμης
Παρθενίου Γ' ΚΠόλεως

Z.(E).M.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	2
Περιεχόμενα.....	3
Εισαγωγή.....	5
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: Η χρήση του αζύμου ή ενζύμου άρτου στη Βίβλο και στην Εκκλησία	15
Α' ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η εορτή του Πάσχα στην Ιουδαϊκή και Χριστιανική παράδοση.....	19
1.1.1. Η εορτή του Πάσχα και η εορτή των Αζύμων	19
1.1.2 Διαφορές στην ιεροτελεστία του Μωσαϊκού Πάσχα και του Πάσχα του Κυρίου.....	25
1.1.3 Η «θυσία» στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη.....	33
1.1.4 Ο Άρτος του Μυστικού Δείπνου.....	43
Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Το ιστορικό υπόβαθρο του προβλήματος με τον «ένζυμο» ή «άζυμο» άρτο στην Εκκλησία.....	56
2.1. Ιστορική αναδρομή του προβλήματος σχετικά με τη χρήση του άζυμου άρτου στην Εκκλησία από τη Σύνοδο στη Βορματία έως τη Σύνοδο Φερράρας -Φλωρεντίας.....	59
2.2. Η αντιρρητική γραμματεία περί του αζύμου και ενζύμου άρτου.....	79
2.2.1 Αντιρρητική γραμματεία στη Δύση.....	81
2.2.2. Αντιρρητική γραμματεία στην Ανατολή.....	84
α) Η γραμματολογία περί ενζύμου άρτου των Πατέρων της Εκκλησίας πριν το Σχίσμα του 1054.....	84
β) Η γραμματολογία περί ενζύμου άρτου των Πατέρων της Εκκλησίας μετά το Σχίσμα του 1054.....	89

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Θεολογία περί του αζύμου και ενζύμου	
άρτου	103
Α ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Σύγχυση Θεολογίας και Οικονομίας στο πρόβλημα με τον	
άζυμο και ένζυμο άρτο.....	111
1.1 Το χριστολογικό πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο.....	115
1.1.2 Ο άζυμος άρτος των Εβιωνιτών	116
1.1.3 Ο άζυμος άρτος ως «άψυχο σώμα» κατά τη διδασκαλία του	
Απολλινάριου.....	117
1.1.4 Ο άζυμος άρτος ως «επιφανειακή θυσία» κατά τη διδασκαλία του	
Νεστορίου.....	123
1.1.5 Ο άζυμος άρτος στη διδασκαλία των Μονοφυσιτών.....	125
Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Οι Ιεροί Κανόνες περί αζύμων.....	132
2.1. Οι Ιεροί Κανόνες της Εκκλησίας περί των αζύμων.....	136
2.2 Οι Ιεροί Κανόνες ως μέσο των Πατέρων για την ανασκευή των	
επιχειρημάτων περί αζύμου άρτου στην Εκκλησία.....	137
Επίλογος.....	145
Βιβλιογραφία.....	154
Πηγές.....	154
Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία.....	158
Ελληνική.....	158
Ξενόγλωσση.....	161
Διαδικτυακή βιβλιογραφία.....	162

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Το πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο εμφανίζεται, μεταξύ άλλων γεγονότων, στην αυγή της καινούργιας χιλιετίας. Θα λειτουργήσει ως ένα μαχαίρι, το οποίο θα χωρίσει τη Δύση από την Ανατολή δημιουργώντας το Μέγα Σχίσμα του 1054 μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων. Στην πρώτη χιλιετία, αν και ξέσπασαν πολλές θεολογικές και εκκλησιαστικές θύελλες, οι Χριστιανοί της Δύσης και της Ανατολής κατόρθωσαν να παραμείνουν ενωμένοι. Τα Πατριαρχεία πορεύονταν μέσα σε σύμπνοια και ομόνοια, ξεπερνώντας τις περιόδους κρίσεως που τα ταλάνισαν. Τότε, όμως, στην αρχή της νέας χιλιετίας ήρθε ένας μεγάλος πειρασμός για να χωρίσει την Εκκλησία και να σκίσει τον άρραφο χιτώνα του Χριστού. Είναι η περίοδος του Μεγάλου Σχίσματος. Το Σχίσμα επηρεάστηκε από πολιτικούς, πολιτιστικούς και οικονομικούς παράγοντες, αλλά η βασική του αιτία δεν ήταν κοσμική, αλλά θεολογική.

Πέρα από το Filioque¹ (εκ του Υιού) και τις λατινικές αξιώσεις για το Πρωτείο του Πάπα², που υπήρξαν οι ρίζες της θεολογικής σύγκρουσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης, άλλο ένα σημείο διχογνωμιών και συγκρούσεων υπήρξε το ερώτημα της χρήσης άζυμου ή ένζυμου άρτου στη Θεία Ευχαριστία, δηλαδή ποιο από αυτά τα δύο είδη του άρτου χρησιμοποίησε ο Κύριος Ιησούς Χριστός κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου.

¹ Γ. Μαρτζέλος, «Οι απαρχές και οι προϋποθέσεις του Filioque στη δυτική θεολογική παράδοση» στο: *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου με θέμα «Το Άγιον Πνεύμα» (11-14 Νοεμβρίου 1991), Προνοία και Προεδρία του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος Β΄, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 381-406.*

² Απ. Γιαννόπουλος, *Το Πρωτείο του Επισκόπου Ρώμης στην Οικουμένη του 21ου αιώνα*, δ.δ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, 2013. Ευ. Ζιώγας, *Διαμόρφωση και εξέλιξη του Παπικού Πρωτείου μέχρι τη Β΄ Βατικανή Σύνοδο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, 2009.*

Σε αυτό το πρόβλημα πολλοί Πατέρες και εκκλησιαστικοί συγγραφείς της υστεροβυζαντινής περιόδου προσπάθησαν να δώσουν απαντήσεις από διαφορετικές θεολογικές οπτικές. Μάλιστα, το πρόβλημα δεν εμφανίστηκε για πρώτη φορά στον 11ο αιώνα, αλλά προϋπήρχε ήδη από την Αποστολική εποχή. Από τότε μέσα στα διάφορα κείμενα των εκκλησιαστικών συγγραφέων θα μπορούσε κάποιος να βρει ορισμένες αναφορές σχετικά με το ζήτημα του άζυμου ή ένζυμου άρτου στη Θεία Ευχαριστία. Επιπροσθέτως, υπάρχουν και κάποιες διατάξεις και Κανόνες Τοπικών Συνόδων, οι οποίοι ορίζουν τη διδασκαλία της αρχαίας Εκκλησίας περί του θέματος³.

Ο άζυμος ή ο ένζυμος άρτος δεν είχε αναδειχθεί τότε σε μία μεγάλη διαφορά με τους Ρωμαιοκαθολικούς, αλλά θεωρείται μια από τις βασικές αιτίες του Μεγάλου Σχίσματος. Γι' αυτό τον λόγο οι Ορθόδοξοι Πατέρες της εποχής εκείνης αλλά και αργότερα με πολύ ζήλο αλλά και με διάκριση αντιμετώπισαν αυτό το πρόβλημα. Εφάρμοσαν τους δογματικούς Όρους και τους Ιερούς Κανόνες σεβόμενοι συγχρόνως τις ιστορικές συνθήκες στις οποίες ζούσαν και τους θεολογικούς κινδύνους που ελλόχευαν από το θέμα της χρήσης του άζυμου ή ένζυμου άρτου στη Θεία Λειτουργία.

Σε αυτή την εργασία θα εξεταστεί αναλυτικά αυτό το πρόβλημα από όλες τις θεολογικές, ιστορικές και εκκλησιαστικές πλευρές του. Η εργασία περιλαμβάνει Πρόλογο, Εισαγωγή, δυο Μέρη που υποδιαιρούνται σε Κεφάλαια με υποενότητες, τον Επίλογο – Συμπεράσματα, και σε Βιβλιογραφία. Η τελευταία χωρίζεται σε πηγές, ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

³ Ιωάννου Δαμασκηνού-, *Περὶ τῶν ἀζύμων*, PG 95, 389A.

Στο πρώτο μέρος υπό τον τίτλο: «Η χρήση του άζυμου ή ένζυμου άρτου στηΒίβλο και στην Εκκλησία» θα παρουσιαστεί μια ιστορική αναδρομή με έμφαση έως την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Το πρώτο μέροςστην ουσία είναι χωρισμένο σε δυο κεφάλαια, δηλαδή, το ιστορικό υπόβαθρο του προβλήματος με τον άζυμο και ένζυμο άρτο στηΒίβλο και στην Εκκλησία. Το πρώτο κεφάλαιο έχει δυο υποκεφάλαια, το πρώτο με αναφορά στην Παλαιά Διαθήκη και το δεύτερο στην Καινή Διαθήκη.

Το πρώτο υποκεφάλαιο είναι μια έρευνα της Αγίας Γραφήςβάσει των έργων των Πατέρων για το πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο. Η Αγία Γραφή, «αυτή η κοινή Βίβλος», η οποία συνδέει όλους χριστιανούς, ήταν παρά πολλές φορές στην ιστορία βασική αιτία του χωρισμούεξαιτίας λανθασμένης ερμηνείας. Οι Πατέρες της Εκκλησίας πάντοτε είχαν ως πηδάλιο την Ιερά Παράδοση και ως μέρος της Ιεράς Παράδοσης χρησιμοποιούσαν την Αγία Γραφή καταπολεμώντας διάφορες αιρετικές απόψεις στην πορεία της ιστορίας. Και σε αυτήτην περίπτωση με τον άζυμο και ένζυμο άρτο, τα βασικά επιχειρήματά τους οι Πατέρες είχαν αντλήσει από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, συγχρόνως όμως οι Λατίνοι είχαν διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση.

Πριν απαντήσουν αν ο άρτος του Μυστικού Δείπνου ήταν άζυμος ή ένζυμος, οι Πατέρες έπρεπε να δώσουν πραπάντηση αν ο Μυστικός Δείπνος ήταν Πασχαλινό δείπνο των Ιουδαίων ή κάτι εντελώς καινούργιο. Όμως, πριν λύσουν αυτήτην την απορία και εισάγουν στα εδάφια της Καινής Διαθήκης, οι Πατέρες ανέδειξαν βάσει του Νόμου της Παλαιάς Διαθήκης τη σημασία της εορτής του Πάσχα και των Αζύμων, και επισήμαναν την κοινή πορεία αυτών των εορτών ως ενιαίας εορτής από την εποχή του Βασιλέα των Ιουδαίων Ιωσία. Όπως είναι γνωστό, κατά τημεταρρύθμιση του Βασιλιά Ιωσία, η εορτή των Αζύμων συνδέθηκε με εκείνη του Πάσχα, η οποία είχε συγκεκριμένη ημερομηνία εορτασμού. Το γεγονός ότι κατά το

Πάσχα έτρωγαν άζυμο άρτο βοήθησε να γίνει η σύνδεση μεταξύ των δύο εορτών.⁴

«Αὐται αἱ έορταὶ τῷ Κυρίῳ, κληταὶ ἅγιοι, ἃς καλέσετε αὐτάς ἐν τοῖς καιροῖς αὐτῶν. ἐν τῷ πρώτῳ μηνὶ ἐν τῇ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνός, ἀνὰ μέσον τῶν έσπερινῶν πάσχα τῷ Κυρίῳ· καὶ ἐν τῇ πεντεκαίδεκάτῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνός τούτου έορτῇ τῶν ἄζύμων τῷ Κυρίῳ· έπτά ἡμέρας ἄζυμα ἔδεσθε. καὶ ἡμέρα ἡ πρώτη κλητὴ ἅγια ἔσται ὑμῖν, πᾶν ἔργον λατρευτὸν οὐ ποιήσετε· καὶ προσάξετε ὀλοκαυτώματα τῷ Κυρίῳ ἑπτά ἡμέρας· καὶ ἡ ἡμέρα ἡ έβδόμη κλητὴ ἅγια ἔσται ὑμῖν, πᾶν ἔργον λατρευτὸν οὐ ποιήσετε⁵».

Μάλιστα, για να περιγράψουν την εορτή του Πάσχα, έπρεπε λεπτομερῶς να διασαφηνίζουν βάσει του Νόμου την ημερομηνία εορτασμού, ὅπως και τον τρόπο του εορτασμού, με ὅλα τα υλικά συστατικά τα οποία περιλαμβάνει η συγκεκριμένη εορτή. Ὅμως, πάνω από ὅλα, το πιο σημαντικό, ήταν η σύνδεση του Μεσσία με τον Νόμο: «Μήνομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι». ⁶ Αυτό ήταν μια πυξίδα, η οποία οδηγούσε τους Πατέρες στη σωστὴ κατεύθυνση ερμηνείας των αγιογραφικῶν χωρίων. Με τον Νόμο του Θεού ήταν ἄρρηκτα συνδεδεμένες οι Εορτές των Ιουδαίων, οι οποίες είχαν εθνικοθρησκευτικό χαρακτήρα⁷. Επομένως ο Κύριος Ιησούς Χριστός ως γνήσιος Εβραῖος παρακολουθούσε κατά γράμμα τον Νόμο, ὄχι ὅμως τυφλά, χωρὶς διάκριση.

Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα γίνει προσπάθεια να απαντηθεῖ το ερώτημα αν οι Ιουδαῖοι μπορούσαν να χρησιμοποιούν τα ἄζυμα εκτός της

⁴ Ελ. Π. Χριστινάκη, Βιβλικὴ Αρχαιολογία – Θεσμολογία Ειδικά Θέματα, Αθήνα 2008 σ.258-261.

⁵ Λευιτ. 23,4-8.

⁶ Ματθ. 5,17.

⁷ Γ. Γαλίτη, Ιστορία Εποχῆς της Καινῆς Διαθήκης, Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1991, σ.139.

συγκεκριμένης ημερομηνίας μιας εορτής και εφόσον τα χρησιμοποιούσαν, ποιες συνέπειες είχαν. Δηλαδή αν ο Κύριος Ιησούς Χριστός έκανε το «Πάσχα Νομικόν» ή το «Πάσχα καινόν»;

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο , θα προσεγγιστεί το πρόβλημα βάσει των τεσσάρων καινοδιαθηκικών διηγήσεων περί του Μυστικού Δείπνου. Μαζί με τους Συνοπτικούς Ευαγγελιστές και τον Παύλο, οι Πατέρες μάς δίνουν απάντηση στο αν ο άρτος του Μυστικού Δείπνου ήταν άζυμος ή ένζυμος. Εκεί έχουμε δύο παραδόσεις δηλαδή, τη Λατινική, η οποία λέει ότι ο Μυστικός Δείπνος ήταν Πασχαλινός και ότι ο άρτος ήταν άζυμος, και την Ορθόδοξη που λέει ότι δεν ήταν Πασχαλινός, αλλά Μυστικός Δείπνος και επομένως ο άρτος ήταν ένζυμος. Επίσης, βάσει των ιστορικών μαρτυριών προκύπτουν και οι δυο παραδόσεις περί του Μυστικού Δείπνου: η πρώτη που μαρτυρείται από τον Παύλο και τον Λουκά, και η δεύτερη από τον Ματθαίο και τον Μάρκο.⁸

Το μυστικό περί του Μυστικού Δείπνου είναι πώς κατάλαβαν το περιεχόμενό του και μάλιστα πώς το ερμήνευαν. Ακριβώς για αυτό τον λόγο έχουμε και δύο εκδοχές στη συγκεκριμένη εποχή. Η μια είναι η Λατινική, ως πλέγμα διαφορετικών αιρετικών αντιλήψεων προηγούμενων αιώνων και η άλλη είναι η Ορθόδοξη. Οι Πατέρες έως την υστεροβυζαντινή περίοδο έμειναν σταθεροί στην Ιερά Παράδοση, όπως και οι Πατέρες της πρώτης χιλιετίας.

Αυτό το θέμα είναι διαχρονικό, όπως παρατηρεί ο καθηγητής «συγχρόνων αιρέσεων» π. Βασίλειος Γεωργόπουλος : «Κοινά στοιχεία όλων των αιρετικών κινήσεων, είναι η αποδοχή της κατά γράμμα θεοπνευστίας της Αγίας Γραφής, η απόρριψη της ιστορικοκριτικής μεθόδου, ο υποκειμενισμός στην ερμηνεία και η έντονη αίσθηση που υπάρχει σε κάθε μία από τις εν λόγω κινήσεις, όπως συμβαίνει σ' όλες τις

⁸ Γ. Ν. Φίλια-,Λειτουργική Τόμος Α', Αθήνα 2009, σ.122-123.

αιρέσεις, ότι αποτελούν την αυθεντική έκφραση του βιβλικού χριστιανισμού. Ιδιαίτερος, όμως, γνώρισμά τους είναι να προσαρμόζουν τα εδάφια της Βίβλου στις ξεχωριστές αιρετικές διδασκαλίες τους».⁹

Μετά τη βιβλική μελέτη για τον άζυμο και ένζυμο άρτο, στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, πρέπει να εξεταστεί βάσει των έργων των Πατέρων της υστεροβυζαντινής περιόδου, πώς οι Πατέρες αντιμετώπιζαν το πρόβλημα με τον άζυμο ή ένζυμο άρτο στηριζόμενοι στην κοινή πορεία της Εκκλησίας της πρώτης χιλιετίας. Γι' αυτό τον λόγο το δεύτερο κεφάλαιο της ιστορικής πορείας της Εκκλησίας διαρέθηκε σε δυο υποκεφάλαια. Το πρώτο κάνει ιστορική αναδρομή από τη Σύνοδο της Βορματίας έως τη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας και το δεύτερο υποκεφάλαιο είναι ένα πλέγμα των έργων της Αντιρρητικής γραμματείας των Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων, οι οποίοι ασχολήθηκαν με αυτό το πρόβλημα.

Αυτή η περίοδος διαιρείται σε δύο φάσεις, μία πριν και μία μετά το Μέγα Σχίσμα. Δυστυχώς, και σε αυτή την περίπτωση εμπλέκονται οι πολιτικοί παράγοντες εκείνης της εποχής. Ακριβώς γι' αυτό τον λόγο οι εκκλησιαστικοί ηγέτες δεν είχαν αναπτύξει μία πολεμική μεταξύ τους, αλλά πολύ συχνά εναντιώνονταν και στους διάφορους τοπικούς Άρχοντες. Μία τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση υπήρξε η διαμάχη ανάμεσα στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Κηρουλάριο και τον Αργυρό, τον διοικητή των αυτοκρατορικών δυνάμεων στην Ιταλία. Ο Πατριάρχης Μιχαήλ διατηρούσε επιφυλάξεις για τον Αργυρό και τον προβλημάτιζε η επιρροή του προς τον Αυτοκράτορα, Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο¹⁰.

⁹ π. Βασιλείου Γεωργιπούλου, *Η Περί της Αγίας Γραφής διδασκαλία των σύγχρονων αιρετικών κινήσεων*, Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 279-80.

¹⁰ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, μετάφραση Χρ. Μακρόπουλος, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2008, σ. 65.

Αυτό μπορεί να αποδειχθεί ολοφάνερα, αν μελετήσει κάποιος την πρώτη επιστολή του Πατριάρχη Κηρουλάριου προς τον Πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρο: «Ὁ δὲ τὰ τοιαῦτα λαβὼν γράμματα, καὶ μέχρις αὐτοῦ φθάσας τοῦ μαγίστρου καὶ δουκὸς Ἰταλίας τοῦ Ἀργυροῦ, τὰ γράμματα μὲν εὐμηχάνως αὐτὸν αὐτοῦ ὑπελθόντος ἐφ' ᾧ ταῦτα διὰ ταχέων ἐς τὸν πάπαν ἐξαποστεῖλαι, αὐτῷ ἐνεχείρισεν. Ὁ μάγιστρος δὲ, ὡς ἀκριβῶς μεμαθήκαμεν, οὐδέποτε τῆς οἰκείας ἐπιλεησμένος θρησκείας καὶ διπλῆς, ἀλλ' αἰεὶ τὰναντία κατὰ τῆς βασιλίδος καὶ τῆς Ῥωμανίας φρονῶν, οὐδ' ἐν τούτῳ ἠμέλησε τῶν συνήθων, ἀλλ' αὐτὰ τε τὰ νομίσματα, ἃ πρὸς βασιλέως ὁ βεστιαρίτης λαβὼν, ἐπεφέρετο, ἀνελάβετο, ἐν κέρδει πάντως ἰδίῳ θέσθαι καὶ ταῦτα βουλόμενος, ὡς τὰ προαποσταλέντα, ἅτε περὶ οἰκείων διαπονούμενος κάστρων οἰκοδομὰς καὶ τὴν περὶ αὐτῶν ἐπιμέλειαν»¹¹.

Ἄλλωστε ἡ ἀνάμειξη τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν στα ἐκκλησιαστικά ζητήματα υπήρξε ἀδιαμφισβήτητη ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή θεμελίωσης τῆς «πολιτικῆς» ἐλευθερίας τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή ἀπὸ τὸ Διάταγμα τῶν Μεδιολάνων το 313, με τὸ ὁποῖο σταμάτησαν οἱ διωγμοὶ τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τὸ Λικίνιο καὶ τὸν μετέπειτα Αυτοκράτορα Μέγα Κωνσταντῖνο. Δυστυχῶς, αὐτὸ ἦταν ἐντονο καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Σχίσματος το 1054 καὶ παρέμεινε ἕως σήμερα. Μετέπειτα ἀκόμη ἰσχυρότερη υπήρξε ἡ ἐπιρροή τῶν πολιτικῶν Ἀρχῶν στα ἐκκλησιαστικά, ἰδιαίτερα σὺν ἁγίου τῶν Συνοδῶν Λυῶν καὶ Φερράρας-Φλωρεντίας, ὅπου ἓνα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ συζητήθηκαν ἦταν καὶ αὐτὸ τῶν ἀζύμων. Στὴ Σύνοδο τῆς Λυῶν τοῦ 1274 ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπροσωπεῖα ἦταν οὐσιαστικὰ μαριονέτες τοῦ Αυτοκράτορα Μιχαὴλ Παλαιολόγου, καὶ σχεδὸν τὸ ἴδιο θα συνέβαινε καὶ στὴ Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας το 1438-39, ἀν δὲν ἦταν παρὼν ὁ Ἅγιος Μάρκος Ευγενικός.

¹¹ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου, *Πρῶτη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον*, .PG 120, 784AB.

Αυτή η ιστορική αναδρομή δεν μπορεί να είναι απλή ιστορική αναφορά σε γεγονότα και πρόσωπα, αλλά είναι αναγκαίο να υποστηρίζεται από έργα των Πατέρων έως την υστεροβυζαντινή περίοδο. Έτσι θα έχουμε μια εικόνα για το πώς αντιμετώπιζαν οι Πατέρες το πρόβλημα με τον άζυμο ή ένζυμο άρτο βάσει της κοινής πορείας της Εκκλησίας την πρώτη χιλιετία.

Το δεύτερο υποκεφάλαιο της ιστορικής πορείας είναι ένα πλέγμα των έργων της αντιρρητικής γραμματείας των Πατέρων, οι οποίοι ασχολήθηκαν με αυτό το πρόβλημα. Βάσει αυτών των σωζόμενων έργων μπορεί να αναδυθεί ακέραια η διδασκαλία της Εκκλησίας περί του άζυμου ή ένζυμου άρτου. Εκεί θα δούμε αναλυτικά πως οι Πατέρες της Εκκλησίας, όπως και οι Λατίνοι, χρησιμοποιούσαν την αντιρρητική γραμματεία ως σημαντικό μέσο για να λύσουν ένα κρίσιμο θέμα για τη ζωή της Εκκλησίας, όπως είναι το πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο.

Το δεύτερο μέρος «Θεολογία περί του άζυμου και ένζυμου άρτου» χωρίζεται σε δυο κεφάλαια. Στο δεύτερο μέρος θα αναπτυχτεί το πώς οι Πατέρες της Εκκλησίας αντιλήφθηκαν ότι το πρόβλημα δεν ήταν επιφανειακό και ασήμαντο αλλά βαθιά δογματικό με συνέπειες για τη σωτηρία των ανθρώπων. Γι' αυτό τον λόγο το δεύτερο μέρος έχει δογματικό περιεχόμενο, δηλαδή, είναι μια τεκμηριωμένη θεολογική απάντηση των Πατέρων στην πρόκληση των Λατίνων από τον 11ο αιώνα έως την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Μάλιστα, αυτή η απάντηση θα τεκμηριωθεί βάσει των έργων των Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων όσο και βάσει των Ιερών Κανόνων, και γι' αυτό θα έχουμε δυο κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο, οι Πατέρες αντιμετώπισαν τους Λατίνους και την καινοτομία τους για τα άζυμα βάσει της δογματικής διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Μάλιστα, μπορεί να ήταν προσέγγιση να έγινε από διαφορετική οπτική γωνία αλλά τα επιχειρήματα ήταν σχεδόν τα ίδια

όπως και ο σκοπός, δηλαδή η καταπολέμηση της παρερμηνείας των Λατίνων. Τις βασικές αποκλίσεις με τις συνήθειες τους παρουσιάζει σε μία παράγραφο ο Μητροπολίτης Ρωσίας Ιωάννης, υπογραμμίζοντας ότι οι Λατίνοι με τη χρήση των αζύμων έπεσαν σε αρχαίες αιρέσεις και έτσι αρνήθηκαν την τέλεια ενανθρώπιση του Κυρίου Ιησού Χριστού: «Ότι δέ ἄρτος ἦν ἀληθῶς καὶ οὐκ ἄζυμον, σαφῶς ἀποδέδεικται. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ Ἰούδα φησὶν· «ὦ βάψας τὸ ψωμίον ἐπιδώσω, αὐτὸς ἐστὶν ὁ παραδιδούς (sic) με»,· εἰ δὲ λέγετε διὰ τοῦτο τὸ ἄζυμον ἐπιτελεῖν, διὰ τὸ ἀμιγῆς ἐνύλου παντὸς καὶ καθαρὸν τῆς θεότητος, λανθάνετε ἐμπίπτοντες εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν ἀρχαίων αἰρετικῶν Οὐάλεντος καὶ Μάνεντος· ἔτι δὲ Ἀπολιναρίου τοῦ Λαοδικέως καὶ Παύλου τοῦ Σύρου τοῦ Σαμοσατέως, Εὐτυχοῦς, Διοσκόρου, Σευήρου, τῶν ἐπὶ τῆς ἀγίας ἑκτης Συνόδου ἀναφυέντων μονοθελητῶν Σεργίου, Παύλου, Πύρρου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς. Ἐν τούτοις γὰρ ἅπασιν ἔπνευσεν ὁ διάβολος καὶ πάντων σχεδὸν ἡ αἵρεσις μία, ἀρνούμενων τὴν τελείαν ἐνανθρώπησιν καὶ καθ' ὑπόστασιν τοῦ ἐνὸς Σωτῆρος Χριστοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν»¹². Ὅλες αὐτές οι αποκλίσεις ἀπὸ τὴν ἀλήθεια θα προσεγγισθοῦν ἀναλυτικὰ, ἐρμηνεύοντας τὴ σχέση τῆς καθεμιάς αἵρεσης με τὰ ἄζυμα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο τὸ θέμα με τὸν ἐνζυμο καὶ ἄζυμο ἄρτο θα προσεγγισθῆ σύμφωνα με τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες καὶ τὸ πῶς οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τοὺς χρησιμοποιούσαν γιὰ νὰ δώσουν ἀπαντήσεις σὲς καινοτομίες τῶν Λατίνων. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο τούτα τὰ δυο θέματα θα μελετηθοῦν σὲ δυο ὑποκεφάλαια . Ἐπίσης, θα ἔχουμε ἐκεῖ τὴ δυνατότητα νὰ ἀντιληφθοῦμε, καὶ γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἄζυμου καὶ ἐνζυμοῦ ἄρτου, ποῖος τελικὰ ἔχει κύρος γιὰ τοὺς Ὁρθοδόξους καὶ γιὰ τοὺς Λατίνους, οἱ Ἱεροὶ Κανόνες ἢ ὁ Πάπας τῆς Ρώμης.

¹² Ἰωάννου, Μητροπολίτου Ῥωσσίας Ἐπιστολὴ πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ρώμης» Ἐξ ἀπογράφου τῆς ἐν Πάτμῳ ἱεράς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868, σ.10.

Συμπερασματικά στον επίλογο θα παρουσιασθεί βάσει όλης της έρευνας το πόσο σημαντικό είναι το θέμα περί του άζυμου και ένζυμου άρτου για την Εκκλησία και αν τελικά ο άρτος της Θείας Λειτουργίας είναι ένζυμος ή άζυμος.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ:

Η χρήση του αζύμου ή ενζύμου άρτου στη Βίβλο

Οι Πατέρες της Εκκλησίας στην υστεροβυζαντινή περίοδο προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις των Ρωμαιοκαθολικών για το θέμα του άζυμου άρτου με τεκμηριωμένα επιχειρήματα βασιζόμενοι στην Αγία Γραφή, στους Ιερούς Κανόνες και στα έργα των Πατέρων της Εκκλησίας της πρώτης χιλιετίας. Αυτό άλλωστε επισημάνει χαρακτηριστικά και ο Ιωάννης Ζ', Πατριάρχης Αντιοχείας¹³.

Οι Πατέρες, θέλοντας να δώσουν απάντηση στο ερώτημα αν ο άρτος του Μυστικού Δείπνου ήταν άζυμος ή ένζυμος, έπρεπε αρχικά να λύσουν το πρόβλημα σχετικά με το ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στο Ιουδαϊκό Πάσχα και στον Μυστικό Δείπνο. Το βασικό στοιχείο, το οποίο είναι καταλυτικός παράγοντας στη λύση του προβλήματος, είναι η ημέρα της εβδομάδας που έγινε η τέλεση του Μυστικού Δείπνου και η ακριβής ημερομηνία του ιουδαϊκού μήνα Νισάν που αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη μέρα. Άλλωστε κατά το μήνα Νισάν, 10^η¹⁴, έπρεπε να τελείται το Πάσχα - σύμφωνα με τον Νόμο- στο διάστημα μεταξύ της 15ης και της 21ης ημέρας του μήνα. Σύμφωνα με μεταγενέστερους υπολογισμούς η εορτή του

¹³ Ιωάννου Ζ' Πατριάρχου Αντιοχείας, *Λόγος περί τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην, John the Oxite, Λόγος περὶ τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην, in Deux inédits byzantins sur les azymes au début du xiie siècle : contribution à l'histoire des discussions théologiques entre Grecs et Latins*, B. Leib (Orientalia Christiana 9), II,3, Roma 1924, p. 245: «Τριῶν τοίνυν ὄντων ἐξ ὧν τοὺς ἀντικαθισταμένους ἐπιστομίζειν ἢ τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησία οἶδε, τῆς ἐγκεκριμένης ἐγγράφου διδασκαλίας, τῆς ἀγράφου παραδόσεως καὶ συνηθείας καὶ τῶν λογισμῶν οὐς ἐκ τε τῆς πρὸς τὰ καθεστῶτα ἀναλογίας καὶ τῶν ἄλλων εἰκότων συνερανίζοντες τοὺς τάναντία φρονοῦντας δυνάμεθα πείθειν, τοσοῦτων τοίνυν τούτων ὄντων, ἢ δεῖξάτωσαν Ἰταλοὶ, καὶ καθ' ἓν γοῦν, οὐκ ἐκκηρυκτέαν τὴν ἄζυμον οὖσαν λατρείαν, καὶ οὐδ' ἡμεῖς παντάπασιν ἀποδοκιμάσομεν, ἢ ἔάν ἄρα πάντοθεν διελέγξωμεν σφαλομένους, παυσάσθωσάν ποτε τῆς εἰκαίας ἐνστάσεως, καὶ ἐτοιμῆ αὐθις ταῖς ἐκκλησίαις ἢ σύμβασι· μᾶλλον μὲν οὖν καὶ προσκλαιέτωσαν τῷ Θεῷ, μακρὸν οὕτω χρόνον ἀπεσχισμένοι κακῶς».

¹⁴ Σύμφωνα με το Γρηγοριανό Ημερολόγιο είναι Μάρτιος-Απρίλιος. Η ονομασία προέρχεται από το σουμεριακό nisag, που σημαίνει «πρώτοι καρποί».

Πάσχα λάμβανε χώρα στο διάστημα από τη 14η έως την 21η του αυτού μηνός¹⁵.

Ο Ιησούς Χριστός δεν ήρθε να καταλύσει τον Νόμο αλλά να τον ολοκληρώσει. Και μάλιστα στο πρόσωπό Του θα εκπληρωθούν τα όσα διδάσκουν ο Νόμος και οι Προφήτες: «Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλύσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας · οὐκ ἦλθον καταλύσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι»¹⁶. Διαφορετική θα είναι η προσέγγιση και η ερμηνεία του Πάσχα¹⁷, το οποίο έκανε ο Ιησούς Χριστός με τους μαθητές του, εάν αυτό ήταν το «Νομικόν Πάσχα» ή το «Πάσχα Καινόν», δηλαδή αν ήταν το Πάσχα των Ιουδαίων ή κάτι εντελώς καινούργιο.

Αν ήταν το «Νομικόν Πάσχα», δηλαδή το Πάσχα των Ιουδαίων, θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα άζυμα το βράδυ της Πέμπτης πριν το καθιερωμένο βράδυ της Παρασκευής βάσει του Νόμου ή όχι; Με τον Νόμο του Θεού είναι άρρηκτα συνδεδεμένες οι Εορτές των Ιουδαίων, μέσα από τις οποίες ο Νόμος υλοποιήθηκε, δηλαδή το περιεχόμενο των εντολών του Θεού. Οι εορτές είχαν εθνικοθρησκευτικό χαρακτήρα και καθιερώθηκαν

¹⁵ Αρχιμ. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς θείας Εὐχαριστίας*, ἐν Αθήναις 1961, σ. 4.

¹⁶ Ματθ. 5:17.

¹⁷ Η λέξη «Πάσχα» προέρχεται από το εβραϊκό פֶּסַח (Pesah) και σημαίνει διάβαση, πέρασμα, σε ανάμνηση της σωτηρίας των Εβραίων από το πέρασμα του τιμωρού Αγγέλου του Θανάτου, της διάβασής τους από την Ερυθρά Θάλασσα, της απελευθέρωσής τους από την αιγυπτιακή αιχμαλωσία και δουλεία, και της άφιξής τους στη γη της Επαγγελίας, τη Χαναάν (Εξ 12:1-18). Το γεγονός αυτό φαίνεται να συνέβηκε μια νύχτα του μήνα Νισάν με πανσέληνο, γι' αυτό και θεσπίστηκε από το Μωυσή με εντολή Θεού να εορτάζεται τη 14η ημέρα του μήνα Νισάν (Λευιτ 23:1-8. Αρ 9:1-5). Η σταθερότητα της ημερομηνίας του Νομικού Πάσχα ή Φάσκα οφείλεται στο γεγονός ότι το εβραϊκό ημερολόγιο, όντας σεληνιακό, εξασφαλίζει πως η μέρα αυτή βρίσκεται στο μέσο ενός μήνα, άρα είναι και πανσέληνος· σύμφωνα δε με τους ιουδαϊκούς κανόνες, το εβραϊκό Πάσχα εορτάζεται μόνο ημέρα Τρίτη, Πέμπτη, Σάββατο και Κυριακή», Α.-Μ. Χατζηλύρας, «Ο Καθορισμός της ημερομηνίας του Πάσχα», https://www.academia.edu/34419184/%CE%97_%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81_%CE%AF%CE%B1_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%BA%CE%B1%CE%B8%CE%BF%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%B7%CE%BD%CE%AF%CE%B1%CF%82_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%A0%CE%AC%CF%83%CF%87%CE%B1 (Ημ. Ανάκτησης 5 Δεκεμβρίου 2018)

εξ αφορμής διαφόρων σημαντικών γεγονότων που έλαβαν χώρα κατά τη μακραίωνη ιστορία του Ισραήλ¹⁸. Οι Ιουδαίοι εόρταζαν τις εορτές τους συγκεκριμένες μέρες, εφαρμόζοντας τον Νόμο του Θεού κατά γράμμα, όπως διέταξε ο Θεός τον Μωυσή: «καὶ φυλάξεσθε τὸν νόμον τοῦτον κατὰ καιροὺς ὥρων, ἀφ’ ἡμερῶν εἰς ἡμέρας»¹⁹.

Κάθε εορτή που σχετιζόταν αποκλειστικά με τη λειτουργική ζωή είχε τα έθιμα και τις ιεροτελεστίες της, και όλο το λειτουργικό τυπικό της καθίστατο ιερό²⁰. Έτσι απαγορευόταν ο οποιοσδήποτε Ιουδαίος να τα αγνοήσει ή να αποφύγει την τήρησή τους. Αυτό σήμαινε αυτόματα ότι θα τον απομάκρυναν από την ισραηλιτική κοινότητα. Το ίδιο ίσχυε και στην

¹⁸ Γ. Γαλίτη, *Ιστορία Εποχής της Καινής Διαθήκης*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 139.

¹⁹ Έξ. 13:10.

²⁰ «Ο Ισραήλ όπως και πολλοί άλλοι σύγχρονοι του λαοί παρουσιάζει μεγάλο αριθμό εορτών που δεν σχετίζονται πάντοτε με την καθαυτή λατρευτική του ζωή. Πρόκειται κυρίως για οικογενειακές ή φυλετικές γιορτές που επισημαίνουν διάφορα γεγονότα, όπως ο απογαλακτισμός του παιδιού (Γεν. 21: 8), ο γάμος ενός ατόμου (Γεν. 29:22 κ.εξ.) ή ακόμη και ο θάνατος (Γεν. 23:2· Β' Βασ. 1:11-12, 17 κ.εξ.). Η αγροτική ζωή έδινε συχνά την ευκαιρία στον λαό να χαρεί και να γιορτάσει με διάφορες εκδηλώσεις. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το κούρεμα των ζώων (Γεν. 38:12· Α' Βασ. 25:2-38· Β' Βασ. 13:23-29). Όπως θα δούμε και στη συνέχεια οι τρεις βασικές εορτές του Ισραήλ συνδέονται με τη ζωή των αγροτών ή των βοσκών. Ακόμη διάφορα γεγονότα της δημόσιας ζωής γίνονταν αφορμή για να γιορτάσουν με τραγούδια και χορούς. Η ενθρόνιση ενός βασιλιά, πχ. συνοδεύονταν από ανάλογες εκδηλώσεις.

Πολλές είναι οι εορτές για τις οποίες δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες, που γιορτάζονταν σε κατά τόπους ιερά του Ισραήλ (Ωσ. 4:15, 12:12. Αμ. 4:4-5).

Στο βιβλίο των Αριθμών (κεφ. 28-29) γίνεται αναφορά στις κυριότερες εορτές του αρχαίου Ισραήλ. Αναφέρεται το καθημερινό λατρευτικό τυπικό, η προσφορά για τα Σάββατα, η νέα σελήνη, η εορτή του Πάσχα και των Αζύμων, η εορτή των Εβδομάδων, η πρώτη μέρα του νέου έτους, η ημέρα του Εξιλασμού και η εορτή της Σκηνοπηγίας. Οι εορτές αυτές είναι κατανεμημένες στον ετήσιο λατρευτικό κύκλο, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί την εποχή του Έσδρα.

Αργότερα προστέθηκαν και άλλες εορτές στο θρησκευτικό ημερολόγιο του Ισραήλ. Ορισμένες από αυτές δεν διατηρήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως η εορτή για την κατάληψη της ακρόπολης της Ιερουσαλήμ από τον Σίμωνα τον Μακκαβαίο, η εορτή για τα ξύλα που προορίζονταν για τον βωμό, ή ακόμα, η εορτή του Νικάνορα. Άλλες εορτές, που καθιερώθηκαν την ίδια περίοδο με τις προηγούμενες, διατηρούνται μέχρι και σήμερα, όπως η εορτή των Πουρίμ, η εορτή του Εγκαινιασμού του ναού (Χανουκά) και η εορτή του Εξιλασμού», Δ. Καϊμάκη, «Οι γιορτές του Ισραήλ», *Το χριστιανικόν εορτολόγιον*, Η' Πανελλήνιον λειτουργικόν συμπόσιον στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, 18-20/9/ 2006, Βόλος, www.ecclesia.gr/greek/holysynod_/committees/liturgical/h_symposio_eisigisi5.html. (Ημ. Ανάκτησης 18 Οκτωβρίου 2018)

περίπτωση της εορτής του Πάσχα: «πᾶς, ὃς ἂν φάγη ζυμωτόν, ἐξολοθρευθήσεται ἡ ψυχὴ ἐκείνη ἐκ συναγωγῆς Ἰσραὴλ, ἔν τε τοῖς γειώραις καὶ αὐτόχθοσι τῆς γῆς»²¹.

Οἱ εορτές αυτές δεν ανακαλούσαν ἀπλᾶ στη μνήμη των Ἰουδαίων γεγονότα ἀπὸ το παρελθόν τους, ἀλλὰ ἀναβίωναν τις διάφορες ἱστορικές στιγμές του Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ μέσω του τυπικοῦ τελετουργικοῦ της λατρευτικῆς ζωῆς του²². Γνωρίζοντας ὅλα αυτά, θα μπορούσε κάποιος να ἀναρωτηθεῖ ἀν θα εἶχε τὴ δυνατότητα ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός να τα παραθεωρήσει ἢ να τα ἀγνοήσει ὡς Νομοθέτης; Ὅλα αυτά τα θέματα πρὸς ἐρευνα θα βρουν ἀπαντήσεις μέσα ἀπὸ τα ἔργα των Πατέρων καὶ των ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων στὴν υστεροβυζαντινὴ περίοδο.

²¹ Ἐξ. 12:19.

²² Χρ. Γ. Καραγιάννη, *Αρχαιολογία καὶ Θεσμολογία του Βιβλικοῦ Ἰσραὴλ*, ἐκδόσεις Ἐννοια, Αθήνα 2013, σ. 498.

Α' ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Η εορτή του Πάσχα στην Ιουδαϊκή και Χριστιανική παράδοση

1.1.1. Η εορτή του Πάσχα και η εορτή των Αζύμων

Οι δυο πιο μεγάλες εορτές των Ιουδαίων ήταν οι εορτές του Πάσχα και των Αζύμων. Το εβραϊκό Πάσχα ονομάζεται και Νομικό Πάσχα. Η εορτή αυτή καθιερώθηκε ως ανάμνηση της εξόδου των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο και της διάβασης της Ερυθράς Θαλάσσης. Η εορτή των Αζύμων είναι η δεύτερη από τις εορτές που αναφέρονται στο Λευϊτικό και που ο ίδιος ο Θεός θέσπισε για τον λαό του. Εορταζόταν μαζί με το Πάσχα²³.

Η λέξη Πάσχα, λοιπόν, προέρχεται από την εβραϊκή λέξη Πεσάχ, που σημαίνει (όπως προαναφέρθηκε) πέρασμα, διάβαση. Στην αρχή ήταν δυο ξεχωριστές εορτές, αλλά από την εποχή του Βασιλιά Ιωσίαενοποιήθηκαν²⁴. Την εποχή της Καινής Διαθήκης το Πάσχα ήταν η κατεξοχήν εορτή των Εβραίων, κάτι που δεν συνέβαινε από την αρχή στη λατρευτική ζωή του λαού του Θεού. Οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται στην Παλαιά Διαθήκη δεν είναι πολλές, αλλά και αυτές που υπάρχουν δεν είναι εύκολο να ερμηνευτούν²⁵. Σχετικά ξεκάθαρη εικόνα για το Πάσχα και τα Άζυμα βρίσκεται σε λίγα χωρία της Πεντατεύχου. Συγκεκριμένα, στην Έξ 12:1-20 και 40-51, στο Λευιτ 23:5-8, και στους Αρ 28:16,25, περιγράφονται ουσιαστικά οι δυο εορτές.

²³ Έξ. 12: 15-20.

²⁴ Α' Έσδρα 1:1. Β' Βασ. 23:21-23· Β' Παραλ. 35:1-9.

²⁵ Δ. Καϊμάκη, «Οι γιορτές του Ισραήλ», *Το χριστιανικόν εορτολόγιον*, Η' Πανελλήνιον λειτουργικόν συμπόσιον στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, 18-20/9/ 2006, Βόλος, www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/h_symposio_eisigisi5.html. (Ημ. Ανάκτησης 18 Οκτωβρίου 2018)

Η εορτή του Πάσχα γιορτάζεται το βράδυ της δέκατης τέταρτης μέρας του μήνα Νισάν. Σύμφωνα με τις εβραϊκές Γραφές, το Πάσχα αποτελούσε ανάμνηση της εξόδου από τη δουλεία της Αιγύπτου υπό την ηγεσία του Μωυσή. Θεσπίστηκε σε ανάμνηση της επιστροφής των προγόνων τους από την Αίγυπτο και αποτελούσε τελετή μνήμης ανά τους αιώνες. Κατά τη διάρκειά της απαγορεύεται αυστηρά να χρησιμοποιηθεί οτιδήποτε έχει προζύμι²⁶. Το βράδυ της εξόδου κάθε οικογένεια πρόσφερε ως θυσία στον Θεό ένα αρνί για τη σωτηρία όλου του λαού. Το έφαγαν χωρίς να σπάσουν τα κόκκαλά του μαζί με άζυμο ψωμί και πικρά χόρτα. Μετά έβαψαν την πόρτα τους με το αίμα του, σύμφωνα με την εντολή του Θεού, για να ξεχωρίζουν τα σπίτια τους από αυτά των Αιγυπτίων, έτσι ώστε ο Άγγελος του Κυρίου να μη χτυπήσει με θάνατο και τα δικά τους παιδιά.

Ο μήνας Νισάν είναι αρχή του καινούργιου εκκλησιαστικού έτους για τους Ιουδαίους και σύμφωνα με την Τορά ονομάζεται *chodesh ha-aviv*—ο μήνας της άνοιξης. Αυτή η εορτή, κατά τον λόγο του Θεού, είναι για να τιμήσουν τον Ίδιο τον Κύριο και το εορτάζουν με πασχαλινό αρνί, πικρά χόρτα και άζυμο άρτο κατά τα γραφόμενα της Παλαιάς Διαθήκης: «οὕτω δὲ φάγεσθε αὐτό· αἱ ὀσφύες ὑμῶν περιεζωσμένοι, καὶ τὰ ὑποδήματα ἐν τοῖς ποσὶν ὑμῶν, καὶ αἱ βακτηρίαι ἐν ταῖς χερσὶν ὑμῶν· καὶ ἔδεσθε αὐτὸ μετὰ σπουδῆς· πάσχα ἐστὶ Κυρίῳ»²⁷.

Σε άλλο σημείο της Εξόδου αναφέρεται πάλι σχετικά με το πασχαλινό τραπέζι: «Καὶ φάγονται τὰ κρέα τῆ νυκτὶ ταύτῃ· ὅπτα πυρὶ καὶ ἄζυμα ἐπὶ πικρίδων ἔδονται»²⁸ και εφτά συνεχόμενες μέρες θα τρώνε το άζυμο ψωμί «ἐπτά ἡμέρας ἄζυμα ἔδεσθε, ἀπὸ δὲ τῆς ἡμέρας τῆς πρώτης

²⁶ Ειρήνη Παπαδημητρίου, Μτφρ., *Το Ταλμούδ (Ανθολόγιο)*, [Μούσες], εκδ. Αρμός, Αθήνα 2010, σ. 432.

²⁷ Έξ. 12:11.

²⁸ Έξ. 12:8.

ἀφανιεῖτε ζύμην ἐκ τῶν οἰκιῶν ὑμῶν»²⁹ ἀπό τις δεκατέσσερις του πρώτου μηνός ἕως το βράδυ της εικοστής πρώτης³⁰.

Μάλιστα, ο Κύριος εἶπε δυο φορές στον Μωυσή ὅτι ἀν κάποιος τρώει το κανονικό ψωμί με προζύμι νὰ ἀποκλεισθεῖ ἀπὸ την Ἰσραηλιτικὴ κοινότητα: «πᾶς ὃς ἂν φάγη ζύμην, ἐξολοθρευθήσεται ἡ ψυχὴ ἐκείνη ἐξ Ἰσραὴλ ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς πρώτης ἕως τῆς ἡμέρας τῆς ἑβδόμης»³¹ καὶ «πᾶς ὃς ἂν φάγη ζυμωτόν, ἐξολοθρευθήσεται ἡ ψυχὴ ἐκείνη ἐκ συναγωγῆς Ἰσραὴλ, ἐν τε τοῖς γειώραις καὶ αὐτόχθοσι τῆς γῆς»³². Αὐτός εἶναι ὁ Αἰώνιος Νόμος νὰ γιορτάζουν την εορτὴ Ἀζύμων, ἐπειδὴ αὐτὴ την ἡμέρα ὁ Κύριος ἐβγάλε τους Ἰσραηλίτες ἀπὸ την Αἴγυπτο: «Καὶ φυλάξεσθε τὴν ἐντολὴν ταύτην· ἐν γὰρ τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ ἐξάξω τὴν δύναμιν ὑμῶν ἐκ γῆς Αἰγύπτου, καὶ ποιήσετε τὴν ἡμέραν ταύτην εἰς γενεὰς ὑμῶν νόμιμον αἰώνιον»³³.

Αναφέρθηκε παραπάνω ὅτι ἡ εορτὴ του Πάσχα ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες τις εορτὲς των Ἰουδαίων καὶ συνδέθηκε με την εορτὴ των Ἀζύμων, κατὰ τὴ μεταρρύθμιση του βασιλιά Ἰωσία³⁴. Ἡ εορτὴ των Ἀζύμων³⁵ συνδέθηκε με ἐκείνη του Πάσχα, ἡ ὁποία εἶχε συγκεκριμένη ἡμερομηνία εορτασμοῦ. Στὸ γεγονός της σύνδεσης των δύο εορτῶν καταλυτικὸ ρόλο εἶχε ἡ κατανάλωση ἄζυμου ἄρτου:³⁶ «καὶ ἐποίησαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ οἱ εὐρεθέντες τὸ φασέκ ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ καὶ τὴν ἐορτὴν τῶν ἀζύμων ἑπτὰ ἡμέρας. Καὶ οὐκ ἐγένετο φασέκ ὅμοιον αὐτῷ ἐν Ἰσραὴλ ἀπὸ ἡμερῶν Σαμουὴλ τοῦ προφήτου, καὶ πάντες βασιλεῖς Ἰσραὴλ οὐκ

²⁹ Ἐξ. 12:15

³⁰ Ἐξ.12:18: «ἐναρχομένου τῆ τεσσαρεσκαδεκάτῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνός τοῦ πρώτου ἀφ' ἑσπέρας ἔδεσθε ἄζυμα ἕως ἡμέρας μιᾶς καὶ εἰκάδος τοῦ μηνός, ἕως ἑσπέρας»

³¹ Ἐξ. 12:15.

³² Ἐξ. 20:19.

³³ Ἐξ 12:17.

³⁴ Λευιτ. 23:5-8.

³⁵ Ἐξ. 23:15, 34,18. Δευτ.16:3.

³⁶ Ελ. Χριστινάκη, *Βιβλικὴ Ἀρχαιολογία- Θεσμολογία, Εἰδικὰ Θέματα*, Αθήνα 2008, σ. 258-261.

ἐποίησαν τὸ φασέκ, ὃ ἐποίησεν Ἰωσίας καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ Λευῖται καὶ πᾶς Ἰούδα καὶ Ἰσραὴλ ὁ εὐρεθεὶς καὶ οἱ κατοικοῦντες ἐν Ἱερουσαλήμ (sic) τῷ Κυρίῳ»³⁷.

Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ βασιλιά Ἰωσία δὲν ἔλυσε ἀμεσα κάποια προβλήματα. Συγκεκριμένα, τὸ Πάσχα γιορταζόταν κατὰ τὴν πανσέληνο. Δὲν γινόταν νὰ συμπίπτει πάντα ἡ πανσέληνος μετὰ τὴν προηγούμενη τοῦ Σαββάτου ἡμέρα, ὥστε ἡ εορτὴ τῶν Ἀζύμων, ποὺ ἀκολουθοῦσε, νὰ ξεκινᾷ καὶ νὰ τελειώνει πάντα Σάββατο. Μάλιστα, ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία μέρα ἦταν οἱ ἡμέρες θρησκευτικοῦ περιεχομένου καὶ ἀνάπαυσης³⁸. Ἐτσι ἡ σύνδεση τῶν Ἀζύμων μετὰ τὸ Σάββατο εγκαταλείφθηκε καὶ ἀπλῶς ἀκολουθοῦσε τὴν εορτὴ τοῦ Πάσχα³⁹.

Ὁ ἀρχιμανδρὴτὴς Εὐάγγελος Ἀντωνιάδης ἐπισημαίνει: «Ὁλος ὁ κύκλος τῆς εορτῆς ἀποκαλεῖται συνήθως ἢ διὰ τοῦ ἐνός ὀνόματος, εἴτε τοῦ Πάσχα εἴτε τῶν Ἀζύμων ἢ καὶ μετὰ τὰ δύο ταυτοχρόνως. Κατὰ ταῦτα ἡ λέξις «Πάσχα» ἀπαντᾷ ἄλλοτε μετὰ τὴν στενότερη καὶ ἄλλοτε μετὰ τὴν ευρύτερη ἔννοια. Στὴν πρώτη περίπτωση ἐννοεῖται ὑπὸ αὐτὴν ἡ 14ῃ Νισάν ἢ τὸ κατὰ τὸ ἐσπέρας αὐτῆς τελούμενο πασχαλινὸ δείπνο, ἐνῶ στὴν δευτέρῃ ολόκληρος ὁ κύκλος τῆς εορτῆς»⁴⁰.

Ἐπισημαίνεται ὅτι εορτές τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Ἀζύμων ἦταν κυρίως οἱ καθορισμένες εορτές τοῦ Κυρίου, κατὰ τὴν ὁποῖαν οἱ Ἰσραηλίτες συγκαλοῦσαν τὴν ἱερὴν συνάξει: «Αὐταὶ αἱ εορταὶ τῷ Κυρίῳ, κληταὶ ἅγιοι, ἃς καλέσετε αὐτὰς ἐν τοῖς καιροῖς αὐτῶν. ἐν τῷ πρώτῳ μηνὶ ἐν τῇ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνός, ἀνὰ μέσον τῶν ἑσπερινῶν Πάσχα τῷ Κυρίῳ. καὶ ἐν τῇ πεντεκαίδεκάτῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνός τούτου εορτὴ τῶν ἀζύμων τῷ Κυρίῳ· ἑπτὰ ἡμέρας ἄζυμα ἔδεσθε. καὶ ἡμέρα ἡ πρώτη κλητὴ

³⁷ Β' Παρ. 35:17-18.

³⁸ Ελ. Π. Χριστινάκη, *Βιβλικὴ Ἀρχαιολογία- Θεσμολογία, Εἰδικὰ Θέματα*, Ἀθήνα 2008, σ. 261.

³⁹ Ὁπ.π., σ. 259-260.

⁴⁰ Ἀρχιμ. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς θείας Εὐχαριστίας*, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 21-22.

ἀγία ἔσται ὑμῖν, πᾶν ἔργον λατρευτὸν οὐ ποιήσετε· καὶ προσάξετε ὀλοκαυτώματα τῷ Κυρίῳ ἑπτὰ ἡμέρας· καὶ ἡ ἡμέρα ἡ ἑβδόμη κλητὴ ἀγία ἔσται ὑμῖν, πᾶν ἔργον λατρευτὸν οὐ ποιήσετε»⁴¹.

Επομένως, βάσει του Νόμου ἦταν αδύνατο να υπάρχουν τα ἄζυμα πριν την ορισμένη μέρα της εορτῆς. Ακριβῶς αὐτὸ παρατηρεῖ καὶ ο Πατριάρχης Αντιοχείας Πέτρος: «Τρισκαιδεκαταία γὰρ ἦν ἔτι σελήνη τῇ πέμπτῃ ἐκείνη, καὶ οὐκ ἦν ἄζυμον διὰ τὸ μήπω γενέσθαι τὴν ἄρσιν τοῦ ἄρτου. Τὰ γὰρ ἄζυμα τῇ ιε' τῆς σελήνης γίνεσθαι νενομοθετημένον ἦν. Τῇ δὲ ιδ' τὸν ἄμνον καὶ μόνον θύεσθαι. Διὸ καὶ τὴν μὲν ιδ' τοῦ πρώτου μηνὸς τῆς σελήνης πάσχα προσαγορεύει ὁ νόμος, τὴν δὲ ιε' πρώτην τῶν ἀζύμων καὶ σάββατον ὀνομάζει. Κατὰ γὰρ τὴν ιε' αὐτῆς νενομισμένον ἦν τὰ ἄζυμα γίνεσθαι, ὥσπερ καὶ τὸν ἄμνον κατὰ τὴν ιδ' θύεσθαι»⁴².

Ἄλλωστε, ὁ ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνὸς υπογραμμίζει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν εορτὴ τῶν ἀζύμων δὲν υπήρχαν ἄζυμα ὅλο το χρόνο⁴³. Κατὰ συνέπεια, δὲν υπήρχαν ἄζυμα στὸν Μυστικὸ Δείπνο, ἀφοῦ ἔλαβε χώρα πρὶν τὸ Εβραϊκὸ Πάσχα καὶ πρὶν τὴν εορτὴ τῶν Ἀζύμων: «Πρόσχεσ οὖν ἀκριβῶς, ὅτι τῇ πρὸ τοῦ Πάσχα καὶ τῶν ἀζύμων ὁ δεῖπνος ἐγένετο. Οὕτω γὰρ ἦν ἄζυμον τῇ ἑσπέρα, ἐν ἣ συνδειπνήσας ἦν τοῖς μαθηταῖς ὁ Σωτὴρ, ἀλλ' ἄρτος τὸ παρατεθέν, ὃν κλάσας δέδωκεν αὐτοῖς, εἰπὼν· Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν»⁴⁴.

Πρὸς ἐπίρρωση τῶν ὁσῶν γράφει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς χρησιμοποιεῖται ὡς ἀδιάσειστη μαρτυρία τὸ κείμενο τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη. Εκεί, με ἀπόλυτη λεπτομέρεια καθορίζεται ἡ ἡμερομηνία τοῦ Πάσχα τοῦ Κυρίου καὶ ὁ Εὐαγγελιστὴς δὲν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία γι'

⁴¹ Λευιτ. 23:4-8.

⁴² «Ἐπιστολὴ τοῦ Αντιοχείας Πέτρου πρὸς τὸν Γραδένσης Δομίνικο», *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, Marburgi, 1896, σ. 221¹⁷.

⁴³ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 396B: «Ἀζύμων οὖν μὴ ὄντων πρὸ τῆς εορτῆς ἀζύμων ἐν ὅλῳ τῷ ἐνιαυτῷ».

⁴⁴ «Ἐπιστολὴ τοῦ Αντιοχείας Πέτρου πρὸς τὸν Γραδένσης Δομίνικο», *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, Marburgi, 1896, σ. 220¹⁵.

αυτή, αφού και ο ίδιος συμμετείχε στον Μυστικό Δείπνο, πριν την εορτή του Πάσχα, στον οποίο έφαγε ο Χριστός με τους μαθητές το τελευταίο Δείπνο⁴⁵. Άλλωστε, ο ίδιος επισημαίνει μέσα από τα κηρύγματά του ότι δεν ήρθε να καταλύσει το Νόμο αλλά να τον συμπληρώσει⁴⁶.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί με ασφάλεια ότι ο Ιησούς ουδέποτε παραβίασε τον Νόμο. Ακόμα και στα χωρία, όπου ο Ιησούς εμφανίζεται σφόδρα επικριτικός για τους επίσημους εκφραστές του Νόμου (Ιερατείο, Σαδδουκαίους, Φαρισαίους), δεν επιτίθεται στην Τορά *per se*, αλλά περισσότερο στον τρόπο που την ερμήνευαν αυτοί οι πνευματικοί ταγοί δημιουργώντας δυσβάστακτα φορτία υποχρεώσεων στον απλό λαό⁴⁷.

Επιπλέον κατά την εορτή του Πάσχα απαγορευόταν η εφαρμογή της ποινής του θανάτου. Αφού ο Χριστός σταυρώθηκε πριν την έναρξη του Πάσχα και όχι κατά τη διάρκεια αυτού. Κατά συνέπεια η χρήση ένζυμου άρτου ήταν εφικτή. Αφού δεν ήταν Πάσχα, ο Ιησούς μπορούσε να χρησιμοποιήσει ένζυμο άρτο χωρίς να παραβιάσει τον Νόμο ⁴⁸. Ως απόδειξη ότι δεν υπήρξαν τα άζυμα στον τελευταίο δείπνο του Χριστού με τους Μαθητές Του, στον Μυστικό Δείπνο, ο Νικήτας Στηθάτος σημειώνει την εντολή του Μωσαϊκού Νόμου: «ὅτι δὲ οὐκ ἦν τότε ἄζυμα, ὅτε τὸ μυστήριον τῆς Καινῆς Διαθήκης παρεδίδου τοῖς Ἀποστόλοις ὁ Χριστός, ἀποδείξω ἡμῖν καὶ ἀπὸ τῆς Μωσαϊκῆς νομοθεσίας· φησὶ γὰρ· αἵ τε εορταὶ τοῦ Κυρίου καὶ αὗται ἅγιοι, ἃς καλέσατε δεκτὰς ἐν τῷ καιρῷ αὐτῶν· ἐν τῷ πρώτῳ μηνὶ ἐν τῇ ἰδ' ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς τούτου ἀνὰ μέσον τῶν ἐσπερινῶν εορτῆ τοῦ πάσχα τῷ Κυρίῳ· καὶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς τούτου εορτῆ τῶν ἀζύμων τῷ Κυρίῳ· ἑπτὰ ἡμέρας ἄζυμα ἔδεσθε. Ἴδου καὶ ἀπὸ τῆς νομοθεσίας Μωσέως ἐμάθετε, ὅτι οὐκ ἦν τότε ἄζυμα, ὅτε μετὰ τὸ

⁴⁵ Κ. Καλλινίκου, *πρωτοπρεσβ., Ο Χριστιανικός Ναός και τα τελούμενα εν αὐτῷ*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1987, σ. 308.

⁴⁶ Ματθ. 5:17. Ιω. 13:1.

⁴⁷ Κ. Θ. Ζάρρα, *Ιστορία των χρόνων της Καινῆς Διαθήκης*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2012, σ. 512-514.

⁴⁸ Β. Μ. Βέλλα, *Εβραϊκή Αρχαιολογία*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1984, σ. 212.

δειπνήσαι κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς πέμπτης ὁ Χριστὸς παρέδωκε διὰ τῆς τοῦ ἄρτου κλάσεως τὸ τῆς καινῆς διαθήκης μυστήριον. Πρὸ γὰρ τῆς ἑορτῆς τῶν ἀζύμων τοῦτο πεποιήκε κατὰ τὴν ιγ' ἡμέραν τοῦ μηνός· τῇ γὰρ ιε' ἡμέρᾳ τοῦ μηνός, ὡς ἔχει ἡ νομοθεσία τοῦ Μωσέως, ἦν ἡ ἑορτὴ τῶν ἀζύμων· καὶ ὁ Χριστὸς τῇ παρασκευῇ σταυρωθεὶς κατὰ τὴν ιδ' τοῦ μηνός, ὅτε τὸν ἀμνὸν θῦσαι ὤφειλον οἱ Ἰουδαῖοι, τὸ σάββατον κατὰ τῇ ιε' τοῦ μηνός, ὅτε ἦν ἡ ἑορτὴ τῶν ἀζύμων, ἐν τάφῳ ἔκειτο τεθαμμένος»⁴⁹.

Κατὰ συνέπεια ἡ χρήση τῶν ἀζύμων υπῆρξε με βάση τις διατάξεις τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου ἀρρηκτὰ δεμένη με ορισμένες ἡμερομηνίες τῶν δυο μεγάλων εορτῶν, τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Ἀζύμων. Ὅπως προαναφέρθηκε, οἱ εορτές αὐτές εορτάζονταν ὡς μία κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλιά Ἰωσῖα καὶ μόνο τότε ἐπιτρεπόταν ἡ χρήση τῶν ἀζύμων.

1.1.2 Διαφορές στην ιεροτελεστία του Μωσαϊκοῦ Πάσχα καὶ τοῦ Πάσχα τοῦ Κυρίου

Ποια, ὅμως, εἶναι ἡ βασικὴ διαφορὰ μεταξύ τοῦ Πάσχα τῶν Ἰουδαίων καὶ τοῦ Πάσχα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ; Αναμφισβήτητα εἶναι οἱ ἴδιες οἱ ιεροτελεστίες τῶν δύο εορτῶν, ὅπως καὶ τὰ τρόφιμα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιούνταν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν τελετῶν αὐτῶν.

Ἡ εορτὴ τοῦ Πάσχα τῶν Ἰουδαίων κορυφώνεται με τὴν τέλεση τοῦ Σέντερ⁵⁰. Ἡ λέξη αὐτὴ σημαίνει τάξη. Ἡ τελετὴ γίνεται τις δύο πρώτες νύχτες καὶ μας θυμίζει τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν ἐξοδο καὶ τὰ χρόνια τῆς

⁴⁹ «Νικήτα μονάζοντος καὶ πρεσβυτέρου Μονῆς τῶν Στουδίου τοῦ Στηθάτου πρὸς Ῥωμαίους περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν Ἱερέων» Ἀνδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου, Ἀρχιμ., Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη ... , Ἐν Λειψία 1866, σ.26-27.

⁵⁰ «Το τελετουργικὸ γεύμα το ὁποῖο τελεῖται τὸ πρῶτο βράδυ τοῦ Πάσχα», Κ. Πάρτριτζ, Ε. Μπινοπούλου, Β. Κνητοῦ, (επιμ.), *Θρησκείες τοῦ Κόσμου*, μτφρ. Β. Ἀδραχτάς, εκδ. Ουρανός, Αθήνα 2006, σ. 296.

απολύτρωσης. Ο δίσκος του Σέντερ έχει τον πιο σημαντικό και συμβολικό χαρακτήρα στην τελετή. Τοποθετείται στο κέντρο του τραπεζιού σκεπασμένος με χρυσοκέντητο ύφασμα⁵¹. Μέσα στο τελετουργικό του γεύματος Σέντερ, τα φαγητά τοποθετούνται στην πολύ όμορφα διακοσμημένη πιατέλα. Είναι συμβολικά και περιλαμβάνουν τα εξής: τρία ματσότ, λεπτά κομμάτια άζυμου άρτου, που συμβολίζουν το ψωμί που έτρωγαν οι Ισραηλίτες όταν εγκατέλειψαν βιαστικά την Αίγυπτο⁵², πικρά χόρτα – μαρόρ, προς ανάμνηση των εμπειριών της δουλείας στην Αίγυπτο⁵³, έναν γλυκό πολτό- χαρόσετ, φτιαγμένον από αμύγδαλα, μήλα και κρασί. Ο πολτός αυτός αναπαριστά το κονίαμα που χρησιμοποιούσαν οι πρόγονοί τους, όταν δούλευαν στην Αίγυπτο ως χτίστες, και συμβολίζει τόσο τα δεινά της δουλείας όσο και τη γλυκύτητα της λύτρωσης και της ελευθερίας. Επίσης περιλαμβάνεται ένα μπολ με αλμυρό νερό, που αναπαριστά τα πικρά δάκρυα της δουλείας και συνοδεύεται με μαϊντανό, ένα ψημένο κόκκαλο προς ανάμνηση του πασχαλινού αμνού και ένα ψητό αυγό, που συμβολίζει την προσφορά που δινόταν στον Ναό την ημέρα της εορτής μαζί με τον αμνό. Τα δύο τελευταία μένουν στην πιατέλα και δεν καταναλώνονται κατά τη διάρκεια του Σέντερ⁵⁴. Επίσης, είναι έθιμο από τα χρόνια της ραββινικής περιόδου να καταναλώνονται τέσσερα ποτήρια κρασί, που συμβολίζουν τις τέσσερις φάσεις της λύτρωσης, από την έξοδο μέχρι και τη μελλοντική έλευση του Μεσσία⁵⁵.

Οι τρεις Ματσότ, οι άζυμοι άρτοι, τοποθετούνται μέσα στον δίσκο ο ένας πάνω από τον άλλο και τους σκεπάζουν με ένα ύφασμα. Και αυτοί οι Ματσότ συμβολίζουν τις τρεις κατηγορίες του Εβραϊκού λαού: τους Κοανίμ

⁵¹ Ιω. Κομνηνού, *Οι Εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα*, Αθήνα 2005, σ. 105.

⁵² Ήξ. 12: 39.

⁵³ Ήξ. 1:14.

⁵⁴ Κ. Πάρτριτς, Ε. Μπινοπούλου, Β. Κνητού, (επιμ.), *Θρησκείες του Κόσμου*, μτφρ. Β. Αδραχτάς, εκδ. Ουρανός, Αθήνα 2006, σ. 297-298.

⁵⁵ Liz Ramsey, «Λατρεία και εορτές», στο Κ. Πάρτριτς, Ε. Μπινοπούλου, Β. Κνητού, (επιμ.), *Οι Θρησκείες του Κόσμου*, εκδ. Ουρανός, Αθήνα 2006, σ. 297.

(Ιερείς), τους Λευίτες και τους Ισραηλίτες. Οι Εβραίοι έφυγαν από την Αίγυπτο με τόση βιασύνη, που δεν πρόλαβαν να αφήσουν τη ζύμη να φουσκώσει. Έτσι έτρωγαν Ματσά, δηλαδή το ψωμί που δεν έχει φουσκώσει, τον άζυμο άρτο. Σε ανάμνηση αυτού του γεγονότος, οι Ιουδαίοι έτρωγαν αυτό για να εκπληρώσουν την εντολή του Θεού που υπαγορεύει: «Τα άζυμα θα είναι η τροφή σου...»⁵⁶, και πρέπει να τρώνε τουλάχιστον 60 γραμμάρια Ματσά, γέροντας προς τα αριστερά, αφού πρώτα απαγγείλουν την ευλογία για το ψωμί, καθώς και τη ειδική ευλογία για το Ματσά⁵⁷.

Κατά τη διάρκεια του Ιουδαϊκού Πασχαλινού Δείπνου έχουμε και τέσσερις ευλογίες, λεγόμενες «Μπερακόθ», δηλαδή τις μικρές προσευχές της τράπεζας, τις οποίες ανέπεμπε ο προϊστάμενος του δείπνου. Η εβραϊκή παράδοση διακρίνει δύο ειδών «ευλογίες»: α) τις μικρές, οι οποίες περιλαμβάνουν μία μόνο φράση, όπως αυτές επί του ποτηρίου και του άρτου κατά την έναρξη του δείπνου, και β) τις μεγάλες, οι οποίες αναπέμπονταν προς το τέλος του δείπνου. Όταν πλέον τα πάντα ήταν έτοιμα και οι πάντες κάθονταν στην τράπεζα, έγερνε ο προεξάρχων της εορτής, ο οποίος ήταν ο οικοδεσπότης, και κρατώντας στα χέρια του τον άζυμο άρτο, ευλογούσε όλους τους παρευρισκομένους εν ονόματι του Θεού⁵⁸.

Επιπλέον, όταν οι Ιουδαίοι γιορτάζουν το Σάμπατ, την ημέρα του Σαββάτου, τότε το γεύμα αρχίζει με την ευλογία του άρτου και του οίνου. Το ψωμί συγκεκριμένα είναι ένα ειδικό καρβέλι -πλεξίδα που ονομάζεται «χαλά»⁵⁹. Το «χαλά» είναι ένζυμος άρτος, όπως διέταξε τον Μωϋσή ο Κύριος: «Καὶ ἐλάλησε Κύριος πρὸς Μωϋσῆν λέγων. Λάλησον τοῖς υἱοῖς

⁵⁶ Έξ. 12: 15.

⁵⁷ *O Chabad of Greece, Ο εορτασμός του Σέντερ*, www.chabad.gr/templates/articlecco_cdo/aid/76256. (Ημ. Ανάκτησης 17 Δεκεμβρίου 2018)

⁵⁸ Γ. Ν. Φίλια, *Λειτουργική*, τ. Α', εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2009, σ. 125-127.

⁵⁹ D. Harley, «Οικογένεια και κοινωνία», στο Κ. Πάρτριτζ, Ε. Μπινοπούλου, Β. Κνητού, (επιμ.), *Οι Θρησκείες του Κόσμου*, εκδ. Ουρανός, Αθήνα 2006, σ. 292.

Ἰσραὴλ καὶ ἐρεῖς πρὸς αὐτούς· ἐν τῷ εἰσπορεύεσθαι ὑμᾶς εἰς τὴν γῆν, εἰς ἣν ἐγὼ εἰσάγω ὑμᾶς ἐκεῖ, καὶ ἔσται ὅταν ἔσθητε ὑμεῖς ἀπὸ τῶν ἄρτων τῆς γῆς, ἀφελεῖτε ἀφαίρεμα ἀφόρισμα Κυρίῳ· ἀπαρχὴν φυράματος ὑμῶν ἄρτον ἀφοριεῖτε ἀφαίρεμα αὐτό· ὡς ἀφαίρεμα ἀπὸ ἄλλω, οὕτως ἀφελεῖτε αὐτόν, ἀπαρχὴν φυράματος ὑμῶν, καὶ δώσετε Κυρίῳ ἀφαίρεμα εἰς τὰς γενεὰς ὑμῶν»⁶⁰. Επομένως δεν ἔχουμε μόνο «ματσά» ἀλλὰ καὶ τὸ «χαλά» στὴν εβραϊκὴ παράδοση, ὅπως καὶ τὸν ἄρτο τῆς προθέσεως «λέχεμ χαπανεὶμ»⁶¹ καὶ τὸν καθημερινὸ ἄρτο «λέχεμ».

Στὸν πασχαλινὸ εβραϊκὸ δείπνο οἱ συμμετέχοντες στέκονται, ἀρχικὰ ὄρθιοι, με δεμένα τὰ σανδάλια καὶ κρατώντας τὶς οδοιπορικὲς τοὺς ράβδους, ὅπως τότε ποὺ ξεκινούσαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ακολουθῶς, ἀφήνουν τὶς ράβδους καὶ ἀνακλίνονται, ἐνῶ οἱ λυχνίες εἶναι ἤδη ἀναμμένες. Προσφέρεται τὸ πρῶτο ποτήριο ἐρυθροῦ οἴνου ἀναμεμιγμένου με νερό, τὸ ὁποῖο εὐλογεῖ ὁ οἰκοδεσπότης. Ακολουθεῖ τὸ πλύσιμο τῶν χεριῶν καὶ ἀμέσως εὐλογοῦνται τὰ πικρὰ χόρτα, ὁ ἄζυμος ἄρτος, ὁ ζυμὸς καὶ τὸ πασχαλινὸ ἀρνί. Τότε, ἀκριβῶς, προσφέρεται τὸ δεῦτερο ποτήρι οἴνου ἀναμεμιγμένου με νερό. Ὁ δε νεότερος ἐκ τῶν μετεχόντων στὸν δείπνο ἐρωτᾷ τὸν γεροντότερο περὶ τῆς σημασίας τῆς εορτῆς τοῦ Πάσχα. Ἡ ἀφήγηση περὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Εβραίων εἶναι στερεότυπη. Στὸ κεντρικὸ αὐτὸ σημεῖο τῆς ὅλης τελετουργίας ψάλλουν τὸ «Ἀλλέλ» (Ἀλληλούϊα) καὶ ἀναγινώσκονται οἱ ψαλμοὶ πρὸς τὸν Θεὸ γιὰ τὶς εὐεργεσίες του. Ακολουθεῖ ἐκ νέου πλύσιμο τῶν χεριῶν, εὐλογία τοῦ τρίτου κατὰ σειρά ποτηρίου, καὶ συνεχίζει τὸ τελευταῖο ποτήριο. Στὸ τέλος τοῦ πασχάλιου δείπνου ψάλλεται τὸ δεῦτερο τμήμα τοῦ «Ἀλλέλ» καὶ ἀναγινώσκονται οἱ ψαλμοὶ 114 καὶ 117. Τέλος, ὁ ἐπίλογος προβλέπει τὴν

⁶⁰ Αρ 15:17-21.

⁶¹ Λευιτ. 5:11-13.

τελική προσευχή, το μέγα αλληλουάριο και την ανάγνωση του 135ου ψαλμού⁶².

Είναι σαφές, επομένως, ότι από τον Μυστικό Δείπνο έλειπαν βασικά στοιχεία του εβραϊκού πασχάλιου δείπνου⁶³. Ο Μυστικός Δείπνος, όμως, ως τελετή περισσότερο μοιάζει με το Δείπνο Σάμπατ, «το Σαμπουράχ»⁶⁴, παρά με τον δείπνο του Πέσεχ. Επίσης, παρά πολύ σημαντικό είναι το ότι πουθενά δεν αναφέρεται στην Καινή Διαθήκη ότι ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός βάσει της τελετουργίας του Πέσεχ έσπασε σε δυο κομμάτια τη μεσαία από τις τρεις Ματσότ, (Γιαχάτς - σπάσιμο του Ματσά) που έπρεπε να είναι τοποθετημένα στον δίσκο του Σέντερ, όπως ορίζει ο Μωσαϊκός Νόμος, αλλά «έκλασε» τον άρτο»,⁶⁵ δηλαδή κομμάτιασε το ψωμί και έδωσε στους μαθητές⁶⁶ του, τους συνδαιτημόνες του.

Ο όρος «κλάσις τοῦ ἄρτου» παραπέμπει, προφανώς σε γεύμα ή δείπνο. Από την άλλη ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός στο θαύμα με τον πολλαπλασιασμό των πέντε άρτων στην έρημο «κατέκλασε» τους άρτους, όπως και στον Μυστικό Δείπνο που «έκλασε» τον άρτον. Το ίδιο συνέβηκε και στους Εμμαούς, όταν οι μαθητές του Κυρίου διακηρύσσαν ότι «άνεγνώρισαν τὸν Κύριον ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου»⁶⁷. Το βασικό σημείο αναγνώρισης του Κυρίου από τους μαθητές στους Εμμαούς ήταν η «κλάσις τοῦ ἄρτου», και για όλους τους Χριστιανούς έως τη συντελεία του κόσμου θα παραμένει το βασικό γνώρισμα του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού.

⁶² Γ. Ν. Φίλια, *Λειτουργική*, τ. Α', εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2009, σ. 127-128.

⁶³ Όπ.π., σ. 129.

⁶⁴ «Το ιουδαϊκό δείπνο των μικρών ομάδων των θρησκευόμενων άνδρων που το τελούσαν είτε κατά τα Σάββατα είτε πριν από μεγάλες γιορτές», Γ. Ν. Φίλια, *Λειτουργική*, τ. Α', εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2009, σ.130.

⁶⁵ Α' Κορ. 11:24. Λκ. 22:19. Μτ. 26: 26. Μκ. 14:22.

⁶⁶ Λκ. 22: 19 «καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς».

⁶⁷ Γ. Ν. Φίλια, *Λειτουργική*, τ. Β', εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2016, σ. 78.

Τα βασικά τρόφιμα του γεύματος Σέντερ έλειπαν από το τραπέζι του Κυρίου μας. Για ποιον λόγο άραγε; Εξαιτίας του ότι οι διατροφικοί κανόνες ήταν σύνθετοι, ακριβείς και σχολαστικοί⁶⁸. Άλλωστε έπρεπε κατά τον Μωσαϊκό Νόμο οι εορτές να γίνονται κάθε χρόνο σε ορισμένη, συγκεκριμένη ημερομηνία⁶⁹. Βάσει όλων των ανωτέρω συμφωνούμε με τη θέση του Γ. Φίλια, ότι ο Μυστικός Δείπνος έμοιαζε περισσότερο με ένα εβραϊκό δείπνο «Σαμπουράχ» παρά με τον πασχαλινό δείπνο⁷⁰. Ακριβώς, ο τελευταίος Δείπνος του Κυρίου δεν μπορεί να ήταν πασχάλιος δείπνος (Passover). Ήταν ένας άλλος δείπνος, όπως και τα τόσα άλλα πολυάριθμα δείπνα, στα οποία ο Θεάνθρωπος Κύριος μετείχε κατά την επί της γης παρουσία του. Το τελευταίο δείπνο του Κυρίου με τους μαθητές του ταίριαζε περισσότερο με εκείνα των εβδομαδιαίων ή εορταστικών κοινωνικών (chabburoth) δείπνων⁷¹.

Γι' αυτό τον λόγο, αν και η ρωμαιοκαθολική Εκκλησία προέβαλε κατά τον 10ο αι. τη θέση ότι ο Μυστικός Δείπνος ήταν πασχαλινός και ότι ο Κύριος χρησιμοποίησε άζυμο άρτο⁷², αυτή η θέση βάσει της Ιουδαϊκής Παράδοσης και του Μωσαϊκού Νόμου δεν τεκμηριώνεται. Τα σημερινά άζυμα της Δυτικής Εκκλησίας ήταν άγνωστα κατά την πρώτη χιλιετία του Χριστιανισμού. Ούτε προκύπτουν τα άζυμα από τον ευαγγελικό λόγο, αφού ο Σωτήρ τέλεσε τον Μυστικό Δείπνο την Πέμπτη, εικοσιτέσσερις

⁶⁸ David Arnold, «Είμαι εβραίος», στο Κ. Πάρτριτζ, Ε. Μπινοπούλου, Β. Κνητού, (επιμ.), *Οι Θρησκείες του Κόσμου*, εκδ. Ουρανός, Αθήνα 2006, σ. 300.

⁶⁹ Έξ. 13:10: «καὶ φυλάξεσθε τὸν νόμον τοῦτον κατὰ καιροὺς ὥρων, ἀφ' ἡμερῶν εἰς ἡμέρας».

⁷⁰ Γ. Ν. Φίλια, *Λειτουργική*, τ. Α', εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2009, σ. 131.

⁷¹ Π. Βασιλειάδη, «Το Βιβλικό υπόβαθρο του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας», *Το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων 14-17 Οκτωβρίου 2001, έκδοση Α', 2004, σ. 58-59.

⁷² Αρχιμ. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς Θείας Εὐχαριστίας*, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 3. Γ. Ν. Φίλια, *Λειτουργική. Ἡ Θεία Ευχαριστία (μέχρι τον 15ο αι.)*, τ. Β', εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2016, σ. 701.

ώρες προ της έναρξης του εβραϊκού Πάσχα. Έτσι μεταχειρίστηκε στον Δείπνο όχι άζυμα, αλλά ένζυμο άρτο⁷³.

Αυτό το ερμηνεύει και το αναλύει λεπτομερώς ο Μέγας Αθανάσιος. Ο αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας υποστήριζε ότι ούτε πριν ούτε μετά την εορτή των Αζύμων μπορούσε κανείς να βρει τα άζυμα, επειδή ο Νόμος τα απαγόρευε, όπως: «Ἐν τρισὶν ὕλαις ἐτέλουν οἱ Ἰουδαῖοι τὸ Πάσχα (...) καὶ ἐν τριῖ μάρτυρσι κατὰ τὴν τάξιν τοῦ Νόμου. Καὶ αἱ μὲν τρεῖς ὕλαι ὁ ἀμνὸς ἦσαν, τὰ ἄζυμα καὶ ἡ πικραλὶς· ... οὐδὲ γὰρ τὸ Πάσχα τὸ νομικὸν κατὰ τὸν χρόνον ἐκείνον φαγεῖν ἔφθασεν ὁ Χριστός· ὅτι δὲ οὕτως ἔχει τὸ ἀληθές, πρὸς πίστῳσιν τῶν εἰρημένων ἀκουσον καὶ τῆς νομοθεσίας Μωϋσέως ἢ περὶ τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Ἀζύμων νενομοθέτηκεν· Αὐτοῦται, φησὶν, (sic) αἱ ἐορταὶ τῷ Κυρίῳ κληταὶ ἅγιοι, ἅς καλέσετε αὐτὰς ἐν τοῖς καιροῖς αὐτῶν. Ἐν τῷ α' μηνὶ ἐν τῇ ιδ' ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς, ἀναμέσον τῶν ἐσπερινῶν, Πάσχα τῷ Κυρίῳ. Καὶ ἐν τῇ ιε' ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς τούτου ἐορτὴ τῶν Ἀζύμων τῷ Κυρίῳ· ἑπτὰ ἡμέρας ἄζυμα ἔδεσθε. Ἴδου μανθάνεις καὶ ἐκ τῆς νομοθεσίας Μωϋσέως, ὅτι οὐκ ἦν τὰ ἄζυμα καὶ γὰρ μετὰ τὸ δειπνήσαι κατὰ τὴν ἡμέραν τὴν ε' παρέδωκεν ὁ Χριστὸς διὰ τῆς ἄρτου κλάσεως τὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης μυστήριον· ἐπειδὴ ἄζυμα ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ οὐκ ἦσαν ...»⁷⁴.

Επομένως, γίνεται αντιληπτό ότι τα άζυμα του Εβραϊκού Πέσεχ ουσιαστικά διαφέρουν από τον Μυστικό Δείπνο του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού με τους Αποστόλους. Ιδιαίτερα, επειδή στις διηγήσεις όλων των Ευαγγελίων περί του Μυστικού Δείπνου πουθενά δεν αναφέρεται ότι ο άρτος ήταν άζυμος⁷⁵, και αυτό οι Ευαγγελιστές μαζί με τον Παύλο ως γνήσιοι Εβραίοι δεν θα το παρέβλεπαν. Άλλωστε κάτι τέτοιο θα σήμαινε παραβίαση του Νόμου και σκάνδαλο για τους Χριστιανούς που

⁷³ Κ. Καλλινίκου, ,², σ. 308.

⁷⁴ Αθανασίου Αλεξανδρείας, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 26, 1328A. 1332A.

⁷⁵ Α' Κορ, 11:23-26. Λουκ. 22:17-20. Ματθ. 26:26-29. Μαρκ. 14:22-25.

προέρχονταν από τις Ιουδαϊκές Κοινότητες, στις οποίες θα διαβάζονταν τα Ευαγγέλια και οι Επιστολές τους.

Προς επίλυση κάθε απορίας και για την απάλειψη οποιωνδήποτε αμφιβολιών σχετικά με την ύπαρξη άρτου, άζυμου ή ένζυμου, βάσει των συνοπτικών Ευαγγελίων και των Επιστολών του Παύλου, θα πρέπει κάποιος να μελετήσει την περικοπή του Ιωάννη του Θεολόγου σχετικά με τον Μυστικό Δείπνο⁷⁶. Ο Μητροπολίτης Ρωσίας Ιωάννης, υποστηρίζει: «ὅτι δὲ ἄρτος ἦν ἀληθῶς καὶ οὐκ ἄζυμον σαφῶς ἀποδέδεικται. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ Ἰούδα φησὶν· «ὦ βάψας τὸ ψωμίον ἐπιδάσω, αὐτός ἐστιν ὁ παραδιδούς με»⁷⁷. Ο Χριστός στον Ιούδα έδωσε «το ψωμί», δείχνοντας στον Ιούδα αλλά και στους υπόλοιπους μαθητές ποιος θα τον προδώσει. Ο ιερός Ιωάννης ο Ευαγγελιστής αναφέρει την ίδια λέξη «τὸ ψωμίον»⁷⁸ τρεις φορές σαν να ήθελε να υπογραμμίσει ότι δεν ήταν άζυμο το ψωμί, αλλά ένζυμο.

Σε αυτή την απορία, αν ήταν τα άζυμα στο Μυστικό Δείπνο, απαντά και ο Νικήτας Στηθάτος θέτοντας ερώτηση στους Ρωμαίους: «Ἀζύμων οὖν μὴ ὄντων πρὸ τῆς ἐορτῆς τῶν ἀζύμων, ἐν ὄλῳ γὰρ τῷ ἐνιαυτῷ ἑπτὰ καὶ μόνας ἡμέρας ἦσθιον τὰ ἄζυμα οἱ Ἰουδαῖοι, ὡς ἐνομοθέτησεν ὁ Μωϋσῆς, κατὰ τὴν ἑ' ἡμέραν τοῦ πρώτου μηνὸς ἀρχόμενοι τῆς τούτων τραπέζης, ποῦ εὐρέθησαν τότε ἄζυμα, ὅτε μετὰ τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν τό δεῖπνον ἔφαγεν ὁ Χριστός;»⁷⁹.

Επιπροσθέτως ο Κύριος πριν την εορτή του Πάσχα βρέθηκε σε δείπνο με τους μαθητές, όπως υπογραμμίζει ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος: «Πρὸ δὲ τῆς ἐορτῆς τοῦ Πάσχα εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς ὅτι ἐλήλυθεν αὐτοῦ ἡ ὥρα

⁷⁶ Ιω. 13: 26.

⁷⁷ «Τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου, Μητροπολίτου Ῥωσσίας Ἐπιστολὴ πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ῥώμης» Ἐξ ἀπογράφου τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐκδοθέντος ὑπὸ Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868, σ. 10.

⁷⁸ Ιω. 13:26 – 27.

⁷⁹ «Νικήτα μονάζοντος καὶ πρεσβυτέρου Μονῆς τῶν Στουδίου τοῦ Στηθάτου πρὸς Ῥωμαίους περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν Ἱερέων» Ἀνδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη ... , Ἐν Λειψία 1866, σ. 27.

ίνα μεταβῆκαὶ δείπνου γενομένου ...ἐγείρεται ἐκ τοῦ δείπνου καὶ τίθησι τὰ ἱμάτια, καὶ λαβὼν λέντιον διέζωσεν ἑαυτόν. Εἶτα βάλλει ὕδωρ εἰς τὸν νιπτῆρα, καὶ ἤρξατο νίπτειν τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν καὶ ἐκμάσσειν τῷ λεντίῳ ᾧ ἦν διεζωσμένος»⁸⁰. Στην περικοπή αυτή γίνεται αναφορά σε κάτι που δεν υπήρχε στην τελετουργία του εβραϊκού δείπνου και μάλιστα στο εβραϊκό πασχαλινό δείπνο. Αυτό που προκάλεσε σκανδαλισμό των μαθητῶν του Χριστού και μάλιστα του Πέτρου ήταν το πλύσιμο των ποδιών: «Κύριε, σύ μου νίπτεις τοὺς πόδας; ...οὐ μὴ νίψῃς τοὺς πόδας μου εἰς τὸν αἰῶνα»⁸¹.

Ο Μωσαϊκός Νόμος ἔλεγε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ πλύνουν τὰ χέρια πρὶν τὸ φαγητό, ἰδιαίτερα πρὶν τὸ τελετουργικὸ δείπνο⁸². Γι' αὐτό, οἱ Φαρισαῖοι κατηγόρησαν τὸν Ἰησοῦ Χριστό, ἐπειδὴ δὲν ἔπλυνε τὰ χέρια του πρὶν τὸ φαγητό.⁸³ Εἰδώ, ὅμως, στὸ τελευταῖο δείπνο με τοὺς μαθητές Του εἰσήγαγε μιὰ ἐντελῶς καινούργια πράξη, τὸ πλύσιμο τῶν ποδιῶν, με τὴν ὁποία ἐπίσης δηλώνεται ὅτι ὁ Δείπνος Του δὲν εἶναι τὸ πασχαλινὸ δείπνο τῶν Ἰουδαίων.

Κατὰ συνέπεια μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε ὅτι, μετὰξὺ τοῦ Πασχαλινοῦ Δείπνου τῶν Ἰουδαίων καὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου τοῦ Κυρίου, ὑπάρχουν πολλές διαφορές, οἱ ὁποῖες ὁδηγοῦν στὸ ἀποκλειστικὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ Ἄζυμα ἔλειπαν ἀπὸ τὸ τραπέζι τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου.

1.1.3 Ἡ «Θυσία» στὴν Παλαιὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη

Τὸ θέμα τοῦ ἄζυμου ἢ ἐνζυμου ἄρτου εἶναι συνδεδεμένο με τὴ θυσία στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ μάλιστα ἀρρηκτὰ με τὴ Θυσία τοῦ Κυρίου, ἐπειδὴ στὴ Θεία Λειτουργία «θύεται ὁ ἄμνος τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων

⁸⁰ Ιω. 13:1-2.

⁸¹ Ιω. 13:6-9.

⁸² Λευιτ.15:11-14 καὶ Ψαλμ. 26:6.

⁸³ Λουκ. 11:38.

τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καὶ σωτηρίας»⁸⁴. Ακριβῶς, ὅπως το προφήτευσε ο Προφήτης Ησαίας⁸⁵. Ἐπειδὴ ὁ Κύριος ἄφησε ἐντολὴν στους ἀνθρώπους: «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν», ἡ Ορθόδοξη Ανατολικὴ Ἐκκλησία προσφέρει στον Κύριο «θυσίας ἀναιμάκτους ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ Του»⁸⁶. Ἐπομένως, αὐτὸ που πρέπει νὰ διερευνηθεῖ, δὲν εἶναι μόνον ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς θυσίας, ἀλλὰ ἀν, βάσει ὅλων τῶν εὐαγγελικῶν δεδομένων, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τέλεσε τὸν Μυστικὸ Δείπνο με ἄζυμο ἢ ἐνζυμο ἄρτο πρὶν τὴ Σταυρικὴ Θυσία Του.

Ἡ θυσία τοῦ ἀμνοῦ κατὰ τὸ Πάσχα τῶν Ἰουδαίων ἦταν στενὰ καὶ ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη πρὸς τὸν Ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων, καὶ ὄχι μόνον τοπικά, ἀλλ' καὶ χρονικά, τόσο πρὸς τὸν μῆνα Νισάν, ὅσο καὶ πρὸς τὴν ἡμερομηνία, με μόνον μία ἐξαίρεση βάσει τοῦ Νόμου⁸⁷. Στὸ βιβλίον τῶν Ἀριθμῶν γράφει, ὅτι κάποιος, ἐὰν ἐξαιτίας ἀκαθαρσίας ἢ ταξιδίου δὲν μπορέσει νὰ τελέσει τὸ Πάσχα στὴν ὀρισμένη ἡμερομηνία, μπορεῖ νὰ το κάνει τὴν ἰδ' τοῦ ἐπομένου μῆνα τὸ βράδυ, ὅπως ὀρίζε ὁ Κύριος: «Καὶ ἐλάλησε Κύριος πρὸς Μωϋσῆ λέγων· λάλησον τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ λέγων· ἄνθρωπος ἄνθρωπος, ὃς ἐὰν γένηται ἀκάθαρτος ἐπὶ ψυχῇ ἀνθρώπου, ἢ ἐν ὁδῷ μακρὰν ὑμῖν, ἢ ἐν ταῖς γενεαῖς ὑμῶν, καὶ ποιήσει τὸ πάσχα Κυρίῳ· ἐν τῷ μηνὶ τῷ δευτέρῳ, ἐν τῇ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ ἡμέρᾳ, τὸ πρὸς ἑσπέραν ποιήσουσιν αὐτό, ἐπ' ἄζυμων καὶ πικριδῶν φάγονται αὐτό, οὐ καταλείψουσιν ἀπ' αὐτοῦ εἰς τὸ πρωῒ, καὶ ὀστοῦν οὐ συντρίψουσιν ἀπ' αὐτοῦ· κατὰ τὸν νόμον τοῦ πάσχα ποιήσουσιν αὐτό»⁸⁸.

⁸⁴ Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως», *Ἱερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2004, σ. 101.

⁸⁵ Βλ. Ἠσ. 53:7 «καὶ αὐτὸς διὰ τὸ κεκακῶσθαι οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ· ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα».

⁸⁶ «Εὐχὴ Πιστῶν Α'», *Ἱερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2004, σ. 122-123.

⁸⁷ Ἀρχιμ. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς θείας Εὐχαριστίας*, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 14.

⁸⁸ Ἀρ. 9: 9-13.

Επομένως, ο Κύριος διέταξε τον Μωυσή την καθορισμένη ημερομηνία, δηλαδή στις δεκατέσσερις του μηνός Νισάν να γιορτάζουν το Πάσχα από το βράδυ: «εἶπον καὶ ποιείτωσαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ (sic) τὸ Πάσχα καθ' ὥραν αὐτοῦ· τῇ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς τοῦ πρώτου πρὸς ἑσπέραν ποιήσεις αὐτὸ κατὰ καιρῶν, κατὰ τὸν νόμον αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν σύγκρισιν αὐτοῦ ποιήσεις αὐτό»⁸⁹.

Παρομοίως με τη θυσία του πασχαλίου αμνού έπρεπε το πασχαλινό δείπνο να λάβει χώρα σε ορισμένο τόπο, ή στον Ναό των Ιεροσολύμων αρχικά. Μεταγενέστερα το πασχάλιο δείπνο λάμβανε χώρα στα σπίτια της πόλεως. Αυτή η τελευταία πράξη ίσχυε στα χρόνια του Χριστού, όταν όλη την ημέρα διανυκτέρευε εκτός των Ιεροσολύμων. Το τελευταίο δείπνο, όμως, το τέλεσε στα Ιεροσόλυμα και μετά εξήλθε για τη διανυκτέρευση στη Γεθσημανή, η οποία κατά τους ραββινικούς ορισμούς περιελάμβανε μέρη εντός των ορίων της πόλης.

Στην αρχή απαγορευόταν η έξοδος από τα σπίτια κατά το Πάσχα αλλά μεταγενέστερα κατάργησαν αυτή την απαγόρευση, και επιτρεπόταν η παραμονή στα ευρύτερα όρια των Ιεροσολύμων έως τη Βηθφαγή που βρισκόταν κοντά στο Όρος των Ελαιών⁹⁰.

Υπάρχουν πολλές απόψεις σχετικά με τη Σταυρική Θυσία του Κυρίου Ιησού Χριστού, αν δηλαδή ήταν εργάσιμη η μέρα βάσει του Νόμου και των ημερών των Παθών. Κατ' αρχάς οι συνοπτικοί περιγράφουν τη Σταύρωση διαφορετικά από τον Ιωάννη. Μετέπειτα έως και σήμερα υπάρχουν πολλές διαφορετικές εκδοχές πολλών ερευνητών. Όλοι οι μελετητές αλλά και όλοι οι Χριστιανοί δέχονται ότι η Παρασκευή ήταν η ημέρα του θανάτου του Κυρίου και σύμφωνα με τους συνοπτικούς και τον Ιωάννη, η συγκεκριμένη ημερομηνία ήταν η ιδ' του Νισάν, δηλαδή

⁸⁹ Αρ. 9: 2-3.

⁹⁰ Αρχιμ. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς θείας Εὐχαριστίας*, ἐν Αθήναις, 1961, σ. 15-16, 18.

εργάσιμη μέρα⁹¹. Αυτή η τοποθέτηση μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου ο Κύριος δεν χρησιμοποίησε τα άζυμα αλλά τον ένζυμο άρτο, όπως θα αναπτύξουμε αναλυτικά παρακάτω.

Συνοψίζοντας τις ευαγγελικές περικοπές περί των Αζύμων ο Κ. Καλλίνικος γράφει: «ἀπὸ τῆς ἐσπέρας τῆς παραμονῆς τοῦ Ἑβραϊκοῦ Πάσχα ἤρχιζον αἱ προετοιμασίαι πρὸς τὴν τῶν οἴκων ἀπὸ παντὸς ἐνζύμου ἐκκαθάρισιν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τίθενται ἀκόμη εἰς χρῆσιν τὰ ἄζυμα, διὰ τοῦτο ἡ ἡμέρα αὕτη, -ἡμέρα Πέμπτη τῆς ἐβδομάδος κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου-«πρώτη τῶν ἀζύμων» ἐκαλεῖτο κοινῶς παρὰ τῷ λαῷ. Ἄλλως τε οἱ συνοπτικοὶ αὐτοὶ ἑαυτοὺς διασαφηνίζουν. Κατὰ Λουκᾶν 22: 52 οἱ ἀρχιερεῖς καὶ στρατηγοὶ τοῦ ἱεροῦ καὶ πρεσβύτεροι συνέλαβον τὸν Ἰησοῦν ... τὴν ἔναρξιν τοῦ ἑβραϊκοῦ Πάσχα· πῶς οἱ ζηλωταὶ τοῦ νόμου εἰς ὥραν οὕτω ἱεράν ἦσαν μακράν τῶν οἰκιῶν των; Κατὰ Μᾶρκον 15:21, Σίμων ὁ Κυρηναῖος τὴν Μ. Παρασκευὴν ἐπέστρεφεν ἀπὸ τοῦ ἀγροῦ· ἀλλ' ἂν ἡ Παρασκευὴ ἐκείνη ἦτο παρ' Ἑβραίοις πασχάλιος, πῶς ἦτο ἐργάσιμος; Κατὰ τὸν αὐτὸν Μᾶρκον 15:45 ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ ἀγοράζει τὴν Παρασκευὴν σινδόνα· ἀλλ' ἂν τὰ καταστήματα ἦσαν ἀνοικτά, τίνα πλεיותרον λόγον θέλομεν περὶ τοῦ ὅτι τὸ ἑβραϊκὸν Πάσχα δὲν συνέπιπτε κατ' ἐκείνην τὴν Παρασκευὴν; Αἱ ἀντιθέσεις ἄρα εἶναι φαινομενικαί, ὁ δὲ Σωτὴρ φαγὼν τὸ Δεῖπνόν Του τὴν Πέμπτην, μετ' ἐνζύμου ἄρτου το ἔφαγε»⁹².

Κατὰ συνέπεια, δεν τέλεσε ο Κύριος Ἰησούς Χριστός το «Πάσχα νομικόν» πριν τη Σταυρική θυσία Του, αλλά το δικό Του, το «Πάσχα καινόν», όπως υπογραμμίζει ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης: «καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦτο μάρτυς, οὐ τὴν ἡμέραν εἶναι διδάσκον τῶν ἀζύμων, ὅτε ἑαυτὸν ἱερούργησεν ὁ Χριστός ἀλλὰ πρὸ τῶν ἀζύμων ἦν. «Πρὸ δὲ τῆς

⁹¹ Ὁπ.π., σ. 22-23.

⁹² Κ. Καλλίνικου, πρωτοπρεσβ., *Ο Χριστιανικός Ναός και τα τελούμενα εν αὐτῷ*, 2^η ἐκδ., ἐκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1987, σ. 309.

έορτης φησί, τοῦ Πάσχα εἰδῶς ὁ Ἰησοῦς». Καὶ τὴν θυσίαν παρέδωκεν, ὅτε ἐποίησε τὸν δεῖπνον. Τότε δὲ καὶ τὰ τοῦ νιπτῆρος ἐτέλεσε. Καὶ πρὸ τοῦ Πάσχα ταῦτα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἦν. Ὅρα δὲ τί φησι καὶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ πάθους. «Καὶ αὐτοὶ οὐκ εἰσῆλθον εἰς τὸ πραιτώριον, ἵνα μὴ μιανθῶσιν, ἀλλ' ἵνα φάγωσι τὸ Πάσχα». Καὶ ἐν τῇ σταυρώσει πάλιν, «Ἐπεὶ Παρασκευὴ ἦν» φησίν, «ἦν γὰρ μεγάλη ἡ ἡμέρα ἐκείνη τοῦ Σαββάτου». Καὶ ἀφ' ὧν τὸ Εὐαγγέλιον αὐθις λέγει, «Ἐλαβεν ἄρτον». Καὶ οὐκ ἄζυμον προστίθησι. Καὶ ὁ δὲ ἔφη ὁ Κύριος «Ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ Πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν», ἀριδηλότατα διδάσκει. Οὐ γὰρ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἐπεθύμει, ὁ πολλάκις ἦν τετελεκώς. Καὶ τὴν σκιὰν ἦλθε παύσων. Λοιπὸν εἶπερ καὶ τὸ νομικὸν ἐκτετέλεκεν, ἐποίησε πρότερον. Ὑστερον δὲ παρέδωκε τὸ αὐτοῦ. Καὶ τοῦτο ἦν ἐπιθυμῶν παραδοῦναι πρὸ τοῦ παθεῖν ἵνα μένη μεθ' ἡμῶν, ἵνα ἀληθὲς ἦ ὅπερ ἔφησεν, «Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει, καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ». Διὸ καὶ οὐ τὰ νομικὰ πάντα ἐν τῷ δεῖπνῳ ἐκείνῳ ἦν ἐκπληρῶν· ἀλλὰ καὶ νιπτῆρα ἐτέλεσε, καὶ ἀνακείμενος ἦν, καὶ οὐχ ὅπτα μόνον κρέα ἔχων, ἀλλὰ καὶ τρυβλίον ἐν ᾧ ἔβαψεν ὁ Ἰούδας. Ὅστε οὔτε καιρὸς ἦν τοῦ τῶν Ἰουδαίων Πάσχα, καὶ οὐ τὸ Ἰουδαϊκὸν τότε μόνον ἐτέλεσεν, ἀλλὰ μάλιστα τὸ οἰκεῖον, περὶ οὗ καὶ ἔλεγε, «Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν»⁹³.

Ὁ Ευαγγελιστὴς Μάρκος γράφει: «Ἦν δὲ τὸ πάσχα καὶ τὰ ἄζυμα μετὰ δύο ἡμέρας. Καὶ ἐζήτουν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς πῶς αὐτὸν ἐν δόλῳ κρατήσαντες ἀποκτείνωσιν. ἔλεγον δὲ μὴ ἐν τῇ ἑορτῇ, μήποτε θόρυβος ἔσται τοῦ λαοῦ»⁹⁴. Δηλαδή δύο μέρες πρὶν τὸ Πάσχα, τῆς 15ῆς τοῦ Νισάν, οἱ ἀρχιερεῖς καὶ γραμματεῖς ἀναζητούσαν τρόπο πῶς νὰ συλλάβουν τὸν Ἰησοῦ. Τὴν ἐπόμενη μέρα ἦταν τῶν Ἀζύμων «τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῶν ἀζύμων»⁹⁵, δηλαδή πρὶν τὴν Παρασκευή, ἡμέρα Πέμπτη το

⁹³ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 272BC.

⁹⁴ Μκ. 14:1-2.

⁹⁵ Μκ. 14:12.

βράδυ, όταν ο Κύριος τέλεσε το τελευταίο δείπνο με τους μαθητές⁹⁶. Το ίδιο βράδυ μετά την προδοσία Του από τον Ιούδα και τη σύλληψη Του από τους Ιουδαίους στη Γεσθημανή, τον έσυραν στον αρχιερέα Καϊάφα και στα μέλη του συνεδρίου. Την Παρασκευή το πρωί «Πρωΐας δὲ γενομένης»⁹⁷, δηλαδή όταν ξημέρωσε, αποφάσισαν οι αρχιερείς και οι πρεσβύτεροι του συνεδρίου να καταδικάσουν σε θάνατο τον Ιησού βάσει του Ιουδαϊκού Νόμου, επειδή ισχυρίστηκε πως είναι Υιός Θεού⁹⁸. Ήταν ακόμα νωρίς το πρωί όταν έφεραν τον Ιησού στον Πιλάτο, στο πραιτώριο αλλά οι Ιουδαίοι δεν μπήκαν μέσα για να μη βεβηλωθούν ώστε να μπορέσουν να φάνε το Πάσχα καθαροί⁹⁹.

Μετά την πρώτη εξέταση, όταν ο Πιλάτος έμαθε ότι ο Ιησούς ήταν από τη Γαλιλαία αμέσως αποφάσισε να τον στείλει στον Ηρώδη, - ο οποίος είχε έρθει στα Ιεροσόλυμα για την εορτή του Πάσχα - επειδή υπαγόταν στη δικαιοδοσία του. Μετά την εξέταση, και μάλιστα, αφού εξευτέλισε και περιγέλασε τον Ιησού, τον ξαναγύρισε στον Πιλάτο και εκείνη την ημέρα συμφιλιώθηκαν μεταξύ τους οι δυο αυτοί¹⁰⁰. Τότε υπήρχε ένα έθιμο ο Ρωμαίος διοικητής να ελευθερώνει έναν φυλακισμένο με την ευκαιρία της εορτής του Πάσχα¹⁰¹. Στην αρχή ο Πιλάτος ήθελε να απελευθερώσει τον Ιησού, αλλά οι Εβραίοι ζήτησαν να ελευθερώσει τον Βαρραβά¹⁰². Τελικά παρέδωσε τον Ιησού να σταυρωθεί, αφού πρώτα τον μαστίγωσαν. Το μαστίγωμα έλαβε χώρα την Παρασκευή το μεσημέρι, παραμονή του Πάσχα¹⁰³.

⁹⁶ Αρχιμ. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς θείας Εὐχαριστίας*, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 59.

⁹⁷ Ματθ. 27:1.

⁹⁸ Ιω. 19:7.

⁹⁹ Ιω. 18: 28.

¹⁰⁰ Λουκ. 23: 1-13

¹⁰¹ Ματθ. 27:15. Μκ.15:6. Λουκ. 23:17. Ιω. 18:39.

¹⁰² Ματθ.27:11-26. Μκ.15:6-15. Λκ.23:13-26. Ιω.18:38-40.

¹⁰³ Ιω. 19:14.

Την ημέρα της Σταυρώσεως του Ιησού Χριστού στον Γολγοθά ήταν περίπου δώδεκα το μεσημέρι και έως τις τρεις το απόγευμα έπεσε σκοτάδι σε όλη τη γη¹⁰⁴. Επειδή ήταν παραμονή του Πάσχα και ήταν μεγάλη εκείνη η ημέρα του Σαββάτου, οι Ιουδαίοι δεν ήθελαν να παραμείνουν στους σταυρούς τα σταυρωμένα σώματα, και για αυτό ζήτησαν από τον Πιλάτο να σπάσουν τα σκέλη τους και να τους πάρουν από εκεί. Αλλά επειδή ήδη είχε πεθάνει ο Ιησούς του τρύπησαν την πλευρά του με τη λόγχη, και αμέσως βγήκε από τη πληγή αίμα και νερό¹⁰⁵.

Το σώμα του Ιησού Χριστού έδωσε ο Πιλάτος στον Ιωσήφ από την Αριμαθαία και αυτός, μαζί με τον Νικόδημο, τον έδεσαν με πάνινες λουρίδες, βάζοντας τα αρώματα και τον ενταφίασαν σε ένα καινούργιο μνήμα, όπου κανένας δεν είχε ακόμη ταφεί, και ήταν παραμονή της εορτής των Ιουδαίων.¹⁰⁶ Ήταν ημέρα Παρασκευή και πλησίαζε το Σάββατο. Την ημέρα του Σαββάτου οι Ιουδαίοι δεν έκαναν καμιά ενέργεια, όπως προστάζει ο νόμος¹⁰⁷. Κανονικά, αν γιόρταζαν το Πάσχα, θα έτρωγαν τα άζυμα σαν να μην είχαν βεβηλωθεί και επειδή δήθεν ήταν καθαροί¹⁰⁸.

Ο Ιωάννης Μητροπολίτης Ρωσίας ερμηνεύει όλο αυτό το γεγονός στην περί Αζύμων επιστολή του: «Ἰστέον ὅτι, καθ' ἣν ὥραν ἐσταύρωσαν οἱ θεοκτόνοι τὸν Κύριον, κατ' αὐτήν τὸν ἄμνον θύσαντες ἔφαγον τὸ νομικὸν πάσχα· καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τοῦ εἰπεῖν τὸν Ἰωάννην «Καὶ αὐτοὶ οὐκ εἰσῆλθον εἰς τὸ πραιτώριον, ἵνα μὴ μιανθῶσιν, ἀλλ' ἵνα φάγωσι τὸ πάσχα»¹⁰⁹. Οὕτως ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ μετὰ τοῦ ἁμνοῦ ὑπὲρ ἡμῶν ἐτύθη Χριστὸς. Ἀλλὰ τί φησι (καὶ Λουκᾶς) ὁ εὐαγγελιστής; «Λαβῶν ἄρτον (καὶ) εὐχαριστήσας ἔκλασεν».¹¹⁰

¹⁰⁴ Λουκ. 23:44.

¹⁰⁵ Ιω. 19:31-37.

¹⁰⁶ Ματθ.27: 57-60. Μκ. 15: 42-46. Λκ.23: 50-54. Ιω. 19:38-42.

¹⁰⁷ Λουκ. 23: 54-56.

¹⁰⁸ Ιω.18:28.

¹⁰⁹ Ιω. 18:28.

¹¹⁰ Λουκ. 22:19.

Ἰδοὺ (καὶ ὁ) Λουκᾶς ἄρτον λέγει λαβεῖν τὸν Χριστὸν καὶ οὐκ ἄζυμον· οὐ γὰρ ἔτε ἦν, πέμπτης οὔσης τηνικαῦτα τῆς ἡμέρας· τρισκαιδεκαταία γὰρ ἀκμὴν ἢ σελήνη, καὶ οὐκ ἦν ἄζυμον διὰ τὸ μήπω γενέσθαι (τὴν ἄρσιν τοῦ ἄρτου). Τῇ πεντεκαιδεκάτῃ γὰρ τῆς σελήνης νενομοθετημένον ἦν ἐσθίειν τὸ ἄζυμον, τῇ (δὲ) τεσσαρακαιδεκάτῃ καὶ τὸν ἀμνὸν θύεσθαι. Διὸ καὶ τὴν μὲν τεσσαρακαιδεκάτην τοῦ πρώτου μηνὸς τῆς σελήνης Πάσχα προσαγορεύει ὁ νόμος, τὴν δὲ πεντεκαιδεκάτην πρώτην ἀζύμων καὶ σάββατον ὀνομάζει. Εἰ οὖν ὁ Χριστὸς ἐτύθη κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς παρασκευῆς, τὸ δὲ σάββατον ἦν τῶν ἀζύμων ἢ ἑορτή, πότε τὰ ἄζυμα ἔφαγε; Καὶ πότε ταῦτα τοῖς Ἀποστόλοις ποιεῖν ἐν τῇ καινῇ Διαθήκῃ παρέδωκεν;»¹¹¹.

Σύμφωνα με το Ιω. 18, 28 και τη λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας, ο Ιησούς σταυρώθηκε την Παρασκευή 14 Νισάν, και όχι την Παρασκευή 15 Νισάν, πριν τη δύση του ηλίου τη στιγμή κατά την οποία στον Ναό σφάζονταν οι πασχάλιοι αμνοί¹¹².

Κατά συνέπεια, γίνεται φανερό ότι ο Ιησούς γιόρτασε το Πάσχα εικοσιτέσσερις ώρες πριν τον επίσημο εορτασμό, χωρίς να χρησιμοποιήσει τον πασχάλιο αμνό και ἄζυμο ἄρτο, καθώς οι ιουδαϊκοί νόμοι απαγόρευαν στους αιρετικούς και στους αποστάτες να προσκομίζουν στον Ναό και να καταναλώνουν πασχάλιο αμνό¹¹³.

Το «χρονολογικό ζήτημα», το οποίο αφορά στην τοποθέτηση των προειρημένων ημερῶν στον εβραϊκό μήνα Νισάν, και φαίνεται σαν να δημιουργεῖ τη διαφωνία μεταξύ Συνοπτικῶν και Ιωάννη, στη ουσία εἶναι ἀνύπαρκτο. Ἐτσι, «ἡ διαφωνία των εὐαγγελιστῶν ἐν προκειμένῳ θὰ ἦτο ἢ ἀκόλουθος: Ἀπὸ τους Συνοπτικούς, λέγουν οι επιστήμονες μελετηταί,

¹¹¹ Τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου Μητροπολίτου Ῥωσσίας, «Ἐάννου Μ πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ῥώμης» στο Ἐτ ἀπογράφου τῆς ἐν Πάτμῳ ἱτ ἀπ Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Σοφοκλέους Κ. του ἐ Οἰκονόμων, Ἀονόμων, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868, σ. 285.

¹¹² Α' Κορ. 5:7.

¹¹³ Σ. Σ. Δεσπότη, *Ο Κώδικας των Ευαγγελίων*, ἐκδ. Αθως, Αθήνα, 2009, σ. 483. Ἐξ. 44:9.

προκύπτει, ότι ή Πέμπτη, εν τῇ ἑσπέρα τῆς ὁποίας ὁ Κύριος ἐποίησε τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον, ἦτο «ή πρώτη τῶν ἀζύμων», τούτέστιν ή 14η Νισάν¹¹⁴ καὶ ὅτι ή ἐπομένη ήμέρα, ή Παρασκευή , εν ἡ ἑσταυρώθη ὁ Κύριος, ἦτο συνεπῶς ή 15η Νισάν, καθ' ἣν οἱ Ἑβραῖοι θὰ ἐώρταζον τὸ Πάσχα».

Ἐπομένως, μεταξύ των Ευαγγελιστῶν δεν υπάρχει καμία διαφωνία, ἀλλά η πλάνη των ερευνητῶν του ζητήματος προέρχεται: «ὅτι οὔτοι ἐσφαλμένως ἐκλαμβάνουσιν ὅτι ή «πρώτη τῶν ἀζύμων» εἶναι καὶ ή ἑορτὴ τοῦ Πάσχα, ἐνῶ αὕτη δὲν εἶναι κἂν ήμέρα ἑορτάσιμος ἢ ἀργίας, ἀλλ' εἶναι ή παραμονή αὐτοῦ, τελουμένου τὴν 15ην Νισάν» και δεύτερον υπογραμμίζει «ὅτι οἱ ἐν λόγῳ μελετηταὶ ἀπροσέκτως δὲν λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψει, ὅτι οἱ Ἑβραῖοι τότε, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ σήμερον, θρησκευτικῶς ὑπολογίζουσι τὴν περίοδον τῆς ήμέρας ἀπὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου τῆς προηγουμένης μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου τῆς ἐπομένης ήμέρας καὶ ὅτι ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἔκαμε τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον ὄχι κατὰ τὰς πρώτας νυκτερινὰς ὥρας τῆς ἑσπέρας τῆς Παρασκευῆς πρὸς τὸ Σάββατον, ἦτοι τῆς 14ης πρὸς τὴν 15ην Νισάν, ἀλλὰ 24 ὥρας πρότερον, ἦτοι κατὰ τὰς πρώτας ὥρας τῆς νυκτὸς τῆς Πέμπτης πρὸς τὴν Παρασκευήν, ἦτοι τῆς 13ης πρὸς τὴν 14ην Νισάν, εἰς ὥρας, αἱ ὁποῖαι, ἐπαναλαμβάνομεν διὰ πολλοστήν φορὰν, κατὰ τους ἑβραϊκοὺς ὑπολογισμοὺς ἀνήκον εἰς τὴν ήμέραν τῆς 14ης Νισάν. Κατὰ τὰ προεκτεθέντα, νομίζομεν, ὅτι προκύπτει πλέον ἢ σαφῶς ἐξ αὐτῶν ή ἀπόλυτος συμφωνία τῶν εὐαγγελιστῶν ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τῆς ἐνάρξεως τῶν Παθῶν τοῦ Σωτῆρος καὶ ὅτι ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς 14ης Νισάν, ήμέραν ἣν οἱ μὲν Συνοπτικοί, μεταχειριζόμενοι ἑβραϊκὸν τρόπον τοῦ ἐκφράζεσθαι, καλοῦσι «πρώτην τῶν ἀζύμων», ὁ δὲ Ἰωάννης, ὄχι γραφικῶς ἐκφραζόμενος,

¹¹⁴ Ματθ. 16:17-20, Μαρκ.14:12-18, Λουκ 22: 7-14.

καλεῖ «παρασκευῆ τοῦ Πάσχα»¹¹⁵, ὅπως καὶ πράγματι ἠδύνατο νὰ προσαγορευθῆ κατ' ἄμφω τὰς προσηγορίας ἢ 14ῃ Νισάν»¹¹⁶.

Ο Νικήτας Στηθάτος στην επιστολή προς τον Ουμβέρτο λύνει το «χρονολογικό πρόβλημα»: «Ἐπειδὴ δὲ παθεῖν ἔδει τὸν Χριστὸν κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν τοῦ νομικοῦ πάσχα, καθ' ἣν καὶ ὁ ἄμνος παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἐθύετο· ἔμελλε γὰρ γίνεσθαι τὸ πάσχα παρὰ τῶν θεοκτόνων παρασκευῆ ἡμέρα· ἐν ἣ τῆνικαῦτα καὶ ἡ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ τῆς σελήνης κατὰ τὸν πρῶτον μῆνα ἐν τῷ πεντακισχιλιοστῷ τετάρτῳ ἔτει ἐμπεσεῖν ἔτυχε· κύκλος γὰρ ἦν ὁ ὀκτωκαίδεκατος τοῦ ἡλίου καὶ πέμπτος τῆς σελήνης· ἵνα μὴ παραδοθεῖς οὐ φθάσῃ τὸ οἰκεῖον πάσχα τοῖς μαθηταῖς παραδοῦναι, ἀναπεσὼν ἐν τῷ δείπνῳ κατὰ τὴν ὀψίαν τῆς πέμπτης μετὰ το δειπνήσαι λαβὼν ἄρτον καὶ κλάσας παρέδωκε τοῖς Ἀποστόλοις τὸ μυστήριον τῆς καινῆς διαθήκης ἐν τῇ νυκτὶ τῆς πέμπτης, ἐν ἣ καὶ παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Ἰούδα, καθὼς γέγραπται»¹¹⁷.

Με σπάνια νηφαλιότητα ο Θεοφύλακτος Βουλγαρίας ἐξηγεῖ πως πρὶν τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ Σταύρωση δὲν ἔκανε τὸ Πάσχα τῶν Ἰουδαίων καὶ δὲν ἔτρωγε τὰ ἀζύμα. Γράφει ο Θεοφύλακτος: «Οἶδαμεν γὰρ τὸν νόμον πρώτην τῶν ἀζύμων τὴν ιε' ἡμέραν λέγοντα· εἰς ἣν ἡ νύξ ἐπεφώσκει τῆς τοῦ πάσχα βρώσεως. Ὅθεν καὶ τις τῶν παρ' ἡμῖν διδασκάλων, ἐξηγούμενος τὴν παρὰ τῷ εὐαγγελιστῇ λεγομένην πρώτην τῶν ἀζύμων, πρώτην, φησὶ (sic), τῶν ἀζύμων τῷ Ματθαίῳ, τὴν πρὸ τῶν ἀζύμων ἡμέραν λέγεσθαι, εἰδὼς μὲν τὸν νόμον κατὰ τῆς πρώτης ἡμέρας τοῦνομα τίθησιν, ὡς δὲ καινὸν τι τοῦτο παρὰ τοῦ εὐαγγελιστοῦ λεγόμενον ἐπισημαινόμενος. Ἀλλ' οὐδὲ τὸν Κύριον παρεισάξομεν, ἢ μὴ τελέσαντα τὸ πάσχα τὸ νομικὸν, ὡς ἂν μηδὲ τῶν ἀζύμων μεταλαβόντα

¹¹⁵ Ἰω. 19:14.

¹¹⁶ Β. Κατσανεβάκη, «Τὸ χρονολογικὸν ζήτημα τῆς τελέσεως τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου» Ἐκκλησία, ἔτος ΛΒ', Ἐν Αθήναις 1955, σ. 103-105.

¹¹⁷ Νικήτα Στηθάτου, *Πρὸς Ῥωμαίους περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων, καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἐν τεσσαρακοστῇ τελείαν λειτουργίαν γενέσθαι*, Ανδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη, Ἐν Λεῖψια 1866, σ. 25-26.

συναποδείξωμεν· ἢ τελέσαντα μὲν, ἀλλὰ πρὸ τοῦ καιροῦ τοῦ τὴν ζύμην αἴροντος· ὥστε καὶ ἄρτον ζυμίτην εὐρίσκεισθαι. Ταῦτα γὰρ τινες ἤδη καὶ τῶν ὑπὲρ λίαν ἐθάρῃσαν. Οὐκουν αὐτός τινος τῶν οὕτω λεγομένων ἀνάξομαι· οὐ γὰρ θέμις σπεύδειν συνιστᾶν ἐκ τοῦ ψεύδους τὰ τῆς ἀληθείας μυστήρια. Εἰ δὲ καὶ ἔστιν ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια ὁ Χριστὸς, (sic) οὔτε τῆς ὁδοῦ ἐκὼν εἶναι ἀποπλανήσομαι, οὔτε τῆς ἀληθείας τὸ μὴ ὄν καταψεύσομαι»¹¹⁸.

Μελετώντας ὅλες αυτές τις αδιάσειστες μαρτυρίες και ερμηνείες των βιβλικών χωρίων καθίσταται σαφές, ὅτι ο Κύριος Ιησούς Χριστός πριν την Σταυρική Θυσία Του δεν τέλεσε το πρωτότυπο της αναίμακτης θυσίας με τους μαθητές Του με τα ἄζυμα αλλά χρησιμοποίησε ἔνζυμο ἄρτο κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου.

1.1.4 Ο Ἄρτος του Μυστικού Δείπνου

Επί αιῶνες οι Πατέρες της Εκκλησίας, βασιζόμενοι σε τέσσερις καινοδιαθηκικές διηγήσεις περί του Μυστικού Δείπνου, προσπαθούσαν να δώσουν την απάντηση στην απορία αν ο Ἄρτος του Μυστικού Δείπνου ἦταν ἄζυμος ἢ ἔνζυμος. Οι συνοπτικοί Ευαγγελιστές μαζί με τον ἀπόστολο Παῦλο περιγράφουν στις «ευχαριστιακές περικοπές» το γεγονός του Μυστικού Δείπνου¹¹⁹. Αυτές οι περικοπές αποτελοῦν βασικές πηγές για το ζήτημα του ἄρτου της Θεῆς Ευχαριστίας, δηλαδή, αν ἦταν ἄζυμος ἢ ἔνζυμος.

Σε αυτές τις τέσσερις διηγήσεις διακρίνονται τέσσερις διαφορετικές παραδόσεις: Η πρώτη παράδοση εἶναι αὐτή που μαρτυρεῖται ἀπὸ τον Παῦλο και τον Λουκά, ἐνῶ η δεύτερη ἀπὸ τον Ματθαῖο και τον

¹¹⁸ Θεοφυλάκτου Δ' Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *Περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι*, PG 126, 233AB.

¹¹⁹ Ματθ. 26:26-29. Μαρκ. 14:22-25, Λουκ. 22:17-23, Α' Κορ. 11:23-25.

Μάρκο. Βασικές διαφορές είναι: (α) Στην πρώτη παράδοση υπάρχει το πρώτο ποτήριο, ενώ στη δεύτερη δεν υπάρχει. (β) Στη δεύτερη παράδοση η ευλογία του άρτου και του ποτηρίου μαρτυρείται ως γεγονός που επισυνέβη αλληλοδιαδόχως, ενώ στην πρώτη παράδοση η ευλογία του ποτηρίου μαρτυρείται αφού έχει ολοκληρωθεί ο δείπνος, στην αρχή του οποίου μαρτυρείται η ευλογία του άρτου¹²⁰. Επίσης βάσει αυτών των περικοπών έχουμε και δύο παραδόσεις περί του άρτου του Μυστικού Δείπνου: η μια αναφέρει ότι το τελευταίο Δείπνο ήταν Πασχαλινό και επομένως ήταν άζυμος άρτος· και η άλλη λέει ότι δεν ήταν το πασχαλινό δείπνο αλλά το νέο Μυστικό Δείπνο με τον ένζυμο άρτο. Την πρώτη άποψη εκπροσωπεί, μαζί με τις Μονοφυσιτικές Εκκλησίες, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ενώ η δεύτερη είναι η επίσημη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Μάλιστα σε όλες αυτές τις «ευχαριστιακές περικοπές» οι Πατέρες της Ορθοδόξου Εκκλησίας από τους πρώτους αιώνες μπορούσαν να δούν σαφέστατα ότι την ημέρα Πέμπτη δεν ξεκίνησαν να τρώνε τα Άζυμα, επειδή πουθενά δεν αναφέρεται ότι ο Κύριος Ιησούς Χριστός έκλασε και έφαγε τον άζυμο άρτο, αλλά γράφει απλά «τον Άρτον», δηλαδή, τον ένζυμο. Αυτό υπογραμμίζει σαφώς και ο Μέγας Αθανάσιος: «Ὁ δὲ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν τῇ πέμπτῃ ἡμέρᾳ ἐποίησε τὴν παράδοσιν τῶν ἁγίων μυστηρίων ὥρα τῆς νυκτὸς ἑβδόμῃ· ἢ δὲ εἴσοδος τῶν ἀζυμοφάγων ἐγένετο Παρασκευῇ ἑσπέρας μετὰ τὸ ταφῆναι τὸν Κύριον. Διὰ τοῦτο οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταὶ ἄρτον τέλειον λέγουσι παραδοῦναι τὸν Κύριον ἐν τοῖς ἁγίοις μυστηρίοις καὶ οὐκ ἄζυμον»¹²¹.

Κατά τη διάρκεια της έντονης σύγκρουσης των δυο Αποστολικών Εδρών, της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, τον 11ο αιώνα, και οι δυο πλευρές χρησιμοποιούσαν τις συγκεκριμένες ευαγγελικές περικοπές για

¹²⁰ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Α', εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2009, σ. 121-123.

¹²¹ Αθανασίου Αλεξανδρείας, *Περί τῶν Ἀζύμων*, PG 26, 1328B.

να δικαιολογήσουν τις θέσεις τους. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία προέβαλε κατά τον 10 αι. τη θέση ότι ο Μυστικός Δείπνος ήταν πασχάλιος και, ως εκ τούτου, ο Κύριος χρησιμοποίησε άζυμο άρτο¹²².

Πάλι θα εκτεθούν πρώτα τα κείμενα από την Καινή Διαθήκη που περιγράφουν το γεγονός του Μυστικού Δείπνου και μετά, βάσει αυτών των κειμένων, το πώς οι Πατέρες και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς της υστεροβυζαντινής περιόδου αντιμετώπιζαν αυτό το πρόβλημα με τον άζυμο άρτο, με σκοπό να αποδείξουν ότι ο άρτος του Μυστικού Δείπνου ήταν ένζυμος. Επομένως, αν και έχουμε μια τυπική σειρά, την οποία και οι άλλοι ερευνητές χρησιμοποιούν -όπως έχει διαπιστωθεί- ξεκινώντας από τον απόστολο Παύλο, η παρούσα υποενότητα ξεκινά πρώτα με τις ευαγγελικές περικοπές περί του Μυστικού Δείπνου¹²³.

Στο Ευαγγέλιο του Ματθαίου (26ο κεφάλαιο) γράφει: «Τῇ δὲ πρώτη τῶν ἄζύμων προσῆλθον οἱ μαθηταὶ τῷ Ἰησοῦ λέγοντες αὐτῷ· ποῦ θέλεις ἐτοιμάσωμέν σοι φαγεῖν τὸ πάσχα;» και λίγο παρακάτω «Ὁψίας δὲ γενομένης ἀνέκειτο μετὰ τῶν δώδεκα» και στο τέλος λέει ο Ιησούς «Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς τὸν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτο ἐστὶ τὸ σῶμά μου· καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτο γάρ ἐστὶ τὸ αἷμά μου τὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῖω ἀπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου»¹²⁴.

Ο ευαγγελιστής Μάρκος σημειώνει «ἦν δὲ τὸ πάσχα καὶ τὰ ἄζυμα μετὰ δύο ἡμέρας. καὶ ἐζήτησαν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς πῶς αὐτὸν ἐν

¹²² Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Β', εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2016, σ. 701.

¹²³ Οπ.π.

¹²⁴ Ματθ. 26:17, 20, 26-29.

δόλω κρατήσαντες ἀποκτείνωσιν» και συνεχίζει γράφοντας «καὶ τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῶν ἀζύμων, ὅτε τὸ πάσχα ἔθουον, λέγουσιν αὐτῶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ· ποῦ θέλεις ἀπελθόντες ἐτοιμάσωμεν ἵνα φάγης τὸ πάσχα;» και παρακάτω «καὶ ὀψίας γενομένης ἔρχεται μετὰ τῶν δώδεκα. καὶ ἀνακειμένων αὐτῶν καὶ ἐσθιόντων εἶπεν ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι εἷς ἐξ ὑμῶν παραδώσει με, ὁ ἐσθίων μετ' ἐμοῦ» για να καταλήξει «Καὶ ἐσθιόντων αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον εὐλογήσας ἔκλασε και ἔδωκεν αὐτοῖς και εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου. καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς, και ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες. και εἶπεν αὐτοῖς· τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον. ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ πῖω ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὅταν αὐτὸ πίνω καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ»¹²⁵.

Στον Ευαγγελιστὴ Λουκά διαβάζουμε ὅτι «ἤγγιξε δὲ ἡ ἑορτὴ τῶν ἀζύμων ἢ λεγομένη πάσχα» και αμέσως παρακάτω ὅτι «ἦλθε δὲ ἡ ἡμέρα τῶν ἀζύμων, ἐν ἣ ἔδει θύεσθαι τὸ πάσχα» ὥσπου για να τελέσει «καὶ ὅτε ἐγένετο ἡ ὥρα, ἀνέπεσε, και οἱ δώδεκα ἀπόστολοι σὺν αὐτῶ. και εἶπε πρὸς αὐτούς· ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν· λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ ἕως ὅτου πληρωθῆ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. και δεξάμενος τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας εἶπε· λάβετε τοῦτο και διαμερίσατε ἑαυτοῖς· λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῖω ἀπὸ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως ὅτου ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ. και λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασε και ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. ὡσαύτως και τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνήσαι λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον»¹²⁶.

¹²⁵ Μαρκ. 14:1, 12, 17-18, 22-25.

¹²⁶ Λουκ. 22: 1, 7, 14-20

Ο απόστολος Παύλος στην επιστολή του προς τους Κορινθίους γράφει: «Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτί ἣ παρεδίδοτο ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνήσαι λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι· τοῦτο ποιεῖτε, ὡσάκις ἂν πίνητε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. ὡσάκις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ. ὥστε ὃς ἂν ἐσθίῃ τὸν ἄρτον τοῦτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ Κυρίου ἀναξίως, ἔνοχος ἔσται τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου. δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτόν, καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω»¹²⁷.

Επίσης σημαντικό ρόλο ἔχει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ευαγγελιστῆ Ἰωάννη: «Πρὸ δὲ τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς ὅτι ἐλήλυθεν αὐτοῦ ἡ ὥρα ἵνα μεταβῇ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου πρὸς τὸν πατέρα, ἀγαπήσας τοὺς ἰδίους τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ, εἰς τέλος ἠγάπησεν αὐτούς. καὶ δεῖπνου γενομένου, τοῦ διαβόλου ἤδη βεβληκότος εἰς τὴν καρδίαν Ἰούδα Σίμωνος Ἰσκαριώτου ἵνα αὐτὸν παραδῶ, εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς ὅτι πάντα δέδωκεν αὐτῷ ὁ πατὴρ εἰς τὰς χεῖρας, καὶ ὅτι ἀπὸ Θεοῦ ἐξῆλθε καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ὑπάγει, ἐγείρεται ἐκ τοῦ δεῖπνου καὶ τίθησι τὰ ἱμάτια, καὶ λαβὼν λέντιον διέζωσεν ἑαυτόν. εἶτα βάλλει ὕδωρ εἰς τὸν νιπτῆρα, καὶ ἤρξατο νίπτειν τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν καὶ ἐκμάσσειν τῷ λεντίῳ ᾧ ἦν διεζωσμένος»¹²⁸.

Αυτές οἱ περικοπές περιγράφουν τὸ γεγονός τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ μάλιστα εἶναι σημαντικές, ἐπειδὴ ἐξηγοῦν ποῖον ἄρτο χρησιμοποίησε ὁ Κύριος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Ακριβῶς αὐτὸ προσπαθοῦν καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ οἱ

¹²⁷ Α' Κορ. 11:23-28.

¹²⁸ Ιω. 13:1-6.

εκκλησιαστικοί συγγραφείς, να μας εξηγήσουν ερμηνεύοντας τα κείμενα της Καινής Διαθήκης.

Αιώνες προ του Μεγάλου Σχίσματος του 1054, ο άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός σε έργο του με παρόμοιο τίτλο με αυτό του Μεγάλου Αθανασίου επισημαίνει ότι δεν υπήρχε άζυμος άρτος πριν την εορτή του Πάσχα, όπως γράφει ο ευαγγελιστής Ιωάννης: «Καὶ ὁ Σωτὴρ ἐν τῷ ὑπερφῶ τὸν μυστικὸν δεῖπνον ὅτε ἤθελε παραδοῦναι τοῖς μαθηταῖς, οὐκ ἐν ἀζύμῳ, ἀλλ' ἐν ἄρτῳ τελείῳ παρέδωκεν, ὅτι οὐκ ἦν καιρὸς τῶν ἀζύμων κατὰ τὸν νόμον τῶν Ἑβραίων. Ἐπεὶ καὶ τὸ μυστήριον τοῦτο πρὸ τοῦ Πάσχα ἦν, καθὼς ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ εὐαγγελιστὴς λέγει «Πρὸ τῆς εορτῆς τοῦ Πάσχα»¹²⁹.

Κατὰ τη διαφωνία με τη Δύση τον 11ο αιώνα ο Λέων Αχρίδας στην «Πρώτην ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς ἐπίσκοπον Ρώμης», ερμηνεύοντας την ευαγγελική περικοπή περί του Μυστικού Δείπνου στον Ματθαῖο υπογραμμίζει ότι ο άρτος ήταν ζυμωτός¹³⁰. Αργότερα, ο μετριοπαθής Πατριάρχης Αντιοχείας ο Πέτρος (1052-1056), όπως τον αποκαλούν πολλοί

¹²⁹ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 389 A.

¹³⁰ Λέοντος Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, *Πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Βουλγαρίας Λέοντος πρὸς τινὰ ἐπίσκοπον Ῥώμης περὶ τῶν ἀζύμων καὶ τῶν Σαββάτων*, PG 120, 836AAB : « Καὶ τοῦτο δῆλον ἀφ' ὧν ἐν τῷ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίῳ περὶ τοῦ μυστικοῦ δεῖπνου διαλεγόμενος ὁ θεῖος εὐαγγελιστὴς οὕτω πῶς φησι (Ματθ. 26:17-18) «τῇ δὲ πρώτῃ τῶν ἀζύμων προσῆλθον τῷ Ἰησοῦ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ λέγοντες αὐτῷ· κ Κύριε, ποῦ θέλεις ἐτοιμάσωμέν σοι φαγεῖν τὸ πάσχα; ὁ δὲ εἶπεν· ὑπάγετε εἰς τὴν πόλιν πρὸς τὸν δεῖνα καὶ εἶπατε αὐτῷ· ὁ καιρὸς μου ἐγγύς ἐστι, πρὸς σὲ ποιῶ τὸ πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν μου». Καὶ μετ' ὀλίγον· «ὀψίας δὲ γενομένης ἀνέκειτο μετὰ τῶν δώδεκα, καὶ ἐσθιόντων αὐτῶν εἶπεν· Ἀμήν, ἀμήν λέγω ὑμῖν, ὅτι εἷς ἐξ ὑμῶν παραδώσει με (Ματθ. 26:20-21). Καὶ μετ' ὀλίγον εἰπόντος τοῦ Ἰούδα «Μῆτι ἐγὼ εἰμι, ῥαββί;» λέγει αὐτῷ «Σὺ εἶπας»(Ματθ. 26:25). Μέχρι τούτου, ὃ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωποι, τὰ τοῦ νομικοῦ Πάσχα εἰσὶν· εἶτα τὰ τοῦ μυστικοῦ καὶ ἡμετέρου προσθεῖς ὁ εὐαγγελιστὴς λέγει· «Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβῶν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον ἔκλασε καὶ ἔδωκε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ καὶ εἶπε· Λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἐστι τὸ σῶμα, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον· καὶ λαβῶν τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης»(Ματθ. 26,26-28). Εἰπὼν δὲ καινὴν ἔδειξεν, ὅτι τὰ τῆς παλαιᾶς παρῆλθε καὶ ἐπαύθη. Ὁρᾶτε, πῶς τὸν ἄρτον σῶμα αὐτοῦ ἐπὶ τῆς καινῆς Διαθήκης ἐκάλεσεν, ὡς ζωτικὸν καὶ ὡς ἔμπνουν καὶ ὡς θερμότητος ἐμποητικόν. Ὁ γὰρ ἄρτος ἐκ τοῦ αἵρω τε (καὶ) ἐπαίρω καὶ φέρω ἐπὶ τὰ ἄνω λέγεται, ἀπὸ τῆς ζύμης καὶ τοῦ ἄλατος τὴν θερμότητα καὶ τὴν ἔπαρσιν ἔχων· τὰ δὲ ἄζυμα οὐδὲν διαφέρει λίθου ἀψύχου καὶ πηλοῦ πλινθίνου καὶ κεράμου ...»¹³⁰.

ιστορικοί και θεολόγοι μελετητές, ανέλυσε πολύ τεκμηριωμένα το θέμα των αζύμων και με πατερική σαφήνεια που χαρακτηρίζει τους μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας μας τόνισε ότι στις ευαγγελικές περικοπές, όπως και στις Παύλειες επιστολές, σημειώνεται ότι ο άρτος ήταν με το προζύμι, και όχι τα άζυμα της παλαιάς θυσίας. Ο Πατριάρχης Αντιοχείας υπογραμμίζει προς τον αυτοτιτλοφορούμενο «πατριάρχη» Ακυληΐας¹³¹: «Τὸ γὰρ μετέχειν ἀζύμων τῆς παλαιᾶς θυσίας μετέχειν ἐστὶ καὶ οὐ τῆς καινῆς διαθήκης. Οὐδὲ γὰρ ἄζυμον λαβὼν ὁ κύριος, εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ τοῖς μαθηταῖς ἔδωκεν, ἀλλ' ἄρτον, ὡς οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταὶ ὁμοφρονοῦντες διεβεβαιώσαντο καὶ Παῦλος μαρτυρεῖ λέγων· Ἐγὼ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτί, ἣ παρεδίδοτο, ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ εἶπε· λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἐστὶ (sic) τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλῶμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν· καὶ τὰ ἐξῆς. Καὶ τὰ μὲν ἄζυμα ἐνομοθετήθη τοῖς Ἑβραίοις εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐξ Αἰγύπτου μετὰ σπουδῆς φυγῆς, ἵνα μνημονεύοντες ὧν ἐποίησε θαυμασίων μετ' αὐτῶν ὁ θεὸς ἐμμένωσι τοῖς προστάγμασιν αὐτοῦ καὶ μηκέτι ἐπιλάθωνται τῶν ἔργων αὐτοῦ. Ὁ δὲ διὰ τῆς προζύμης τελείως ἄρτος, ὁ διὰ τῆς ἀγιστείας μεταποιούμενος εἰς τὸ ἄχραντον σῶμα τοῦ κυρίου καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς ἀνάμνησιν ἐδόθη τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας αὐτοῦ»¹³².

Συστηματικότερα με το θέμα των αζύμων ασχολήθηκε την ίδια περίοδο και ο λόγιος μοναχός από Ιερά Μονή του Στουδίου Νικήτας Στηθάτος (1005-1090). Μάλιστα, στις δύο επιστολές του *Περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων, καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἐν τεσσαρακοστῇ τελείαν λειτουργίαν γενέσθαι καὶ Κατὰ Ἀρμενίων καὶ*

¹³¹ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Β', εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2016, σ. 702.

¹³² Πέτρου Αντιοχείας, *Ἐπιστολή πρὸς τὸν Δομίνικο Ἀρχιεπίσκοπον Γραδένης Ακυληΐας, Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, Marpurgi 1896· «Ἐπιστολή τοῦ Ἀντιοχείας Πέτρου πρὸς τὸν Γραδένης Δομίνικον» σ. 214· 8, PG 120, 764AB.

Λατίνων περι ἐνζύμων καὶ ἀζύμων προσπαθούσε βάσει τῆς Ἀγίας Γραφῆς να αποδείξει ὅτι ὁ Κύριος τέλεσε τὸν Μυστικὸν Δείπνο με τὸν ἐνζυμο ἄρτο. Μπορεῖ να μην εἶναι οἱ παραπομπές του κατὰ γράμμα πάντα σωστές ἀλλὰ τὸ σύνολό τους εκφράζει τὴν ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας βάσει τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν σε συνάφεια με τὰ κείμενα τοῦ ἀποστόλου Παύλου¹³³.

Στὴν πέμπτη του ομιλία, γράφει ὁ Νικήτας Στηθάτος, ὅτι οἱ τέσσερις εὐαγγελιστές μαζί με τὸν Παῦλο υπογραμμίζουν ὅτι ὁ Κύριος δεν ἔλαβε ἄζυμο ἀλλὰ ἐνζυμο ἄρτο, τονίζοντας ὅτι τὸν ἄζυμο δεν μπορούμε να θεωροῦμε ὡς ἄρτο: «Οὐ γὰρ ἄζυμον λαβὼν ὁ κύριος εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ τοῖς μαθηταῖς ἔδωκεν, ἀλλ' ἄρτον, ὡς οἱ τέσσαρες εὐαγγελισταὶ καὶ ὁ θεῖος Παῦλος μαρτυρεῖ ὁ ἀπόστολος. Ὑμεῖς οὖν πόθεν τὰ ἄζυμα ἐσθίειν ὡς ἀντίτυπα τοῦ σώματος Χριστοῦ παρελάβετε, πάσης τῆς τῶν πιστῶν ἐκκλησίας ἄρτον εἰς θυσίαν τῷ Χριστῷ προσφερούσης; Ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ ἢ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ; Μὴ γένοιτο. Οὐδαμοῦ γὰρ εἴρηται ἐν ταῖς θεαῖς γραφαῖς ἢ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ, ὅτι ὁ Χριστὸς ἐν τῇ νυκτὶ, (sic) ἢ παρεδίδοτο, ἔλαβεν ἄζυμον, ἀλλὰ ἄρτον, ὡς εἴρηται, καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ εἶπε· λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Οὕτω δὲ καὶ ὁ θεῖος Παῦλος ἔχμα τοῦ εὐαγγελίου περὶ τούτου φησί. κρίνατε ὑμεῖς ὁ φημι· τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας, ὃ εὐλογοῦμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν; ὅτι εἷς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν· οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου μετέχομεν. Συνήκατε, ἄρτον εἶπεν ὃν ἐσθίομεν, ἀντίτυπον τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, καὶ οὐκ ἄζυμον»¹³⁴.

¹³³ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση καὶ Ανατολή σε Σχίσμα*. σ. 74: Ὁ Στήβεν Ράνσιμαν θεωρεῖ ὅτι «τα ἐπιχειρήματα τοῦ Στηθάτου ἦταν, ... λίγο ανεπεξέργαστα καὶ οἱ παραπομπές του στὴν Ἀγία Γραφή ὄχι πάντα εὐστοχες».

¹³⁴ Νικήτα Στηθάτου, «Κατὰ Ἀρμενίων καὶ Λατίνων περὶ ἐνζύμων καὶ ἀζύμων», *Monumenta Graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Cardinal Joseph Hergenröther, Ratisbonae, 1869, σ. 139-140².

Λίγα χρόνια μετά το Μέγα Σχίσμα στην απαντητική επιστολή του Ιωάννου Μητροπολίτου Κιέβου (1077-1088) προς τον Πάπα Κλήμεντα της Ρώμης (τον αντι-Πάπα Γουιβέρτο της Ραβέννας), ο οποίος είχε ζητήσει την υποστήριξή του για την αναγνώρισή του από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαο Γ' τον Κυρδινιάτη - σχετικά με το πρόβλημα για τη χρήση του άζυμου άρτου, ο Ιωάννης εν συντομία τού εξηγεί ότι είναι λάθος τα άζυμα, βάσει της ευαγγελικής περικοπής του Λουκά: «Ἄλλὰ τί φησι (καὶ Λουκᾶς) εὐαγγελιστῆς; «Λαβὼν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασεν». Ἴδου καὶ ὁ Λουκᾶς ἄρτον λέγει λαβεῖν τὸν Χριστὸν καὶ οὐκ ἄζυμον· οὐ γὰρ ἔτε ἦν, πέμπτης οὔσης τῆνικαῦτα τῆς ἡμέρας· τρισκαιδεκαταία γὰρ ἀκμὴν ἢ σελήνη, καὶ οὐκ ἄζυμον διὰ τὸ μήπω γενέσθαι (τὴν ἄρσιν τοῦ ἄρτου)»¹³⁵.

Ένας πολύ σημαντικός Πατήρ της Εκκλησίας αυτής της περιόδου, ο Ιωάννης Πατριάρχης Αντιοχείας (1089-1100) στο έργο του «Λόγος περὶ τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην», γράφοντας για τα σφάλματα των Λατίνων, χρησιμοποιεί ως επιχείρημα τον απόστολο Παῦλο, θέλοντας να τονίσει ότι ο Κύριος μας παρέδωσε να ιερουργούμε το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας όπως και ο Ἰδιος το έκανε κατά τον Μυστικό Δείπνο, δηλαδή με τον ένζυμο άρτο¹³⁶.

¹³⁵ «Τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου, Μητροπολίτου Ῥωσσίας Ἐπιστολὴ πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ρώμης» Ἐξ ἀπογράφου τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868, σ.15.

¹³⁶ Ἰωάννου Πατριάρχου Ἀντιοχείας, *Λόγος περὶ τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην*, *Orientalia Christiana* (T. II,3.- 1924), σ.246-247,5: «Ἀντίκα τοίνυν οἱ θεῖοι εὐαγγελισταὶ καθάπερ ἐκ συνθήματος, ὡς οὐκ ὄν θεμιτὸν τοὺς περὶ τοιούτων καὶ τηλικούτων διεξιόντας μυστηρίων διαφωνεῖν, διὰ ἄρτου πάντες τὴν ἀπόρρητον τελεσθῆναι θυσίαν ἐδήλωσαν· ἀλλὰ καὶ Παῦλος ὁ τὸ εὐαγγέλιον οὐκ ἐξ ἀνθρώπων διδαχθεὶς, ἀλλὰ διὰ ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τὴν περὶ τούτου μάθησιν ὑπ' αὐτοῦ παραλαβὼν τοῦ Κυρίου, τοιάδε τινὰ Κορινθίους ἐπιστέλλων διέξεισιν· Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν. Τί παρείληφας, ὦ θεῖε Παῦλε; καὶ τί παραδέδωκας αὐθις; «Ὅτι Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν τῇ νυκτὶ ἣ παρεδίδοτο, ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ εἶπε· λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἔστι τὸ σῶμα», καὶ τὰ ἐξῆς. Οὐ μὴν δέ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ μέγας τῆς μεγάλης ταύτης ἱεροτελεστίας μυσταγωγός τε καὶ τελετάρχης τοῖς Ἰουδαίοις διαλεγόμενος· «Ὁ ἄρτος, φησὶν, ὃν ἐγὼ δώσω, ἢ σὰρξ μου ἔστιν, ἣν ἐγὼ δώσω ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς» Καὶ οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ καὶ πλεονάκις ἄρτον αὐτὸν φαίνεται

Ο Άγιος Συμεών Β' Πατριάρχης Ιεροσολύμων (1093-1105) στο πόνημά του «Περὶ τῶν ἀζύμων» καταπολεμώντας την πλάνη των Λατίνων ότι ανέκαθεν χρησιμοποιούσαν τα άζυμα, αποδεικνύει ότι στον Μυστικό Δείπνο ο Κύριος Ιησούς Χριστός παρέδωσε στους μαθητές τον άρτο και όχι τα άζυμα¹³⁷.

Επιπλέον ένας ακόμη λόγιος Πατήρ εκείνης της εποχής, ο Θεοφύλακτος, Δ' (1050-1126), Αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας, δεν καταπολέμησε την καινοτομία των Λατίνων περί των αζύμων μόνο στην πραγματεία κατά των Λατίνων αλλά και στις Ερμηνείες του επί της Καινής Διαθήκης. Με σπάνιο θεολογικό ύφος και στα δύο έργα καταγράφει την έκθεση της ορθόδοξης διδασκαλίας περί των αζύμων βάσει των ευαγγελικών στοιχείων.

Στον έργο του «Προσλαλιά τινι τῶν αὐτοῦ ὁμιλιτῶν περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι», ο Θεοφύλακτος χρησιμοποιήσει τις παραπομπές από το Ευαγγελίο κατά του Ματθαίου και από τις Πράξεις των Αποστόλων ότι δεν τρώγανε ασφαλώς τον άζυμο άλλα ζυμωτό άρτο¹³⁸.

ὀνομάζων. Βλέπεις πῶς μετὰ τοῦ Διδασκάλου καὶ οἱ μαθηταὶ ἄρτον, τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς, ὁμοφώνως προσαγορεύουσι, τὸ σῶμα τὸ κυριακὸν δηλαδὴ, τὴν ἀληθῆ βρωσιν ἡμῶν καὶ ζωῆν».

¹³⁷ Συμεῶνος Ἱεροσολύμων, Περὶ τῶν ἀζύμων, *Orientalia Christiana Rome*, T. II,3.-1924, σ. 223-224¹²: «Εἰ δὲ πάλιν ἐρεῖτε, τοῦτο γὰρ προβάλλεσθε πρὸς σύστασιν τοῦ οἰκείου προβλήματος, ὅτι ἐν καιρῷ τῆς ἐορτῆς τῶν ἀζύμων τὸ πάσχα τοῖς αὐτοῦ μαθηταῖς παρέδωκεν ὁ Χριστός, καθὼς ἐν τῷ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίῳ γέγραπται: « Τῇ δὲ πρώτη τῶν ἀζύμων προσήλθον οἱ μαθηταὶ τῷ Ἰησοῦ λέγοντες αὐτῷ· ποῦ θέλεις ἐτοιμάσομέν σοι φαγεῖν τὸ πάσχα». Παρὰ δὲ τῷ Μάρκῳ «Καὶ τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῶν ἀζύμων, ὅτε τὸ πάσχα ἔθουον, λέγουσιν αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ· ποῦ θέλεις ἐτοιμάσομεν ἵνα φάγης τὸ πάσχα;» Καὶ παρὰ τῷ Λουκᾶ· «Ἦλθε δὲ ἡ ἡμέρα τῶν ἀζύμων ἐν ἣ ἔδει θύεσθαι τὸ πάσχα· καὶ ἀπέστειλε Πέτρον καὶ Ἰωάννην εἰπὼν· πορευθέντες ἐτοιμάσατε ἡμῖν τὸ πάσχα ἵνα φάγωμεν». Εἰ ἐκ τούτων τῶν ῥημάτων οἴεσθε τὸν Χριστὸν φαγεῖν ἄζυμα, καὶ τούτων τοῖς αὐτοῦ μαθηταῖς μεταδοῦναι καὶ οὐκ ἄρτου ζύμης μετέχοντα, μακρὰν ἐστὲ (sic) καὶ οὐκ ἄρτου ζύμης μετέχοντα, μακρὰν ἐστὲ (sic) τῆς ἀληθείας, ἀποσχοινισθέντες, ἰουδαϊκῶς ζῶντες, καὶ τὰ ἀπηριθμημένα θύοντες. Ἴστω οὖν πᾶς ὁ τοῦ λόγου ἀκροατῆς ὡς δεινῶς πέπονθεν οὕτωσιν τὴν ψυχὴν, τὸ ψεῦδος ὁρῶν τῆς ἀληθείας ἐπέκεινα ἐπαιρόμενον.»

¹³⁸ Θεοφυλάκτου Δ' Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *Προσλαλιά τινι τῶν αὐτοῦ ὁμιλιτῶν περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι*, PG 126, 233AB, 236BC: «Οἶδαμεν γὰρ τὸν νόμον πρώτην τῶν ἀζύμων τὴν ιε' ἡμέραν λέγοντα· εἰς ἣν ἡ νύξ ἐπεφώσκει τῆς τοῦ πάσχα βρωσεως. Ὅθεν καὶ τις τῶν παρ' ἡμῖν θείων διδασκάλων, ἐξηγούμενος τὴν παρὰ τῷ εὐαγγελιστῇ

Επιπλέον, στην ερμηνεία των ευαγγελικών περικοπών περί του Μυστικού Δείπνου, αν και δεν αντιμετωπίζει κατευθείαν την καινοτομία των Λατίνων, όμως δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι ο άρτος ήταν ο ένζυμος. Ερμηνεύοντας το Ευαγγέλιο του Ματθαίου και το γεγονός της Θείας Ευχαριστίας, ο Θεοφύλακτος πουθενά δεν αναφέρει ότι άρτος ήταν άζυμος, αλλά απλά αναφέρει «άρτος», δηλαδή ένζυμος¹³⁹.

Σχεδόν την ίδια ερμηνεία αποδίδει και στις δυο υπόλοιπες περικοπές περί του Μυστικού Δείπνου στον Μάρκο και τον Λουκά μαζί με

λεγομένην πρώτην τῶν ἀζύμων, πρώτην, φησὶ, (sic) τῶν ἀζύμων τῷ Ματθαίῳ, τὴν πρὸ τῶν ἀζύμων ἡμέραν λέγεσθαι, εἰδὼς μὲν τὸν νόμον κατὰ τῆς πόστης πρώτης ἡμέρας τοῦνομα τίθησιν, ὡς δὲ καινόν τι τοῦτο παρὰ τοῦ εὐαγγελιστοῦ λεγόμενον ἐπισημαινόμενος. Ἀλλ' οὐδὲ τὸν Κύριον παρεισάξομεν, ἢ μὴ τελέσαντα τὸ πάσχα τὸ νομικόν, ὡς ἂν μηδὲ τῶν ἀζύμων μεταλαβόντα συναποδείξωμεν· ἢ τελέσαντα μὲν, ἀλλὰ πρὸ τοῦ καιροῦ τοῦ τὴν ζύμην αἴροντος· ὥστε καὶ ἄρτον ζυμίτην εὐρίσκεσθαι. Ταῦτα γὰρ τινες ἤδη καὶ τῶν ὑπὲρ λίαν ἐθάρόθησαν. Οὐκ οὐκ αὐτός τις τῶν οὕτω λεγομένων ἀνάξομαι· οὐ γὰρ θέμις σπεύδειν συνιστᾶν ἐκ τοῦ ψεύδους τὰ τῆς ἀληθείας μυστήρια. Εἰ δὲ καὶ ἔστιν ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια ὁ Χριστός, (sic) οὔτε τῆς ὁδοῦ ἐκὼν εἶναι ἀποπλανήσομαι, οὔτε τῆς ἀληθείας τὸ μὴ ὄν καταψεύσομαι» καὶ παρακάτω συνεχίζει «Ἴσως δὲ τις ἀκούων καὶ τῆς βίβλου τῶν Πράξεων, πολλαχοῦ μεμνημένης κλάσεως ἄρτου, εὐρίσκων δὲ ταυτὸ τοῦτο καὶ παρὰ Παύλῳ, τοιοῦτον εἶναι συλλογίσεται τὸν μυστικῶς τότε κλόμενον, οἷος καὶ πρὸς τὴν κοινὴν βρῶσιν προῦκειτο. Ἡσθίετο δὲ οὐ πάντως ὁ ἄζυμος· οὗτος γὰρ ῥηταῖς τισιν ἡμέραις καὶ θυσίαις ἀποκεκλήρωτο. Εἰ δ' οὐκ ἀναγκαῖα ταῦτα (ῥέπει γὰρ τοι καὶ ἐπὶ θάτερον), ἀλλ' ἔμοιγε, τὸ πλεῖον ἢ πλάστιγξ νέμει, ἐξ οὗ καὶ τὸ νικᾶν δίδεται, καὶ δρομεὺς δὲ στεφανίτης ἐνὶ βήματι προτερῶν. Καὶ πρὸς γε δυσωπέιτω σε τὸ πλῆθος τῶν Ἐφῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν, καὶ τὸ τῆς Ἱεροσολύμοις (sic) Ἐκκλησίας ἀξίωμα, ἀφ' ἧς ὡς πηγῆς ἢ χύσις τῆς πίστεως, καὶ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, ἧς καὶ τὸ τοὺς ἄρτους ζυμίτας προσφέρεσθαι».

¹³⁹ Θεοφύλακτου Δ' Ἀρχιεπίσκοπου Βουλγαρίας, *Εἰς Ματθαῖον*, PG 123, 444 BC: «Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν, λαβὼν ὁ Ἰησοῦς τὸν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας, ἔκλασε καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς, καὶ εἶπε· Λάβετε, φάγετε· τοῦτο ἔστι τὸ σῶμά μου.» Διὰ τοῦτο προσέθηκε τὸ, ἐσθιόντων, ἵνα παραστήσῃ τὴν ἀπανθρωπίαν τοῦ Ἰούδα, ὅτι ἐν τραπέζῃ καὶ τῶν αὐτῶν βρωμάτων κοινωνία, ὅτε εἰ καὶ θηρίον ἦν, πρῶτος ἂν ἐγεγόνει, τότε οὐδὲ ἐλεγχόμενος συνῆκεν, ἀλλὰ καὶ τοῦ σώματος αὐτοῦ γενόμενος, οὐ μεταμελεῖται. Τινὲς δὲ φασὶν ὅτι ἐξελθόντος τοῦ Ἰούδα, μετέδωκε τῶν μυστηρίων τοῖς ἄλλοις μαθηταῖς. Οὐκοῦν καὶ ἡμεῖς οὕτω ποιεῖν ὀφείλομεν, καὶ τοὺς πονηροὺς ἀπειργεῖν τῶν μυστηρίων. Εὐχαριστεῖ δὲ μέλλων κλάσαι τὸν ἄρτον, ἅμα μὲν ἵνα καὶ ἡμᾶς παιδεύσῃ μετ' εὐχαριστίας τὸν ἄρτον προσφέρεσθαι, ἅμα δὲ καὶ ἵνα δείξῃ ὅτι εὐχαρίστως τὴν κλάσιν τοῦ οἰκείου σώματος, ἥτοι τὴν νέκρωσιν δέχεται, καὶ οὐ δυσχεραίνει ὡς ἐπὶ ἀκουσίῳ τινί, (sic) καὶ ἵνα καὶ ἡμεῖς οὕτω δεχώμεθα εὐχαρίστως τὸ μαρτύριον. Εἰπὼν δὲ, (sic) «Τοῦτο ἔστι τὸ σῶμά μου», δεικνύει ὅτι αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ἔστιν ὁ ἄρτος ὁ ἁγιαζόμενος ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ, καὶ οὐχὶ ἀντίτυπον. Οὐ γὰρ εἶπε, Τοῦτό ἐστι (sic) ἀντίτυπον, ἀλλὰ, Τοῦτο ἔστι τὸ σῶμά μου· ἀρόρητῳ γὰρ ἐνεργείᾳ μεταποιεῖται, κἂν φαίνηται ἡμῖν ἄρτος· ἐπεὶ γὰρ ἀσθενεῖς ἐσμεν, καὶ οὐκ ἂν ἐδεξάμεθα κρέας ἐσθίειν ὠμόν, (sic) καὶ ἀνθρώπου σάρκα, διὰ τοῦτο ἄρτος μὲν ἡμῖν φαίνεται, σὰρξ δὲ τῷ ὄντι ἐστί».

τον Παύλο, χωρίς όμως να θίγει το θέμα αν ο άρτος είναι άζυμος ή ένζυμος. Απλά τον ονομάζει παντού άρτο, και από τα συμφραζόμενα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν ήταν άζυμος αλλά ένζυμος άρτος: «Οὐ γὰρ ἀντίτυπος τοῦ Κυριακοῦ σώματός ἐστιν ὁ ἄρτος· ἀλλ' εἰς αὐτὸ ἐκεῖνο μεταβάλλεται τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Καὶ ὁ Κύριος γὰρ λέγει· Ὁ ἄρτος ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σὰρξ μου ἐστιν. Οὐκ εἶπεν, Ἀντίτυπός ἐστι τῆς σαρκός μου, ἀλλ' Ἡ σὰρξ μου ἐστι.»¹⁴⁰

Πραγματικά με έναν θαυμαστό τρόπο και μόνο με μία συνεκφορά, δηλαδή τον «κοινὸν ἄρτον», ο Θεοφύλακτος, ερμηνεύοντας τον Παύλο, υπογραμμίζει ότι ο άρτος του Μυστικού Δείπνου (τον ονομάζει Τελευταίο Δείπνο)¹⁴¹ δεν μπορούσε να ήταν άζυμος αλλά, βάσει των λεχθέντων, μόνο ένζυμος.

Άλλος ένας από τους σημαντικότερους Πατέρες της Εκκλησίας του 15ου αιώνα, ο οποίος ασχολήθηκε με το θέμα του άζυμου άρτου, ήταν ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών(1410-1430). Στο περίφημο έργο του «Περὶ τῆς ἱεραῆς λειτουργίας», χωρίς να αναφέρει έναν συγκεκριμένο ευαγγελιστή, γράφει γενικά περί τούτου του προβλήματος και υπογραμμίζει ότι στο Εὐαγγέλιο δεν γράφει ότι ο Κύριος έλαβε τον άζυμο αλλά τον άρτο¹⁴².

Επομένως, βάσει όλων των ερμηνειών των Πατέρων της Ορθοδόξου Εκκλησίας και εκκλησιαστικῶν συγγραφέων από τον 11ο αιώνα έως τον 15ο δεν μπορεί να εγκολπωθεί κανείς τη διδασκαλία των

¹⁴⁰ Θεοφυλάκτου Δ' Βουλγαρίας Αρχιεπισκόπου, *Εἰς Μάρκον*, PG 123,649 D

¹⁴¹ Του ιδίου *Εἰς Λουκᾶν*, PG 123, 1068 B

¹⁴² Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱεραῆς λειτουργίας*, PG 155, 272AB: «Καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τούτου μάρτυς, οὐ τὴν ἡμέραν εἶναι διδάσκον τῶν ἀζύμων, ὅτε ἑαυτὸν ἱερούργησεν ὁ Χριστός· ἀλλὰ πρὸ τῶν ἀζύμων ἦν. «Πρὸ δὲ τῆς ἑορτῆς, φησὶ, (sic) τοῦ Πάσχα εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς». Καὶ τὴν θυσίαν παρέδωκεν, ὅτε ἐποίησε τὸν δείπνον. Τότε δὲ καὶ τὰ τοῦ νιπτήρος ἐτέλεσε. Καὶ πρὸ τοῦ Πάσχα ταῦτα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἦν. Ὅρα δὲ τί φησι καὶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ πάθους. Καὶ αὐτοὶ οὐκ εἰσῆλθον εἰς τὸ πραιτώριον, ἵνα μὴ μιανθῶσιν, ἀλλ' ἵνα φάγωσι τὸ Πάσχα. Καὶ ἐν τῇ σταυρώσει πάλιν, «Ἐπεὶ παρασκευῆ ἦν», φησὶν, (sic) ἦν γὰρ μεγάλη ἡ ἡμέρα ἐκείνη τοῦ Σαββάτου. Καὶ ἂφ ὧν τὸ Εὐαγγέλιον αὐθις λέγει, «Ἐλαβεν ἄρτον». Καὶ οὐκ ἄζυμον προστίθησι».

Λατίνων ότι ο Μυστικός Δείπνος ήταν πασχαλινό δείπνο και ότι ο άρτος ήταν άζυμος¹⁴³. Αυτήτην εσφαλμένη διδασκαλία καταπολέμησαν οι Πατέρες με τα επιχειρήματα τόσο της Καινής Διαθήκης όσο και της Παλαιάς Διαθήκης βασιζόμενοι στην Ορθόδοξη Παράδοση. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός ερμηνεύοντας τον ευαγγελιστή Λουκά σημειώνει ότι έλαβε ψωμί και όχι τα άζυμα: «Ἴδου καὶ Λουκᾶς ἄρτον εἶπε λαβεῖν τὸν Χριστόν, καὶ οὐκ ἄζυμον»¹⁴⁴.

Πόσο σημαντικό ζήτημα υπήρξε για τους Πατέρες της Εκκλησίας το πρόβλημα των αζύμων, και πώς το ερμήνευαν ορθόδοξα οι ίδιοι, γράφει ο Νικόδημος Μίλας, Επίσκοπος Δαλματίας: «Ο Χριστός ονομάζει τον εαυτό του τον «ἐπουράνιο ἄρτο»¹⁴⁵. Αν χρησιμοποιούσαν τον άρτο με κάποια άλλη έννοια, εκτός του πραγματικού άρτου, και όχι με την έννοια του ένζυμου άρτου, δεν θα ονόμαζαν ποτέ οι Άγιοι Πατέρες και οι διδάσκαλοι της Εκκλησίας τον Χριστό ως «ἄρτον», ως «ἄρτον ζωῆς» και ως «ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ». Από όσα αναφέραμε ανωτέρω, γίνεται φανερό ότι το ψωμί, το οποίο μνημονεύθηκε στους ευαγγελιστές και με το οποίο είχε τελέσει ο Χριστός την Ευχαριστία, δεν ήταν ούτε μπορούσε να είναι κάτι άλλο εκτός από το αληθινό ψωμί, δηλαδή ένζυμος άρτος»¹⁴⁶.

¹⁴³ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Β', εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2016, σ. 701. Ε. Αντωνιάδη, *Ο χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς Θείας Εὐχαριστίας*, ἐν Αθήναις 1961, σ. 3.

¹⁴⁴ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 393A.

¹⁴⁵ Ἰω. 20:41: «ὁ ἄρτος ὁ καταβάς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ».

¹⁴⁶ Др. Никодим Милаш, *Славенски Апостоли Кирил и Методије и Истина Православља*, Задар 1881, σ.88. Δ. Ν. Μίλας, *Οι Σλάβοι Απόστολοι Κύριλλος και Μεθόδιος και η αλήθεια της Ορθοδοξίας*, Ζάνταρ 1881, σ. 88.

Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Το ιστορικό υπόβαθρο του προβλήματος με τον «ένζυμο» ή «άζυμο» άρτο στην Εκκλησία

Το πρόβλημα με τον άζυμο άρτο δεν εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην ιστορία της Εκκλησίας τον 11ο αιώνα, όταν οι Λατίνοι τον χρησιμοποίησαν στη Λειτουργία τους, αλλά πιο πριν· ήδη στην αποστολική εποχή έχουμε την πρώτη μαρτυρία περί απαγόρευσης χρήσεως του άζυμου άρτου στους Αποστολικούς Κανόνες. Εκεί στον Ο' Κανόνα γράφει: «Εἴ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τῶν κληρικῶν, νηστεύει μετὰ Ἰουδαίων, ἢ ἐορτάζει μετ' αὐτῶν, ἢ δέχοιτο παρ' αὐτῶν τὰ τῆς ἐορτῆς ξένια, οἶον ἄζυμα ἢ τι τοιοῦτον, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκὸς εἴη, ἀφοριζέσθω»¹⁴⁷. Ο Κανόνας είναι πολύ σαφής. Αν κάποιος κληρικός χρησιμοποιήσει τα άζυμα καθαιρείται και αν είναι λαϊκός αφορίζεται. Ἡ ὅπως τον ερμηνεύει ο Βαλσαμών, Πατριάρχης Αντιοχείας: «Εἰ γὰρ τὸ ἀπλῶς φαγεῖν ἰουδαϊκῆς ἐορτῆς καθαιρέσιν ἐπάγει καὶ ἀφορισμόν, τὸ μεταλαμβάνειν αὐτῶν ὡς Κυριακοῦ σώματος, καὶ παρομοίως ἐκείνοις διὰ τούτων τὸ πάσχα ποιεῖν, πῶς οὐχ ἔξει κατάγνωσιν καὶ κόλασιν;»¹⁴⁸ Επίσης το ίδιο επαναλαμβάνει ο ΙΑ' Κανόνας της Πενθέκτης Οικουμενικῆς Συνόδου «Μηδεὶς τῶν ἐν ἱερατικῶν καταλεγομένων τάγματι, ἢ λαϊκός, τὰ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα ἐσθιέτω, ἢ τούτοις προσοικειούσθω, ἢ ἐν νόσοις προσκαλείσθω, καὶ ἰατρείας παρ' αὐτῶν λαμβανέτω, ἢ ἐν βαλανείοις τούτοις παντελῶς συλλουέσθω, εἰ δὲ τις τοῦτο πράξαι ἐπιχειροίη, εἰ μὲν κληρικός εἴη, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκός, ἀφοριζέσθω»¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Α. Σ. Αλιβιζάτου, *Οι Ἱεροὶ Κανόνες*, Αποστολική Διακονία Αθήνα 31997, σ. 193.

¹⁴⁸ Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα*: Γ. Α. Ράλλη και Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων και ἱερῶν Κανόνων*, τόμος ΙΙ, 91· PG, 137, 181.

¹⁴⁹ Α. Σ. Αλιβιζάτου, *Οι Ἱεροὶ Κανόνες*, σ.95.

Σε μία από τις πιο αρχαίες ιουδαιοχριστιανικές αιρέσεις του 2ου αιώνα, οι Εβιωνίτες¹⁵⁰, τελούσαν την Ευχαριστία τους με τα άζυμα. Τους αντιμετώπισε ο Άγιος Επιφάνιος, και στο έργο του «Κατὰ Αιρέσεων» γράφει: «Μυστήρια δὲ δῆθεν τελούσι κατὰ μίμησιν τῶν ἁγίων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ ἐνιαυτοῦ εἰς ἐνιαυτὸν διὰ ἀζύμων, καὶ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ μυστηρίου δι' ὕδατος μόνου»¹⁵¹.

Στο 4ο αιώνα μ.Χ. ο Απολλινάριος, επίσκοπος Λαοδικείας της Συρίας, ακολουθώντας τη λανθασμένη άποψη του για την ενανθρώπιση του Λόγου¹⁵² τελούσε και τη θεία Ευχαριστία με τη χρήση αζύμων, θεωρώντας ότι τα άζυμα αντιπροσωπεύουν τη νεκρή ή άψυχη σάρκα του Κυρίου. Την κακοδοξία του αυτή ανασκεύασε ο Μέγας Αθανάσιος γράφοντας: «Διὰ τοῦτο οἱ δ' εὐαγγελιστῶν ἄρτον τέλειον λέγουσι παραδοῦναι τὸν Κύριον ἐν τοῖς ἁγίοις μυστηρίοις καὶ οὐκ ἄζυμον· ἵνα πιστώσῃται ὅτι τέλειον σῶμα ἐκ τῆς ἁγίας Παρθένου λέγω δὲ ἔμψυχον καὶ ἔννουν· καὶ οὐ καθάπερ ὁ αἰρετικὸς Απολλινάριος ἔλεγεν, ὅτι σῶμα μόνον ἀνελάβετο ἀλλ' ἡμεῖς ἄρτον τελειούμενον φαμεν τὸν δι' ἀλεύρου καὶ ζύμης καὶ ἄλατος συνεστηκότα καθάπερ σῶματι ὁ πνευματικὸς, (sic) καὶ νοῦ· σῶμα γὰρ, (sic) χωρὶς πνοῆς, νεκρὸν ἐστὶ καὶ τὸ ἄζυμον μόνον μὴ ἔχον

¹⁵⁰ Προέρχεται από την εβραϊκή λέξη *Εβίων* που σημαίνει ο πτωχός, δηλαδή οι Εβιωνίτες είναι οι πτωχοί. Οι Εβιωνίτες, είτε στην καθαρά ιουδαϊκή τους έκφραση είτε στην ελαφρά ελληνιστική τους απόχρωση απέρριπταν τη βιβλική κοσμολογία και η Χριστολογία της Εκκλησίας τους ήταν απρόσιτη. Ο Εβίων κατά τον Επιφάνιο αρνούταν κατηγορηματικά τη θεότητα του Χριστού, και φυσικά τη θαυματουργική γέννησή του, τον θεωρούσε γιο του Ιωσήφ. Βλ. Ν. Α. Ματσούκα, *Δογματική και συμβολική θεολογία Β'*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 233.

¹⁵¹ Επιφανίου Κύπρου, *Κατὰ Αιρέσεων* XXX, PG 41, 432B.

¹⁵² Ο Απολλινάριος στήριξε τις απόψεις του στις πλατωνικές ιδέες για το τρισύνθετο του ανθρώπου, σώμα, ψυχή άλογη, ψυχή λογική (νους, πνεύμα). Κατά τον Απολλινάριο, ο Λόγος του Θεού προσέλαβε σώμα με άλογη ψυχή, τη θέση δε της λογικής ψυχής κατέλαβε ο Λόγος του Θεού. Δεν απέδιδε στον ενανθρωπήσαντα Κύριο ολόκληρη την ανθρώπινη υπόσταση, γιατί έτσι πίστευε ότι θα αποδεχόταν την ύπαρξη δυο προσώπων σε Αυτόν. Νικ. Γρ Ζαχαρόπουλου, *Επίτομο ιστορικό –θεολογικό λεξικό*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 68. Ειρήνης Αρτέμη, «Μία φύσις του Θεού Λόγου σεσαρκωμένη α) Απολλιναρική ανάγνωση β) Κυρίλλειος ανάγνωση», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, τ. ΟΔ (2003), 293 – 304. Της ίδιας, «Η θρησκευτική πολιτική των Βυζαντινών αυτοκρατόρων από την Α' έως και την Δ' Οικουμενική Σύνοδο», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, τ. ΟΣΤ (2005), 121- 163, σ. 125 κ.ε.

ζύμην νεκρόν ἐστι καὶ οὐ ζωτικὸς ἄρτος· ἐπειδὴ ἡ ζύμη ζωὴν δίδωσι τῷ φυράματι καὶ ἔνωσιν καθάπερ τὸ πνεῦμα τῷ σώματι, καὶ τὸ ἄλλας τῷ νῶ· καὶ διὰ τοῦτο τελοῦμεν τὸ μυστήριον δι' ἄρτου τελειομένου, ἵνα μὴ τῇ βλασφημίᾳ τοῦ ἀσεβοῦς Ἀπολλιναρίου περιπέσωμεν»¹⁵³.

Δυστυχῶς συνεχιστές της λανθασμένης λειτουργικῆς συμπεριφορᾶς του Ἀπολλιναρίου με τὰ ἄζυμα παρουσιάζονται στον 6ο αἰώνα και οἱ Ἀρμένιοι και οἱ Ἰακωβίτες, ὅπως περιγράφει ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνός¹⁵⁴.

Στη συνέχεια της ἐπιστολῆς «Περὶ τῶν ἀζύμων», ὁ Δαμασκηνός υπογραμμίζει ὅτι ἕως τὴν ἐποχὴ του καμία ἀπὸ τὶς Ἐκκλησίες, δηλαδὴ τὰ παλαίφατα Πατριαρχεῖα, δὲν παρέλαβε ἀπὸ τὸν Χριστό και τοὺς ἀποστόλους τὴν ἱερουργία με ἄζυμα: «Ἰστέον οὖν ὡς ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, ἢ τῶν ἁγίων ἀποστόλων αὐτοῦ, τὴν σεμίδαλιν τῶν ἀζύμων ἐσθίειν ἢ προσφέρειν οὐδεμία παρέλαβεν Ἐκκλησία· ἐπειδὴ οὔτε ὁ Χριστός αὐτὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ πάθους αὐτοῦ τὸ νομικὸν ἔφαγε Πάσχα»¹⁵⁵. Το ἀνωτέρω ἀποτελεῖ μία πολὺ σημαντικὴ μαρτυρία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὅτι στὴν πρώτη χιλιετία σε ὅλη τὴν Ἐκκλησία, και στὴν Ἀνατολή και στὴ Δύση, τελούσαν τὴν Ἐυχαριστία με τὸν ἐνζυμο ἄρτο.

¹⁵³ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, *Περὶ τῶν ἀζύμων*, PG 26, 1328BC.

¹⁵⁴ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 389C-392A: «Ὁ οἱ τῶν Ἰουδαίων ἠγνοηκότες παῖδες βασκάνῳ ψυχῇ ἔτι ἄζυμα παρανόμως ἐσθίουσι, καὶ διὰ τοῦτο οἱ μιμηταὶ τούτων καὶ οἱ Ἰουδαιοφρονες Ἀρμένιοι καὶ Ἰακωβίται, ἀφρόνως τούτων μετέχουσιν, ὡς τῆς Ἀπολλιναρίου κακίστης αἰρέσεως μετέχοντες. Ἐκεῖνος γὰρ σῶμα μόνον, ἄψυχόν τε καὶ ἄνουν εἶπε λαβεῖν τὸν Χριστόν, (sic) ὅπερ ἐστὶ νεκρόν. Καὶ οἱ τὰ ἄζυμα τοίνυν ἐσθίοντες, εἰς ἀντίτυπον τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, νεκρὰν ἐσθίουσι σάρκα, καὶ οὐ ζῶσαν καὶ ἐμψυχον καὶ ἔνουν. Ἡ γὰρ προζύμη ἀντὶ ψυχῆς τῷ φυράματι γίνεται τὸ δὲ ἄλλας ἀντὶ νοός. Ἄ μὴ ἔχον τὸ ἄζυμον, νεκρὸν καὶ μωρόν ἐστι. Τοίνυν καὶ οἱ τὰ ἄζυμα ἐσθίοντες ἐν τῷ σκότει τοῦ νόμου περιπατοῦσι. Καὶ πῶς κοινωνίαν ἔξουσιν μετὰ τοῦ Χριστοῦ, οἱ μὴ ὄντες ἐν τῷ φωτὶ τῆς χάριτος αὐτοῦ; Οἱ γὰρ ἐν τῷ φωτὶ περιπατοῦντες τῆς αὐτοῦ χάριτος, ἄρτον ἐσθίουσι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, καὶ πίνουσιν αἶμα τὸ ἄχραντον αὐτοῦ· καὶ οὕτως ἔχουσιν μετ' ἀλλήλων, καὶ μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν κοινωνίαν, καθαριζόμενοι ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας. Ἐν μὲν γὰρ τοῖς ἀζύμοις οὐδεμία τίς ἐστὶ ζωτικὴ δύναμις, νεκρὰ γὰρ ἐστὶ ...».

¹⁵⁵ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 393A.

2.1. Ιστορική αναδρομή του προβλήματος σχετικά με τη χρήση του άζυμου άρτου στην Εκκλησία από τη Σύνοδο της Βορματίας έως τη Σύνοδο Φερράρας -Φλωρεντίας.

Στη Γερμανία ήδη από τον 9ο αιώνα ξεκίνησαν να χρησιμοποιούνται τα άζυμα, ιδιαίτερα μετά τη Σύνοδο των Γερμανών επισκόπων του 868 στη Βορματία¹⁵⁶. Η χρήση των αζύμων ήταν ένα περιφερειακό πρόβλημα, το οποίο μέχρι τότε δεν είχε εξαπλωθεί σε όλη την Δύση¹⁵⁷. Σιγά - σιγά αυτή η «λανθασμένη καινοτομία» πήρε γρήγορα διαστάσεις και εξαπλώθηκε από τη Δύση έως την Κωνσταντινούπολη.

Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 10ου αιώνα, όταν υιοθετήθηκαν νέες μορφές λατρείας από τον παπικό θρόνο¹⁵⁸. Από τότε και μετά, πολύ γρήγορα έκαναν την εμφάνισή τους και στην πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στην Κωνσταντινούπολη. Ήδη στην αρχή του 11ου αιώνα το ζήτημα που κυριαρχούσε ήταν η χρήση του άζυμου άρτου στη Θεία Ευχαριστία. Μάλιστα, οι Λατίνοι στην Κωνσταντινούπολη τελούσαν την Λειτουργία με άζυμους άρτους. Αμέσως αντέδρασε ο

¹⁵⁶ «Ο Αρχιεπίσκοπος Μογουντίας(Mainz) Λιουτβέρτος συγκάλεσε πράγματι σύνοδο των γερμανών επισκόπων στη Βορματία (Worms) τον Μάιο του 868, η οποία έδωσε τη δέουσα απάντηση στις κατηγορίες των Ελλήνων, δηλαδή για το τριαδικό δόγμα, την αγαμία του κλήρου, τη νηστεία της Τεσσαρακοστής, την «αθρόον» χειροτονία, τα άζυμα, τη γενειάδα των κληρικών. Οι επίσκοποι του γερμανικού τμήματος του κράτους συνέταξαν επίσης απάντηση, με την οποία εξέθεσαν τη διδασκαλία της Δύσεως για το τριαδικό δόγμα,.....για τα άζυμα...», Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Β', Αθήνα 2002, σ. 140.

¹⁵⁷ Μάλιστα, η αιτία συγκρούσεως μεταξύ Ανατολής και Δύσης δεν ήταν μόνο η διαφορά στη χρήση του άζυμου ή ένζυμου άρτου κατά τη Θεία Ευχαριστία, ούτε η πολιτική κατάσταση της εποχής. Φυσικά και υπήρχε το ιστορικό υπόβαθρο του παρελθόντος μεταξύ της έντονης διαμάχης του Πάπα Νικολάου Α' (858-867) και των διαδόχων του με τον Μέγα Φώτιο (856-867, 877-886). Από την άλλη πλευρά, οι Πάπες της Ρώμης κατηγορήσαν τον Φώτιο για αντικανονική εκλογή του στη θέση του Πατριάρχη, κατέκριναν τα εκκλησιαστικά έθιμα της Ανατολής και απέκλεισαν τον θρόνο της Κπόλεως από τους πατριαρχικούς θρόνους, ενώ ο Φώτιος τους πολέμησε για την αντικανονική παρέμβαση του παπικού θρόνου στη Βουλγαρία, τα έθιμά τους και για την παράνομη προσθήκη του Filioque στο Σύμβολο της Πίστεως.

¹⁵⁸ Βλ. Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Β', Αθήνα 2002, σ.159.

Πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος και το έτος 1052 έκλεισε τους λατινικούς Ναούς, αφού πρώτα οι Νορμανδοί, κατά προτροπή του παπικού θρόνου, απαγόρευαν τα ανατολικά έθιμα σε όλες τις βυζαντινές επαρχίες της Ν. Ιταλίας¹⁵⁹.

Και τότε, τον 11ο αιώνα, στο ιστορικό προσκήνιο εμφανίζονται δυο μεγάλες προσωπικότητες ως κληρονόμοι όλων αυτών των προβλημάτων, ο Πάπας της Ρώμης Λέοντας Θ' και ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Κηρουλάριος. Και οι δυο ήταν ισχυρές προσωπικότητες της εποχής τους, οι οποίες έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στο γεγονός του Μεγάλου Σχίσματος 1054. Ο Πάπας Λέοντας Θ' (1049-1054), πριν γίνει Πάπας, ήταν επίσκοπος στην Τούλ. Υπήρξε συγγενής του Βασιλιά της Γερμανίας Ερρίκου Γ' (1039-1056), ο οποίος και εξέφρασε την προτίμησή του στο πρόσωπο του Λέοντα για τον παπικό θρόνο, μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Πάπα Δάμασου Β' (17.07.1048-09.08.1048). Πράγματι, ο Λέοντας Θ' ήταν μια δυναμική προσωπικότητα και μεγάλος μεταρρυθμιστής της Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Στη Σύνοδο του Λατερανού (1050) καταδίκασε τους "Sacramentari" (μυστηριακούς), αίρεση του Βερεγκαρίου της Tours. Οι οπαδοί της αιρέσεως αυτής αρνιόνταν την πραγματική παρουσία του Χριστού στο μυστήριο της Ευχαριστίας¹⁶⁰.

§Από την άλλη πλευρά, στην Κωνσταντινούπολη έχουμε έναν αδύναμο Αυτοκράτορα τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο και έναν πολύ ισχυρό Πατριάρχη, τον Μιχαήλ Κηρουλάριο (1043-1059), πρώην δημόσιο υπάλληλο, ο οποίος κατά τον Σ. Ράνσιμαν¹⁶¹ «ήταν ικανός και δυναμικός

¹⁵⁹ «Ο Μιχαήλ Κηρουλάριος αποφάσισε την αυστηρή απαγόρευση της τηρήσεως των λατινικών εθίμων από τους Λατίνους της Κπόλεως και τη βίαιη προσαρμογή τους στα ανατολικά έθιμα, σε περίπτωση δε αρνήσεώς τους να πειθαρχήσουν έδωσε εντολή να κλείσουν τα λατινικά μοναστήρια και οι ναοί στη βασιλεύουσα» Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία, Β'*, Αθήνα 2002, σ.167.

¹⁶⁰ Ν. Βιδάλη, *Οι Ρωμαίοι Ποντίφικες και το έργο τους*, ΚΕΟ, Αθήνα 1994, σ. 235

¹⁶¹ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, σ. 64.

διοικητής», αλλά «ιδιαιτέρες γνώσεις θεολογίας και εκκλησιαστικής ιστορίας δεν είχε»¹⁶².

Ο Πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος οργίστηκε πολύ, ιδιαίτερα από τη στιγμή που ο Πάπας της Ρώμης απαγόρευσε τα βυζαντινά τελετουργικά έθιμα σε συνεργασία με τους κατακτητές της Νότιας Ιταλίας, τους Νορμανδούς. Η απαγόρευση των βυζαντινών εθίμων μαζί με τη χρήση του άζυμου άρτου υπήρξαν μια από τις βασικότερες αιτίες για να δώσει εντολή ο Πατριάρχης να κλείσουν όλοι οι λατινικοί ναοί στην Κωνσταντινούπολη, το 1052. Αργότερα, το 1053 ανέθεσε στον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Λέοντα να γράψει μια επιστολή προς τον Αρχιεπίσκοπο Τράνης της Απουλίας Ιωάννη, η οποία στην ουσία απευθυνόταν προς τον Πάπα και σε όλους τους αρχιερείς των Φράγκων. Η επιστολή καταπολεμάει τα τέσσερα Λατινικά έθιμα, τα οποία σχετιζόνταν με τους Ιουδαίους, δηλαδή: α) Τη χρήση των αζύμων στη θεία Κοινωνία, β) την τήρηση της νηστείας του Σαββάτου κατά τη Σαρακοστή, γ) τη χρήση των πνικτών δ) το ψάλισμο του *Αλληλούια* κατά τη Σαρακοστή.

Η επιστολή αυτή μεταφράστηκε στα λατινικά από τον ελληνομαθή καρδινάλιο Ουμβέρτο και αποτέλεσε το έναυσμα της κρίσεως στις σχέσεις Μιχαήλ και Πάπα Λέοντος¹⁶³. Συγκεκριμένα γράφει ο Αχρίδος Λέων «...διὰ σοῦ πρὸς πάντας τοὺς ἀρχιερεῖς τῶν Φράγγων, καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν αἰδεσιμώτατον Πάπαν» με σκοπό «ὑπομνησαί περὶ τε τῶν

¹⁶² Μια άλλη άποψη περί του προσώπου του Πατριάρχη έχει ο καθηγητής Βλ Φειδάς, ο οποίος τον χαρακτηρίζει «άνδρα λαμπρής μορφώσεως, ευφυή και φιλόδοξο», που «γνώριζε τον τρόπο όχι μόνο να δέχεται, αλλά και να προσφέρει τη συμπαράστασή του. Η ισχυρή του θέληση τον ανέδειξε ως μία από τις σταθερότερες προσωπικότητες στην ευμετάβολη και αντιφατική βυζαντινή κοινωνία της εποχής του». Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Β', Αθήνα 2002, σ.166.

¹⁶³ Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ελληνες και Λατίνοι*, Β' έκδ., Αθήνα 1994, σ. 209.

ἀζύμων καὶ τῶν σαββάτων, ἃ Μωσαϊκῶς ἀσυντηρήτως ἐπιτελοῦντες συγκοινωνεῖτε τοῖς Ἰουδαίοις»¹⁶⁴.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Πάπα Λέοντος ἦταν ἀμεση· απευθύνεται με νέα ἐπιστολή πρὸς τὸν Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο καὶ τὸν Λέοντα Αχρίδος. Σὲ αὐτή ο Πάπας υπογραμμίζει ὅτι ὁ «αρχιερεὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως» ἀδίκῃ ἐκλείσει τοὺς λατινικοὺς ναοὺς, ἐνῶ στὴ Ρώμη ἀκόμα λειτουργοῦν οἱ ἐλληνικὲς Ἐκκλησίαι «ὅτι πάσας τὰς παρ' ὑμῖν τῶν Λατίνων ἐκκλησίας ἐκλείσατε καὶ παρὰ τῶν μοναχῶν ἀφηρηπάσατε τὰς μονὰς, μέχρις οὗ μάθωσι τὰ ἡμέτερα ἔθιμα, ἐν ᾧ μετριοφρονεστέρα καὶ ἡπιωτέρα καὶ ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία, ἀφίνουσα πολλὰς ἐλληνικὰς μονὰς καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ρώμης νὰ τηρῶσι τὰ πάτρια ἔθιμα...»¹⁶⁵ καὶ με ἓναν ὀξίνο τρόπο υπενθυμίζει τὴν θέση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης, ἡ ὁποία προσφωνεῖται «οικουμενική»¹⁶⁶ καὶ ποια συμπεριφορὰ οφείλει νὰ ἔχει ἡ θυγατέρα Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης πρὸς τὴ Μητέρα Ἐκκλησία τῆς Ρώμης: «Ἀσεβεῖ πρὸς τὴν ἰδίαν μητέρα, τὴν ρωμαϊκὴν ἔδραν, ἡ Κωνσταντινουπολίτις Ἐκκλησία παρὰ τὰς τοσαύτας τῆς ἁγίας Γραφῆς ὑποθήκας πρὸς τιμὴν τῶν γονέων, ὡς ἀγνώμων θυγάτηρ ἣτις δι' οὐδενὸς προνομίου θεοῦ ἢ ἀνθρωπίνου εἶναι τιμιωτέρα καὶ λαμπροτέρα τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ Ἀλεξανδρείᾳ Ἐκκλησίας, αἵτινες μάλιστα εἶναι ἀξιολογώτεροι αὐτῆς διὰ τῶν κορυφαίων ἀποστόλων. Τὸ δ' ἀληθὲς εἶναι, ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἐξόχως τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐτίμησε καὶ τὰ

¹⁶⁴ Λέοντος Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, Ἐπιστολὴ πεμφθεῖσα πρὸς τινὰ ἐπισκόπον Ρώμης περὶ τῶν Ἀζύμων καὶ τῶν Σαββάτων, PG 120, 836A: *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, Marpurgi, 1861.

¹⁶⁵ *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, Marpurgi, 1861, σ.80-81 καὶ μετάφραση Μεθόδιου Φούγα, *Ἕλληνες καὶ Λατίνοι*, Αποστολικὴ Διακονία-Αθήνα 21994, σ.210.

¹⁶⁶ «Ὁ Κηρουλάριος χρησιμοποίησε τὴ λέξη «οικουμενική» με τὴ βυζαντινὴ ἔννοια τῆς «Αυτοκρατορίας» καὶ οἱ Ρωμαῖοι τὴν ἀπέδωσαν με τὴν κυριολεκτικὴ τῆς ἔννοια, ποὺ παραπέμπει σὲ «ολόκληρο τὸν κατοικημένο κόσμος». Ἀντίστοιχη παρανόηση εἶχε δημιουργήσει πρόβλημα σχετικὰ με τὸν τίτλο τοῦ «Οἰκουμενικοῦ» Στ. Ράνσιμαν, *Δύση καὶ Ανατολή* σὲ *Σχίσμα*, σ.70.

δευτερεῖα τῆς τιμῆς εἰς αὐτὴν παρέσχε, χαριζομένη εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον, δοξάζουσα οὕτω τοὺς δοξάζοντας αὐτὴν καίτοι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς δι' ἀνθρωπίνων νόμων ἐζήτησε νὰ ἐπικυρώσῃ τοῦτο»¹⁶⁷.

Συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς φαίνεται νὰ εἶναι ὁ Καρδινάλιος Ουμβέρτος (Humbert of Silva Candida 1000-1061) που με μεγάλη υπερηφάνεια υπερασπίσθηκε τις λατινικές καινοτομίες, δηλαδή το παπικό πρωτεῖο ἐξουσίας, τὸ ἀλάθητο καὶ τὴν ψευδο-Κωνσταντῖνεια δωρεά¹⁶⁸. Ἡ ἐπιστολή, ἀντὶ νὰ δημιουργήσῃ τις προϋποθέσεις γιὰ τὴν εἰρήνευση στις σχέσεις τῶν δυο ἀποστολικῶν ἐδρῶν, δημιούργησε νέο ρήγμα ἀνάμεσά τους. Ἐπίσης, προέβαλε ἀνυπόστατα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τις κατηγορίες τοῦ Κηρουλάριου καὶ τοῦ Λέοντος Αχρίδος σχετικά με τὴ χρήση τῶν ἀζύμων. Ἐτσι στις δύο ἐπόμενες ἐπιστολές του ὁ Λέων Αχρίδος παραθέτει περισσότερα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀνασκευή αὐτῶν τῶν λανθασμένων ἀπόψεων. Στὴ δεύτερη ἐπιστολή του, ὁ Λέων υπογραμμίζει ποῖα εἶναι πραγματικά ἡ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὰ ἀζυμα, γράφοντας: «Καὶ γὰρ πάντες οἱ θεῖοι καὶ θεοφόροι Πατέρες τῆ διδασκαλία καὶ τῆ παραδόσει τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στοιχοῦντες παρέδωκαν ἡμῖν ἄρτον καὶ οἶνον ἐν τοῖς μυστηρίοις μετὰ τῶν εὐχῶν ἐπιτελεῖν, οὐχὶ τὰ

¹⁶⁷ *Acta et scripta quae de controrsis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, Marburgi, S.S Leonis IX Epistola ad Michaelem Constantinopolitanum Patriarcham adversus eius et Leonis Achridani Episcopi in auditas praesumptiones et nimias vanitates 1861, p. 80: «Sed ecce jam non debet ingrata filia apparere, quia prae caeteris eam honorare dignata est mater sua. Nam cum nullo divino vel humano privilegio honorabilior seu clarior aliis ecclesiis Constantinopolitana existat ecclesia et Antiochena atque Alexandrina, ob reverentiam principis apostolorum inter alias retentent dignitatis jura; tamen pia mater. Romana scilicet ecclesia nolens dilectam filiam dote honorificentiae ex toto carere per beatos praedecessores nostros in aliquot synodis curavit discernere, ut salva principalium et apostolicarum sedium antiqua dignitate Constantinopolitanus antistes honoraretur sicut regiae civitatis episcopus, quamvis Justinianus religiosus Augustus legibus humanis voluisset astruere, ut post papam Romanum sedeat Constantinopolitanae praesul ecclesiae».

¹⁶⁸ Βλ. Ἰω. Φειδά, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β'*, Ἀθήνα 2002, σ. 168.

ἄζυμα οὐδ' ὅσα ὁ νόμος ὁ παλαιὸς ἔλεγε· κατηγορήθησαν γὰρ ταῦτα διὰ τοῦ Θεοῦ Εὐαγγελίου καὶ πέπαιται καὶ οἴχεται»¹⁶⁹.

Επιπροσθέτως, στην τρίτη επιστολή του, η οποία θεωρείται ως «μνημείο εκκλησιαστικό», όχι γιατί ο Λέων απορρίπτει την περί αζύμων άποψη των Λατίνων με αναφορές στην Αγία Γραφή, αλλά κυρίως για το θεολογικό βάθος της, προχωρεί στην ανάλυση των σχέσεων που έχει ο Νόμος με τη Χάρη, η Παλαιά με την Καινή Διαθήκη, το γράμμα με την η έννοια και η πραγματικότητα με την αλληγορία¹⁷⁰. Με εξαιρετικό τρόπο ο Λέων αναιρεί τα έωλα επιχειρήματά τους γράφοντας: «Οὐ δεόμεθα οὖν ὡς τέλειοι Θεοῦ χάριτι ὥσπερ οὐδὲ περιτομῆς σαρκικῆς, χάριτι γὰρ περιτέμνονται ἡμῶν τὰ πάθη, οὕτως οὐδὲ αζύμων ὡς οἱ νηπιῶδεις καὶ ἔκφρονες Ἰουδαῖοι καὶ οἱ σύμφρονες τούτων Ἰταλοὶ τε καὶ Ἀρμένιοι, καὶ Αἰγύπτιοι, ὅτι πνεύματι φεύγομεν καὶ ἐν τούτοις τὸ δυσῶδες ἄμα καὶ δυσειδὲς τῆς αἰγυπτιακῆς κακίας ἄθεον φύραμα, καὶ ζῶμεν κατὰ τὸν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ Εὐαγγελίου νόμον, πάντα τὸν παλαιὸν νόμον τοῖς ἔργοις καταργοῦντες κατὰ τὸν εἰπόντα θεῖον Ἀπόστολον “Ἐγὼ γὰρ διὰ νόμου νόμῳ ἀπέθανον” ἤγουν διὰ τοῦ εὐαγγελικοῦ νόμου, τῷ μωσαϊκῷ νόμῳ τέθνηκα»¹⁷¹.

Επειδὴ η κατάσταση ανάμεσα στις δυο Αποστολικές Έδρες ήταν πολύ δύσκολη, γι' αυτό τον λόγο ο Πάπας Λέοντας Θ' έστειλε την αντιπροσωπεία του στην Κωνσταντινούπολη με επιστολές του στον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο και Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο. Οι εκπρόσωποί του ήταν ο επικεφαλής Καρδινάλιος Ουμβέρτος της Μουρμουτιέ (Humbert of Silva Candida) μαζί με τον

¹⁶⁹ «Δευτέρα έπιστολή τοῦ Βουλγαρίας Λεόντος περὶ τῶν αζύμων», στο Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Έλληνες και Λατίνοι*, Αθήνα 20194, σ. 211.

¹⁷⁰ *Όπ.π.*, σ. 216.

¹⁷¹ «Τρίτη έπιστολή τοῦ Βουλγαρίας Λεόντος περὶ τῶν αζύμων», στο Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Έλληνες και Λατίνοι*, Αθήνα 20194, σ. 218.

καρδινάλιο-διάκονο Φρειδερίκο, τον μετέπειτα πάπα Στέφανο Θ' (1057-1058), και τον μητροπολίτη Αμάλφης Πέτρο.

Στις επιστολές του, ο πάπας Λέων προβάλλει το πρωτείο του: «τῶ Πάπα ἀνήκει ὡς τοποτηρητῇ τῆς ἀποστολικῆς ἕδρας περὶ πάντων προνοεῖν καὶ ὑπὲρ πασῶν ἀγρυπνεῖν τῶν Ἐκκλησιῶν»¹⁷². Ἀν και διαβεβαιώνει τον Αυτοκράτορα ότι θέλει να συμφιλιωθεί με τον Κηρουλάριο «εὐχαρίστως δὲ ἐδεξάμεθα καὶ τὴν εἰρήνην καὶ ἐνότητα παραινούσαν ἐπιστολὴν τοῦ ἡμετέρου συναδέλφου ἀρχιεπισκόπου Μιχαήλ», στη συνέχεια κατηγορεῖ τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για διωγμό της λατινικής Εκκλησίας εξαιτίας του άζυμου άρτου «ὅτι δῆλα δὴ ἀναφλεγόμενος ὑπὸ προφανοῦς διαθέσεως πρὸς διωγμὸν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἐφοβήθη νὰ ἀναθεματίσῃ πάντας τοὺς μεταχειριζομένους εἰς τὴν εὐχαριστίαν ἄζυμα». Επιπλέον, του προσάπτει και την κατηγορία ότι θέλει να υποτάξει τα υπόλοιπα Πατριαρχεία «ζητεῖ δὲ νὰ ὑποτάξῃ τοὺς Πατριάρχας Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας»¹⁷³.

Ἀπὸ τα παραπάνω, γίνεται φανερό ὅτι ο Πάπας δεν ενδιαφερόταν τόσο για το πρόβλημα του άζυμου άρτου ὅσο για το πρωτείο του: «Ἐγὼ ὁ τοποτηρητῆς τῶν ἡγεμόνων τῶν ἀποστόλων»¹⁷⁴. Ἀυτὴ ἡ τοποθέτηση υπογραμμίζεται με μεγαλύτερη σφοδρότητα στην επιστολή του «Πρὸς τὸν Πατριάρχην Μιχαήλ Κηρουλάριον» λέγοντας ὅτι «ἡ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία εἶναι ἡ ἀληθὴς ἐκκλησία, οὐδὲν δὲ ἔθνος διαφωνοῦν πρὸς αὐτὴν δύναται νὰ καταρτίσῃ ἄλλην ἐκκλησίαν, ἀλλὰ μόνον συνέδριον αἰρετικῶν καὶ

¹⁷² Will, *Οπ.π.*, σ.85-89

¹⁷³ Will, *Οπ.π.*, σ. 88 «Sed noverit tua claritas super praesumptionibus ejus multa et intolerabilia jamdudum pervenisse ad aures nostras, qualiter etiam aperta persecutione in Latinam ecclesiam exardescens, anathematizare non timuit omnes, qui sacramenta attrahant ex azymis »: et quod Alexandrinum et Antiochenum patriarchas antiqua dignitate sua privare contendens contra fas et jus sibi subdere nova ambitione appetit»

¹⁷⁴ Will, *Οπ.π.*, σ. 88: «Quae omnia nobis et vobis provenient felicius et multiplicius, ubi quantocius Dei gratia praeviente et beatissimis apostolorum principibus intervenientibus, et me qualicunque vicario eorum mediante et obtinente, firmissimum pacis et amicitiae inter vos ambos componetur foedus».

συνελεύσεις σχισματικῶν καὶ συναγωγὰς τοῦ Σατανᾶ»¹⁷⁵. Στην ίδια επιστολή προσπαθεί με επιχειρήματα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη να δικαιολογήσει τη χρήση των αζύμων¹⁷⁶, επικαλούμενος ιδιαίτερα το χωρίο από την Α' επιστολή του Παύλου προς Κορινθίους: «Ὁὐ καλὸν τὸ καύχημα ὑμῶν. οὐκ οἶδατε ὅτι μικρὰ ζύμη ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ; ἐκκαθάρατε οὖν τὴν παλαιὰν ζύμην, ἵνα ἦτε νέον φύραμα, καθὼς ἐστε ἄζυμοι. καὶ γὰρ τὸ πάσχα ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἐτύθη Χριστός· ὥστε ἐορτάζωμεν μὴ ἐν ζύμῃ παλαιᾷ, μηδὲ ἐν ζύμῃ κακίας καὶ πονηρίας, ἀλλ' ἐν ἄζυμοις εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας»¹⁷⁷.

Το περιεχόμενο των επιστολῶν αυτῶν ανησύχησε πολὺ τον Πατριάρχη Μιχαήλ, ιδιαίτερα, επειδὴ προέβαλλε το παπικὸ πρωτεῖο και αγνοούσε την Πατερικὴ παράδοση περὶ των αζύμων. Επίσης, ο Πατριάρχης θεωρούσε τους παπικούς λεγάτους ως συνεργάτες τού αντιπάλου του Αργυρού, του διοικητῆ των αυτοκρατορικῶν δυνάμεων στην Ιταλία¹⁷⁸. Η κατάσταση εἶχε οριστικὰ ἀλλάξει, ὅταν στην Κωνσταντινούπολη ἔμαθαν ὅτι πρῶτα ο Αργυρός και λίγο αργότερα και ο Πάπας Λέων εἶχαν ηττηθεῖ ἀπὸ τους Νορμανδούς (1053). Μάλιστα ο Πάπας εἶχε αιχμαλωτιστεῖ στο κάστρο του Μπενεβέντο, ὅπου και πέθανε (15 Απριλίου 1054). Τότε και η στάση του Πατριάρχη ἀπέναντι στην

¹⁷⁵ Will *Οπ.π.*, σ. 92: «Romana ecclesia adeo non est sola, vel sicut tu putas, una, ut in toto orbe terrarum quaecunque natio dissentit superbe ab ea, non sit jam dicenda vel habenda ecclesia aliqua, sed omnino nulla; quin potius conciliabulum haereticorum aut conventiculum schismaticorum et synagoga Satanae».

¹⁷⁶ Will, *Οπ.π.*, σ. 91 «Illud autem quis non stupeat, quod post tot sanctos et orthodoxes patres per mille et viginti a passione Salvatoris annos novus calumniator ecclesiae Latinorum emersisti anathematizans omnes et publicam persecutionem excitans, quicumque participarentur sacramentorum ex azymis? Quam praesumptionem tuam et fama nobis obtulit et litterarum sub nomine tuo ad Apulos datarum textus manifestavit: quae violenter astruere conantur fermentatum panem fuisse, quo Dominus apostolis suis corporis sui mysterium in coena commendavit».

¹⁷⁷ Α' Κορ. 5:6-8.

¹⁷⁸ Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β'*, *Οπ.π.*, σ. 169 και Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε σχίσμα*, σ. 64-65.

αντιπροσωπεία του Πάπα έγινε πιο αυστηρή, καθώς οι αντιπρόσωποί του έβριζαν και τον λόγιο στουδίτη μοναχό Νικήτα Στηθάτο¹⁷⁹.

Ο Νικήτας Στηθάτος, από την άλλη πλευρά, είχε απευθύνει στον Ουμβέρτο και τη συνοδεία του μία επιστολή με ταπεινό και χριστιανικό φρόνημα: «Καλὸν ἢ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ὧ πάντων ἔθνῶν σοφώτατοι Ῥωμαῖοι καὶ εὐγενέστατοι» υπενθυμίζοντάς τους τον εβδομηκοστό Κανόνα των Αγίων Αποστόλων: «Εἰ γὰρ περὶ τῶν ἀζύμων καὶ τῆς αὐτῶν ἑορτῆς Κορινθίους ὁ Παῦλος ἐπέστελλε καὶ ἐν ἀζύμοις ἑορτάζειν αὐτοὺς προετρέπετο, οὐκ ἄν, δογματίζων μετὰ τῶν ἕνδεκα καὶ πᾶσαν κανονίζων τὴν τῶν πιστῶν ἐκκλησίαν, ἐν τῷ εβδομηκοστῷ κανόνι μετ' ἐπιτιμίου παρηγγυᾶτο πᾶσι καὶ ἐξησφαλίζετο τὰ τοιαῦτα παρ' Ἰουδαίων μὴ δέχεσθαι»¹⁸⁰. Ὅμως, ἡ ἀπάντηση τοῦ Ουμβέρτου ἦταν γραμμένη σε οξύτατο ὕφος καὶ γεμάτη με πάρα πολλές προσβολές¹⁸¹.

Παρατηρώντας τη συμπεριφορά των Λατίνων απεσταλμένων αλλά και τη στάση τους προς τον μοναχό Νικήτα, ο Πατριάρχης Μιχαήλ τελικά αγνόησε τη λατινική αντιπροσωπεία. Μάλιστα, επειδή είχε μαζί του ὅλο τον λαό, δεν φοβόταν ούτε τον Αυτοκράτορα. Ο τελευταίος μάλιστα φιλοξενούσε τους Λατίνους εκπροσώπους.

Το επόμενο βήματα των Λατίνων «λεγάτων» δημιούργησαν μεγάλη ταραχή σε ολόκληρη την Κωνσταντινούπολη. Εφόσον έχασε την υπομονή του ο Ουμβέρτος, μαζί με τη συνοδεία του, το Σάββατο 16 Ιουλίου του 1054, εισήλθε επίσημα στον Ναό της Αγίας Σοφίας, λίγο πριν την έναρξη του Εσπερινού και άφησε στην Αγία Τράπεζα μία βούλα αφορισμού του Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριου, του Λέοντος Αχρίδος,

¹⁷⁹ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε σχίσμα*, σ. 74.

¹⁸⁰ Αν. Κ. Δημητρακόπουλου, *Εκκλησιαστική βιβλιοθήκη*, σ. 18, 24.

¹⁸¹ Humbertus Silvae Candide, *Contra Nicetam* 1, PL 143,1000 CD: «Tu vero, miserrime Niceta, donec resipiscas, sis anathema, ab omni Christi Ecclesia, cum omnibus qui tibi acquiescunt in tam perversa doctrina. Nam volens esse legis divinae doctor, non intelligis quae loqueris, neque de quibus affirmas, et stultus ipse, sapientior tibi videris septem viris loquentibus parabolas. Sed saltem aliquando disce tacere, qui nunquam loqui didicisti».

του Μιχαήλ Κωνσταντίνου, πατριαρχικού συμβούλου, και όλων των ακολούθων τους¹⁸².

Στον αφορισμό που υπέγραψε ο Ουμβέρτος υπογράμμισε: «Όστις ἂν τῇ πίστει, καὶ τῇ θυσίᾳ τῆς Ῥωμαϊκῆς καὶ ἀποστολικῆς καθέδρας ἀντιλέγοι, ἀνάθεμα ἔστω, καὶ μήτε δεχέσθω ὀρθόδοξος, ἀλλὰ λεγέσθω Προζυμίτης καὶ νέος ἀντίχριστος»¹⁸³. Ο εκπρόσωπος του Πάπα ονόμαζε τους ανατολικούς χριστιανούς προζυμίτες, και είπε ότι ο Κηρουάριος είναι «καταχρηστικῶς πατριάρχης»¹⁸⁴, και πολλές άλλες συκοφαντίες έγραψε εναντίον της «Ἐκκλησίας τῶν Γραικῶν»¹⁸⁵.

Την επόμενη Κυριακή, 24 Ιουλίου, ο Πατριάρχης Μιχαήλ, συγκάλεσε Ενδημούσα σύνοδο, η οποία και αναθεμάτισε με έγγραφό της τούς Λατίνους λεγάτους και τους συνεργάτες τους¹⁸⁶. Μάλιστα, η λατινική αντιπροσωπεία, η οποία έφυγε από την Πόλη, ήταν καλεσμένη από τον ίδιο τον Αυτοκράτορα να επιστρέψει στην πρωτεύουσα και να συμμετάσχει στη Σύνοδο, με σκοπό να ηρεμήσουν και οι δυο πλευρές. Δυστυχώς, όμως, οι λεγάτοι δεν δέχθηκαν την πρόταση αυτή και έφυγαν για την Ιταλία. Το κείμενο, όμως, της Συνόδου είχε συνταχθεί προσεκτικά, ώστε να μην εμπλέκει με κανέναν τρόπο τον Πάπα ή τη Δυτική Εκκλησία, στο σύνολό της¹⁸⁷.

Κατά τη γνώμη της Συνόδου, υπεύθυνοι για την τραγική κατάσταση ήταν οι παπικοί λεγάτοι μαζί με τον Αργυρό, οι οποίοι δεν είχαν πλέον καμία εξουσιοδότηση. Μάλλον ήταν, όμως, οι συνεργάτες του Αργυρού που μεθόδευσαν «ἐκ τῆς Ῥώμης μὲν ἀφικέσθαι καὶ παρὰ τοῦ

¹⁸² Σ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε σχίσμα*, σ. 75.

¹⁸³ Michaelis Cerulari, *Edictum Synodale*, PG 120, 741C.

¹⁸⁴ Michaelis Cerulari, *Edictum Synodale*, PG 120, 746A.

¹⁸⁵ Michaelis Cerulari, *Edictum Synodale*, PG 120, 744B.

¹⁸⁶ Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β'*, Αθήνα 2002, σ. 171

¹⁸⁷ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε σχίσμα*, σ. 78.

πάπα ἀποσταλῆναι σκηψάμενοι, ταῖς ἀληθείαις ταῖς παρὰ τοῦ Ἀργυροῦ
δολεραῖς ὑποθήκαις καὶ συμβουλαῖς»¹⁸⁸.

Επιπροσθέτως, ο Πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος ἔστειλε την
επιστολή με τις αποφάσεις στον Πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρο Γ' και, μέσω
αυτοῦ, στους Πατριάρχες Αλεξανδρείας και Ιεροσολύμων ενημερώνοντάς
τους για την κατάσταση που εἶχε διαμορφωθεί: «Τὰ δὲ πρὸς τοὺς
μακαριωτάτους πατριάρχας ταυτὶ γράμματα, ἰσοδυναμοῦντα κατὰ πάντα
τῷ πρὸς τὴν σὴν ἀγιωσύνην ἀπεσταλμένῳ, μὴ εὐρόντες τινὰ τῶν εὐλαβῶν
καὶ πιστῶν δι' οὗ ταῦτα τοῖς πρὸς οὓς ἐγράφησαν πέμψαι, τῇ σῇ
πεπόμφαμεν τελειότητι· ὡς ἂν διαπορθμεύσης αὐτοῖς ταῦτα διὰ τινος
εὐλαβοῦς τῶν πρὸς τοὺς τόπους ἐκείνους ἀφικνουμένων, πρὸς οὓς
ἀπεστάλησαν. Πρὸς δὲ, (sic) καὶ οἰκείας γραφῆς, παραινέσεις καὶ
παραθήξεις αὐτοὺς ζῆλον ἔνθεον ἀναλαβεῖν περὶ τοῦ ὀρθοῦ δόγματος καὶ
τῆς ἀμωμήτου καὶ εἰλικρινοῦς ἡμῶν πίστεως, καὶ ἴσως εἶγε περὶ τῶν ἐν
Ῥώμῃ πεπραγμένων ἐρωτηθεῖεν, ἀρμόζουσαν πρὸς αὐτοὺς καὶ λεγομένην,
ὡς δεδήλωται, ποιήσασθαι τὴν ἀπόκρισιν. Περὶ δὲ τοῦ πρὸς τὸν ἀγιώτατον
πατριάρχη Αλεξανδρείας ἡμετέρου γράμματος καὶ τῷ ἀγιωτάτῳ
πατριάρχη Ἰεροσολύμων ἐγράψαμεν· ὡς ἂν, εἴπερ αὐτὸς δυσχερῶς τυχεῖν
σχοίης πρὸς αὐτὸν ἀποστεῖλαι τὴν γραφὴν, αὐτὸς ταύτην πρὸς τὴν
ἐκείνου διαβιβάζῃ μακαριότητα. Καὶ νῦν μὲν, (sic) κατεπειγομένου τοῦ
γαμβροῦ τῆς ἀγιωσύνης σου πρὸς τὴν ἐξέλευσιν, ἐν ἐπιτόμῳ καὶ κατὰ
πάροδον τὰ πεπραγμένα διεξήλθομεν. Μετὰ δὲ τοῦτο πλατύτερον καὶ
σαφέστερον, εἶγε δεήσει, ἐπιστελοῦμεν πρὸς σὲ περὶ τούτων·
ἀποστείλαντες καὶ αὐτὸ τὸ καθ' ἡμῶν ἀποτεθὲν ἔγγραφον, ἐν τῇ μυστικῇ
καὶ θεῖα τραπέζῃ. Καὶ μαθήσῃ ἐκ τούτου τὸ διάστροφον τούτων περὶ τὴν
πίστιν· καὶ ὡς ἀμαθίας πάσης καὶ ἀγροικίας, πολλῶν δὲ εἰπεῖν,

¹⁸⁸ Michaelis Cerulari, *Edictum Synodale*, PG 120, 741.

ἀναισθησίας καὶ ἀφροσύνης πεπλήρωνται. Ὁ Κύριος ἐν ὑγείᾳ διαφυλάξει τὴν σὴν τελειότητα, εὐχομένην ὑπὲρ ἡμῶν»¹⁸⁹.

Ο πατριάρχης Αντιοχείας Πέτρος Γ', στην απαντητική επιστολή προς τον Κηρουλάριο προσπάθησε να ειρηνεύσει τις δυο πλευρές: «Καὶ παρακαλῶ, καὶ ἱκετεύω, καὶ δέομαι, καὶ νοερῶς τῶν σῶν ἀγίων ἐφάπτομαι ποδῶν, ἵνα τοῦ ἄγαν ἀκριβοῦς ἢ θεοειδῆς ἐνδοῦσα μακαριότης σου, συνέλθῃ τοῖς πράγμασι. Δέος γὰρ μήποτε ῥάψαι τὸ διερῶγωγὸς βουλομένη, χεῖρον τὸ σχίσμα ποιήσῃ· καὶ τὸ καταπεπτωκὸς ἀνορθῶσαι σπουδάζουσα, μείζονα τὴν πτῶσιν ἐργάσῃται...παρακαλῶν παρακαλέσαι τὴν σὴν ἡγιασμένην ψυχὴν, καὶ πείσαι μετριώτερόν τε καὶ συγκαταβατικώτερον συνελθεῖν σε τοῖς πράγμασι, καὶ μᾶλλον, οὗ μὴ ἔστι Θεός, ὡς ἔφθην εἰπῶν, τὸ περιφρονούμενον»¹⁹⁰. Εκεί τονίζει ὅτι ἐκτός της προσθήκης στο Σύμβολο της Πίστεως και του ἄζυμου δεν ὑπάρχει ἄλλη διαφορά: «Ὡς ἔγωγε τὴν ἐμὴν γνώμην φανερῶ· εἰ τὴν ἐν τῷ ἀγίῳ Συμβόλῳ προσθήκην διορθῶσαιντο, οὐδὲν ἂν ἕτερον ἐπεζήτουν· ἀδιάφορον καταλιπὼν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ περὶ τῶν ἀζύμων ζήτημα»¹⁹¹.

Ο Πατριάρχης Αντιοχείας Πέτρος ἀναζητοῦσε τρόπους για τὴν ἀποκατάσταση και τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐνότητος ἀνάμεσα στις Ἐκκλησίες τῆς Ρώμης και τῆς Κωνσταντινούπολης, ἡ ὁποία ἦταν σε πολὺ δύσκολη θέση και πρὶν τὸ σχίσμα. Γι' αὐτὸ και πρότεινε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως σύνεση και μετριοπάθεια¹⁹². Παρὰ τις μετριοπαθεῖς θέσεις τῆς Ανατολῆς, στη Δύση θεώρησαν τὸ πρόβλημα περισσότερο σοβαρὸ. Ἀρχικὰ αὐτὸ ἐγένε ἐξαιτίας τοῦ Ουμβέρτου, ὁ ὁποῖος μέχρι τὸν θάνατο του, τὸ 1061, παρέμενε ὁ κύριος παράγοντας ἐπιρροῆς στὴν Κουρία. Κυρίως, ὁμως διακρινόταν ἡ ἀντιβυζαντινὴ προπαγάνδα τῶν Φράγκων,

¹⁸⁹ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀντιοχείας πατριάρχη Πέτρον*, PG 120, 820ABC.

¹⁹⁰ Πέτρου Ἀντιοχείας, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μιχαὴλ Κηρουλάριον*, PG 120, 812C, 816A.

¹⁹¹ Πέτρου Ἀντιοχείας, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μιχαὴλ Κηρουλάριον*, PG 120, 812D, 813A.

¹⁹² Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β'*, Ἀθήνα 2002, σ. 174.

ότι δηλαδή η ορθή πίστη είχε διαφθαρεί σε πολύ μεγάλο βαθμό από τους Έλληνες στην Ανατολή¹⁹³.

Επομένως, η Εκκλησία της Ρώμης ούτε που διανοήθηκε να αποκηρύξει την ενέργεια της αντιπροσωπείας αλλά, αντιθέτως, τόνισε με έμφαση την ορθότητά της. Στο τέλος η Δύση έφτασε να πιστεύει ότι η απρόκλητη επίθεση ενός απείθαρχου επισκόπου είχε ορθά και θεμιτά τιμωρηθεί με αφορισμό, και, καθώς ούτε οι διάδοχοί του ζήτησαν άφεση αμαρτιών, οι τελευταίοι ήταν συνεπώς σε κατάσταση σχίσματος.

Ο Καρδινάλιος Ουμβέρτος είχε προσεκτικά αποφύγει να συμπεριλάβει όλη την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης στον αφορισμό του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Αφού όμως η Εκκλησία αυτή συνέχιζε να εκλέγει και να στηρίζει σχισματικούς επισκόπους, τη θεωρούσε πλέον σχισματική Εκκλησία¹⁹⁴.

Με βάση τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι από την πλευρά της αποστολικής έδρας της Ρώμης η εχθρική στάση εναντίον του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης ήταν πια ξεκάθαρη. Πραγματικά, αντί να ειρηνεύσουν οι δυο πλευρές, η αντιρρητική γραμματεία της κάθε Εκκλησίας αποτέλεσε δυστυχώς ακόμη ένα σοβαρό εμπόδιο στις προσπάθειες για την αποκατάσταση της ενότητας της Εκκλησίας¹⁹⁵. Οπότε το πρόβλημα με τον άζυμο άρτο δεν ήταν ούτε ένα τυχαίο ούτε ένα σποραδικό πρόβλημα αλλά αποτελούσε με το Filioque ¹⁹⁶, μια από

¹⁹³ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε σχίσμα* σ. 79. Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β'*, σ. 175.

¹⁹⁴ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε σχίσμα*, σ. 80. Ειρήνης Αρτέμη, «Η Σύνοδος της Κωνσταντινούπολης των ετών 879-880», *Νέα Σιών*, 93 (2015), 121-143.

¹⁹⁵ Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία, Β'*, Αθήνα 2002, σ. 175.

¹⁹⁶ «Μία από τις βασικές διαφορές μεταξύ των Ορθοδόξων και των Φραγκολατίνων είναι η διδασκαλία περί του Αγίου Πνεύματος, το λεγόμενο Filioque. Οι Φραγκολατίνοι προσέθεσαν στο Σύμβολο της Πίστεως την φράση αυτή, ότι δηλαδή το Άγιον Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα και τον Υιόν (Filioque), αλλοιώνοντας έτσι τον λόγο του Χριστού και την διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας, όπως εκφράσθηκε και Συνοδικά με την Β' Οικουμενική Σύνοδο, αλλά και με άλλες Συνόδους. Στο σημείο αυτό επικεντρώθη η αντιαιρετική πολεμική πολλών Πατέρων, κυρίως εδώ να θυμίσω τους

κυριότερες αιτίες του Μεγάλου Σχίσματος του 1054. Επιπλέον, το ζήτημα των αζύμων είχε ευρύτερες μυστηριακές, ακόμα και χριστολογικές διαστάσεις και δεν έχει υποστεί τη δοκιμασία του χρόνου ως αφορμή πολέμου (*casus belli*) μεταξύ των Εκκλησιών Ανατολής και Δύσης¹⁹⁷.

Ο επόμενος σημαντικός σταθμός για τους Λατίνους ήταν η Σύνοδος της Βάρης (από 3 έως 10 Οκτωβρίου 1098) υπό την προεδρία του Πάπα Ουρβανού Β' (1042 - 1099), στην οποία συμμετείχε και ο Άνσελμος Καντερβουρίας. Σε αυτή τη Σύνοδο για πρώτη φορά η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία υιοθέτησε επίσημα τη χρήση του άζυμου άρτου στη Θεία Ευχαριστία¹⁹⁸. Δυστυχώς, τα πρακτικά της Συνόδου δεν σώζονται, αλλά γνωρίζουμε ότι συμμετείχαν 188 Ρωμαιοκαθολικοί επίσκοποι, ενώ τον κύριο ρόλο έπαιξε ο Άνσελμος Καντερβουρίας.

Ο Άνσελμος υπερασπίστηκε το Filioque¹⁹⁹ και τη χρήση του άζυμου άρτου. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί και στα δύο έργα του «*De processione Spiritus sancti contra Graecos*» και στο «*De azymo et fermentato*»²⁰⁰. Στην επιστολή περί των αζύμων, ο Άνσελμος υπογραμμίζει ότι οι Λατίνοι όταν

τρεις μεγάλους Φωστήρας, ήτοι τον Μέγα Φώτιο, τον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά, και τον άγιο Μάρκο Εφέσου, τον Ευγενικό», Ι. Βλάχος, μητρ. Ναυπάκτου, «Η αίρεση του Filioque», *Θεοδομία*, έτος Γ, τεύχ. 2. (2001), <https://www.impantokratoros.gr/D3D12340.el.aspx>

¹⁹⁷ «... while the issue of the azymes had its wider sacramentological and even christological dimensions, it has not stood the test of time as an ecclesiastical *casus belli* between east and west» Nichols Aidan, *Rome and the Eastern Churches*, Ignatius Press, San Francisco 2010, p. 279.

¹⁹⁸ «Anselm», *Encyclopedia Britannica*, 9th edition, vol. II, New York, Charles Scribner's Sons, 1878, p. 91-93.

¹⁹⁹ Το 809 οι Φράγκοι εισήγαγαν στο Σύμβολο της Πίστεως το Filioque, τη διδασκαλία δηλαδή περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρός και εκ του Υιού. Αυτή την εισαγωγή κατέδικασε τότε και ο Ορθόδοξος Πάπας Ρώμης. Στη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως επί Μεγάλου Φωτίου, στην οποία συμμετείχαν και εκπρόσωποι του Ορθόδοξου Πάπα Ρώμης, κατέδικασαν όσους είχαν καταδικάσει τις αποφάσεις της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου και όσους προσέθεσαν στο Σύμβολο της Πίστεως το Filioque. Όμως για πρώτη φορά ο Πάπας Σέργιος ο Δ', το 1009 στην ενθρονιστήρια επιστολή του, προσέθεσε στο Σύμβολο της Πίστεως το Filioque και ο Πάπας Βενέδικτος ο Η' εισήγαγε το Πιστεύω με το Filioque στη λατρεία της Εκκλησίας, οπότε ο Πάπας διεγράφη από τα δίπτυχα της Ορθοδόξου Εκκλησίας.

²⁰⁰ Beresford James Kidd, *Churches of Eastern Christendom*, Routledge New York.(πρώτη έκδοση The Faith Press, London 1927) σ.252.

χρησιμοποιούν τα άζυμα δεν ιουδαίζουν²⁰¹, και όταν οι Έλληνες αναθεματίζουν αζυμίτες, τότε αναθεματίζουν τον Χριστό: «unde illud non est tacendum, quia cum Graeci anathematizant Azymitas(sic enim nos vocant), anathematizant Christum»²⁰², επειδή ο Χριστός χρησιμοποιούσε τα άζυμα²⁰³.

Η πρώτη προσπάθεια μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων να βελτιώσουν τις μεταξύ τους σχέσεις, έγινε κατά τη διάρκεια επίσκεψης του επισκόπου Αβελβέργης, Ανσέλμου, στην Κωνσταντινούπολη το έτος 1135. Με αφορμή τη στρατιωτική επίθεση των Γερμανών και των Βυζαντινών εναντίον του βασιλιά της Σικελίας Ρογήρου Β', ήρθε στην Πόλη ο Άνσελμος ως απεσταλμένος του Γερμανού βασιλιά Λοθάριου Γ'²⁰⁴.

Κατά την παραμονή του Ανσέλμου στην Κωνσταντινούπολη οργανώθηκε υπαίθρια δημόσια συζήτηση μεταξύ αυτού και του Μητροπολίτη Νικομηδείας Νικήτα, υπό την παρουσία του Αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού. Τις γεμάτες θρησκευτικό και θεολογικό πάθος συζητήσεις των δυο ανδρών κατέγραψε ο Άνσελμος το επόμενο έτος (1136) κατόπιν αιτήματος του Πάπα Ευγενίου Γ', και έμειναν γνωστές ως «Διάλογοι». Γράφτηκαν στα Λατινικά και ήταν χωρισμένοι σε τρεις ενότητες²⁰⁵. Το επίκεντρό τους ήταν τα τρία βασικά θέματα που χωρίζουν τους Λατίνους από τους Ορθοδόξους, δηλαδή το παπικό πρωτείο εξουσίας, η προσθήκη του Filioque και η χρήση των αζύμων.

²⁰¹ «Quid aiunt nos judaizare, non est verum» Sancti Anselmi, *De Tribus Waleranni Quaestionibus ac praesertim, De Azymo et Fermentato*, PL 153, 543 A.

²⁰² Sancti Anselmi, *Opera, De Tribus Waleranni Quaestionibus ac praesertim, De Azymo et Fermentato*, PL 153, 542D.

²⁰³ R. Maxwell Woolley, B.D., *The Bread of the Eucharist*, A.R. Mowbray & Co, Ltd. London, Milwaukee, USA, 1913, p. 49 : «Just how obvious, might take a Western mind to see; Nevertheless, Anselm goes on to expatiate that to consecrate in azymes was more suitable than in leavened bread, because Christ Himself used unleavened...»

²⁰⁴ Οπ.π.

²⁰⁵ Anselmus Havelbergensis, *Dialogi adversus Graecos libri tres*, PL 188, 259.

Η πρώτη επίσημη προσπάθεια να εξομαλυνθούν οι σχέσεις μεταξύ των δυο πλευρών ήταν η λεγόμενη «Ενωτική» Σύνοδος, στη Λυών το 1274. Αυτή η Σύνοδος ήταν τα πάντα, εκτός από «ενωτική», επειδή οι βυζαντινοί εκπρόσωποι ήταν ουσιαστικά εκπρόσωποι αποκλειστικά του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και δεν αντιπροσώπευαν ούτε την Εκκλησία ούτε τον βυζαντινό λαό και τα αισθήματά του.

Από την άλλη πλευρά, ο πάπας Γρηγόριος Γ' ζητούσε από τον Αυτοκράτορα και τους βυζαντινούς αντιπροσώπους να αποδεχθούν και τις τρεις ρωμαϊκές αξιώσεις: 1. Το Filioque, 2. Το παπικό Πρωτείο, και 3. Τα άζυμα²⁰⁶. Αν και οι βυζαντινοί εκπρόσωποι, ο Μέγας Λογοθέτης Γεώργιος Ακροπολίτης, ο πρώην Οικουμενικός Πατριάρχης Γερμανός και ο Μητροπολίτης Νικαίας Θεοφάνης συμφώνησαν με τις Παπικές απαιτήσεις, υπέγραψαν το κείμενο, και στη Σύνοδο των Βλαχερνών (1277) υπό την προεδρία του Πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου (1275-1282) επικύρωσαν τις αποφάσεις της Λυών, αυτή η ένωση δεν έγινε ποτέ αποδεκτή από την Ορθόδοξη Εκκλησία και τον λαό.

Μάλιστα μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, στις 11 Δεκεμβρίου 1282, ο διάδοχός του Ανδρόνικος Β' (1282-1328) εγκατέλειψε την ενωτική πολιτική του πατέρα του και ο ανθενωτικός Πατριάρχης Ιωσήφ Α' συγκάλεσε Σύνοδο το 1282 που καθαίρεσε τον Πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο αλλά και τον Μητροπολίτη Νικαίας Θεοφάνη, τον Χαρτοφύλακα Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη και τον αρχιδιάκονο Γεώργιο Μετοχίτη, επειδή παρέστησαν στην τέλεση λατινικής λειτουργίας είτε στη Λυών είτε στη Ρώμη. Αργότερα, Σύνοδος το 1285 που έγινε υπό την προεδρία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριου Β' του Κυπρίου (1283-1289) τους αναθεμάτισε μαζί με τις λατινικές κακοδοξίες τους, που ήταν ξένες προς την ορθόδοξη πατερική παράδοση²⁰⁷.

²⁰⁶ Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ελληνες και Λατίνοι*, σ. 282-283.

²⁰⁷ Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β'*, Αθήνα 2002, σ. 600.

Η τελευταία προσπάθεια για να λυθεί το πρόβλημα με τα άζυμα, αλλά και να δοθεί λύση και στις υπόλοιπες θεολογικές και δογματικές διαφορές των δύο «Εκκλησιών», πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τους Τούρκους, έγινε στη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, το 1438-1439²⁰⁸. Η Σύνοδος συγκλήθηκε από τον Πάπα Ευγένιο Δ' «ἐπίσκοπο δούλο τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ» (1431-1447) και όχι από τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο (1425-1448), όπως και ο ίδιος διαπίστωσε όταν έφτασε στη Βενετία. Εκεί ενημερώθηκε από τον Καρδινάλιο Νικόλαο Αλμπεργκάτι πως η Σύνοδος δεν θα γίνει στη Βασιλεία όπως είχαν συμφωνήσει, αλλά στη Φερράρα, όπου ήδη είχαν ξεκινήσει εργασίες στον καθεδρικό Ναό του Αγίου Γεωργίου, υπό την προεδρία του Πάπα Ευγενίου²⁰⁹. Μαζί με τον Αυτοκράτορα ήταν και ο Πατριάρχης Ιωσήφ Β' (1416-1439) και, ως εκπροσωπώντας τα πατριαρχεία της Ανατολής, οι μητροπολίτες Ηρακλείας Αντώνιος, Εφέσου Μάρκος ο Ευγενικός και Σάρδεων Διονύσιος και άλλοι, όπως ο ηγούμενος Γρηγόριος Μάμμας, αργότερα Οικουμενικός Πατριάρχης (1443-1450) και ο λαϊκός Γεώργιος Σχολάριος, ο μετέπειτα ως Γεννάδιος Β' (1454-1456) πρώτος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μετά την άλωση. Δυστυχώς τρεις από τη βυζαντινή αντιπροσωπία είχαν προδώσει εντελώς την Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτοί ήταν οι Μητροπολίτες Νικαίας Βησσαρίων και Ισίδωρος Κιέβου, οι οποίοι έγιναν καρδινάλιοι από τον Πάπα Ευγένιο Δ', ενώ ο Ιωσήφ Πλουσιαδηνός, σφοδρός αντίπαλος του αγίου Μάρκου Ευγενικού, έγινε κατόπιν ουνίτης επίσκοπος Μεθώνης. Από την άλλη πλευρά μαζί με τον Πάπα Ευγένιο Δ' κυριότεροι αντιπρόσωποι ήταν οι Καρδινάλιοι Νικόλαος Αλμπεργκάτι, Ιουλιανός Καισαρίνι, ο Ρόδου Ανδρέας Χρυσοβέργης, οι Φραγκίσκος

²⁰⁸ Π. Γουναρίδη, «Η σύνοδος Φερράρας Φλωρεντίας 1438-1439», *Καθημερινή*, https://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/13130/1/Kathimerini_7_63.pdf, 28 Μαΐου 2000.

²⁰⁹ Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ελληνες και Λατίνοι*, σ. 332.

Κοντουλμάρο, Δομίνικος Καπράνικα, Χριστόφορος Γκαρτατόνι και άλλοι²¹⁰.

Συνολικά έγιναν 14 συνεδρίες με έξι βασικά θέματα, τα οποία δημιουργούσαν το χάσμα μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Τα θέματα ήταν: 1) Η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος «εκ του Πατρός και (διά) του Υιού», 2) το Σύμβολο της Πίστεως, 3) το Καθαρήριο πύρ και η μακάρια θεία ενόραση των ψυχών, 4) η θεία Ευχαριστία με άρτο άζυμο ή ένζυμο, 5) το πρωτείο του Πάπα, 6) ο χρόνος που επιτελείται ο καθαγιασμός του άρτου και οίνου στη θεία Ευχαριστία²¹¹. Η χρησιμοποιούμενη, όμως, μέθοδος τοποθέτησης επί των θεμάτων ήταν διαφορετική για την κάθε Εκκλησία: Οι μεν Ανατολικοί βασιζόνταν στην πατερική θεολογία, οι δε Λατίνοι στη διαλεκτική και τον σχολαστικισμό.²¹²

Το πιο δύσκολο σημείο, το οποίο πραγματικά υπήρξε αγκάθι στις συζητήσεις μεταξύ των δυο πλευρών ήταν η κατανόηση και αντιμετώπιση των θεμάτων που προέκυπταν από την αναφορά στην «αυθεντία» του πρωτείου του Πάπα και στην αυθεντία των Οικουμενικών Συνόδων. Για τους Ορθοδόξους η αυθεντία ήταν οι αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων, ενώ ο Πάπας Ευγένιος κατάργησε τη Formula της Συνόδου της Κωνσταντίας (1414-1418) με δυο διατάγματα «Inscrutabilis» και «Dutum Sacrum» (1433) διότι «ανέτρεπαν την πατροπαράδοτη διδασκαλία της Δυτικής Εκκλησίας, η οποία πάντοτε τοποθετούσε τον Πάπα υπεράνω της Οικουμενικής Συνόδου και όχι το αντίθετο», κατά τη γνώμη του ρωμαιοκαθολικού ιερέα Νικηφόρου.²¹³ Αυτή η απόφαση έδωσε τη δυνατότητα στον Πάπα Ευγένιο να προβάλει το πρωτείο του: «quod sit

²¹⁰ «Η σύνοδος της Φερράρας-Φλωρεντίας 1438-1439»,

<http://vizantinaistorika.blogspot.com/2014/05/1438-1439.html> (Ημ Ανάκτησης 5/3/2019).

²¹¹ Ν. Βιδάλη, *Οι Ρωμαίοι Ποντίφικες και το έργο τους*, ΚΕΟ, Αθήνα 1994, σ. 42 και *ΘΗΕ* 11ος Τόμος, Αθήνα 1967 στ. 1019.

²¹² *ΘΗΕ* 11ος Τόμος, Αθήνα 1967, στ. 1018.

²¹³ Ν. Βιδάλη, *Οι Ρωμαίοι Ποντίφικες και το έργο τους*, ΚΕΟ Αθήνα 1994, σ. 42. *ΘΗΕ* 11ος Αθήνα 1967, στ.322.

summus pontifex, et Petri successor, Christique vicarius: et iudicet ac regar catholicam ecclesiam tanquam doctor et pastor»²¹⁴ ενώ ταυτόχρονα δεν άφηγε πολλά περιθώρια για διάλογο. Για τον Πάπα, όπως και για τους υπόλοιπους Πάπες μετά από αυτόν, η Πενθέκτη Οικουμενική Συνόδος, δεν θεωρούταν σημαντική, ενώ και ο Κανόνας ΙΑ' που αναφέρεται στα άζυμα δεν είχε καμία αξία. Άλλωστε κανένας Κανόνας Οικουμενικής Συνόδου δεν είχε αξία ή κύρος χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του Πάπα γι' αυτόν. Δυστυχώς, όμως, και η αντιπροσωπεία της Εκκλησίας της Ανατολής αγνόησε τις Οικουμενικούς Συνόδους και τους Ιερούς Κανόνες και υπέγραψε τον Όρο της Συνόδου, γνωστό με τον τίτλο «Εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοί»²¹⁵.

Κατά τη διάρκεια της Συνόδου για το θέμα της Ευχαριστίας μίλησε ο Δομινικανός θεολόγος από την Ισπανία Ιωάννης Τορκουεμάδα (Johannes de Torquemada, 1388-1468), ο οποίος εστίασε περισσότερο στην καταλληλότητα του αζύμου άρτου προσπαθώντας να αποδείξει με βάση τα ευαγγέλια ότι ο Σωτήρας μας χρησιμοποίησε άζυμο άρτο στο τελευταίο Δείπνο, όταν ίδρυσε το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας. Μάλιστα, αν και μερικοί από τους Έλληνες επιθυμούσαν να απαγορευτεί τελείως ο άζυμος άρτος, η πλειονότητα δεν εξέφραζε μεγάλη αντίθεση στο λατινικό έθιμο. Έτσι, η εξήγηση του Ιωάννη Τορκουεμάδα έγινε και μέρος του τελικού διατάγματος, όπου γράφει: « ἐπίσης ὅτι ἀληθινὰ τελεῖται μὲ ἄζυμον ἢ μὲ ἔνζυμον ἄρτον τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου τὸ ὁποῖον τὰ λόγια τοῦ Σωτῆρος προφερόμενα γιὰ τὴν τέλεσι αὐτοῦ (ἐνεργοῦν) καὶ ἐπίσης ὅτι οἱ ἱερεῖς πρέπει νὰ τελοῦν τὸ Σῶμα τοῦ Κυρίου εἰς ἓνα ἀπὸ

²¹⁴ Mansi, XXXI, 1017B «ἄκρος ἀρχιερεὺς καὶ διάδοχος τοῦ Πέτρου καὶ τοποτηρητῆς τοῦ Χριστοῦ».

²¹⁵ «Το διάταγμα της ένωσης "Laetentur coeli", το οποίο υπογράφηκε τελικά στις 6 Ιουλίου του 1439, ήταν το αποτέλεσμα αυτού του διαλόγου και ήταν πολύ διαφορετικό από τη θεολογική "νίκη", την οποία προσδοκούσε ο κύκλος του Καντακουζηνού». Ιωάννου Μάγιεντορφ, *Βυζαντινή θεολογία*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2010, σ. 241.

αυτούς, σύμφωνα με τὸ ἔθιμο τῆς Ἐκκλησίας των, εἴτε Λατινικῆς εἴτε Ανατολικῆς»²¹⁶.

Τελικά για τὸ ζήτημα περὶ τοῦ ἄζυμου ἄρτου, συμφώνησαν νὰ συνεχίσει κάθε Ἐκκλησία τὴ χρήση τοῦ ἢ τὴ μὴ χρήση τοῦ, ἀνάλογα με τὴν παράδοσή της, δηλαδή στὴ Δύση τὴ χρήση τοῦ ἄζυμου ἄρτου καὶ στὴν Ανατολή τοῦ ἐνζυμοῦ ἄρτου: «ἔτι ἐν ἀζύμῳ ἢ ἐνζύμῳ ἄρτω σιτίνῳ τὸ τοῦ Χριστοῦ σῶμα τελείσθαι ἀληθῶς, τοὺς τε ἱερεῖς ἐν θατέρῳ αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ὀφείλιν τελεῖν, ἕκαστον δηλονότι κατὰ τὴν τῆς ἰδίας ἐκκλησίας εἴτε δυτικῆς εἴτε ἀνατολικῆς συνήθειαν»²¹⁷. Τὸν Ὄρο τῆς Συνόδου δὲν υπέγραψε ὁ Μάρκος Ευγενικός, ὁ ὁποῖος οὔτε σὲ αὐτὸ τὸ θέμα συμφωνοῦσε με τὸν Πάπα καὶ τοὺς Ἐνωτικούς εκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ανατολῆς.

Ἡ «Ἐνωση» τῆς Φλωρεντίας, ἀν καὶ πανηγυρίστηκε σ' ολόκληρη τὴ Δυτικὴ Ευρώπη, ἀποδείχτηκε πὼς δὲν ἦταν περισσότερο βιώσιμη στὴν Ανατολή ἀπὸ ὅ,τι ἡ προηγούμενη, ἐκείνη τῆς Ἐνωσης τῆς Λυών²¹⁸. Ὁ Ρωμαιοκαθολικὸς ἱερέας Νικηφόρος Βιδάλης γράφει ὅτι «ορισμένοι ἐπίσκοποι τῆς Ανατολῆς, με επικεφαλὴς τὸν φανατικὸ μητροπολίτη ... Μάρκο Ευγενικό, ἐξήγειραν τὸ λαὸ νὰ απορρίψει τὴν ἔνωση, πράγμα τὸ ὁποῖο ἀργότερα ἐγένε καὶ ἐπίσημα σὲ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (1472)²¹⁹.

Στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας ἐμφανίζονται οἱ πρῶτοι ἀληθινοὶ Ἑλληνορθόδοξοι (Γκραικοκαθολικοὶ ἢ Ουνίτες), δηλαδή οἱ ἐνωτικοὶ τοῦ Βυζαντίου ποὺ υπέγραψαν καὶ ἀποδέχθηκαν τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, μένοντας με τὴν αὐταπάτη ὅτι διατήρησαν τὴ συνέχειά τους καὶ τὴν

²¹⁶ J. Gill, *Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, Καλὸς Τύπος, Αθήνα 1962, σ. 318.

²¹⁷ Mansi, XXXI, 1029D στὸ «Definitio sanctae ecumenicae synodi florentinae»

²¹⁸ K. Ware, *Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Αθήνα 2007, σ. 121.

²¹⁹ Ν. Βιδάλης, *Οἱ Ρωμαῖοι Ποντίφικες καὶ τὸ ἔργο τους*, ΚΕΟ Αθήνα 1994, σ. 42.

ορθόδοξη παράδοσή τους²²⁰. Αυτό, όμως, είναι τελείως αδύνατο να γίνει αποδεκτό από την Ορθόδοξη Εκκλησία, διότι η υπάρχουσα εξωτερική ομοιομορφία μεταξύ των μυστηρίων της Ορθοδοξίας και των Ελληνόρρυθμων δεν αποτελεί λόγο αποδοχής αυτών εκ μέρους των Ορθοδόξων ²²¹ . Μάλιστα οι Ελληνόρρυθμοι δηλώνουν ότι τους Ρωμαιοκαθολικούς δεν τους ενδιαφέρει τόσο αν ο Ευχαριστιακός Άρτος είναι άζυμος ή ένζυμος όσο η αναγνώριση από τους Ορθοδόξους του πρωτείου του Πάπα. Επιπλέον, η μέθοδος, με την οποία εργάζονταν οι Δυτικοί για να υλοποιήσουν την Ουνία στις κατά τόπους Εκκλησίες, δεν υπήρξε ενιαία αλλά χρησιμοποιούνταν ποικίλες μέθοδοι και διάφορα μέσα με σκοπό να γίνει ένωση των Χριστιανών της Ανατολής με τη δυτική Εκκλησία υπό τον Πάπα Ρώμης²²².

2.2. Η αντιρρητική γραμματεία περί του αζύμου και ενζύμου άρτου

Η εντελώς καινούργια κατάσταση ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση δημιουργούσε σε όλα τα ζωτικά επίπεδα μια νέα διάσταση στις σχέσεις ανάμεσα στους διχασμένους χριστιανούς. Μεταξύ πολλών άλλων δογματικοεκκλησιαστικών διαφορών εμφανίστηκε και μία νέα εξαιτίας του άζυμου άρτου. Η αντιρρητική γραμματεία θα μπορούσε να πει κανείς ότι ήταν ξανά ένα δυνατό όπλο στα χέρια και των δυο πλευρών. Η καθεμία πλευρά προσπαθούσε να δικαιολογήσει τις απόψεις της ή με κατάλληλα επιχειρήματα, ή κατηγορώντας και πολεμώντας η μια την

²²⁰ Γ. Μεταλληνού, «Ουνία, πρόσωπο και προσωπείο», στο *Η Ουνία, χθές και σήμερα*, Αρμός, Αθήνα 1992, σ. 21.

²²¹ Χρυσοστόμου Γ. Ζαφείρη, μητρ. Περιστερίου, *Ορθοδοξία και Ρωμαιοκαθολικισμός. Αρξάμενος Θεολογικός διάλογος*, Αθήνα 1981, σ. 23.

²²² Δ. Β. Γόνη, «Ιστορική ανασκόπηση του προβλήματος της Ουνίας», στο *Η Ουνία, χθές και σήμερα*, Αρμός, Αθήνα 1992, σ. 55.

άλλη. Η γλώσσα του διαλόγου, της κατανόησης και της ειρήνης σαν να είχε εξασθενήσει σε αυτή την περίοδο. Τα χωρία της Αγίας Γραφής, τόσο της Παλαιάς όσο και της Καινής Διαθήκης, τα έργα των Πατέρων της Εκκλησίας, οι αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων όσο και οι Κανόνες της Εκκλησίας έγιναν εργαλεία, με τα οποία η μια πλευρά χτυπούσε την άλλη. Και όλα αυτά δημιουργούσαν ένα μεγάλο δογματικολειτουργικό χάσμα μεταξύ Δύσης και Ανατολής.

Ταυτόχρονα με την κατάκτηση των Βυζαντινών περιοχών στην Νότια Ιταλία από τους Νορμανδούς αδυνάτισε και η επιρροή της Κωνσταντινούπολης, ενώ αυξήθηκε η ισχύς της Ρώμης. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία εξαιτίας των εισβολών των Σελτζούκων Τούρκων δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει τους Νορμανδούς και γι' αυτό οι Αυτοκράτορες προσπαθούσαν να έχουν καλές σχέσεις με τους Πάπες της Ρώμης. Γι' αυτό τον λόγο ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Μονομάχος δεν έδινε πολλή σημασία στον Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο, επειδή γνώριζε ότι ο Πάπας ήταν ο μόνος ισχυρός στην Ιταλία που μπορούσε να περιορίσει τους Νορμανδούς²²³. Η επίσημη, όμως, φιλοδυτική πολιτική της Αυτοκρατορίας δεν μπορούσε να θεραπεύσει τις πληγές στις σχέσεις των δυο Εκκλησιών. Κατ' αρχάς στη Δύση αγνοούσαν τη Βυζαντινή Εκκλησία και με μεγάλο μένος καταπολεμούσαν τους Ανατολικούς Πατέρες εκείνης της εποχής.

Εξαιτίας του Μεγάλου Σχίσματος, τα Ανατολικά Ορθόδοξα Πατριαρχεία δεν είχαν πια δογματική ενότητα και ευχαριστιακή κοινωνία με την Εκκλησία της Ρώμης. Έτσι έμεινε ένας τρόπος επικοινωνίας, μέσω της αντιρρητικής γραμματείας. Τα έργα των Πατέρων της Εκκλησίας της υστεροβυζαντινής περιόδου μάς δίνουν τη δυνατότητα να

²²³ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε σχίσμα*, σ. 85-86.

παρακολουθούμε την ιστορική πορεία του προβλήματος με τον άζυμο και ένζυμο άρτο.

2.2.1 Αντιορητική γραμματεία στη Δύση

Στη Δύση ο πρώτος ο οποίος ασχολήθηκε με το θέμα των αζύμων ήταν ο Πάπας Λέων Θ' (1049-1054) με δυο επιστολές του προς τον Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο, μια προς τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονόμαχο και μία προς τον Πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρο. Η πρώτη επιστολή προς τον Πατριάρχη Μιχαήλ και τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Λέοντα «*Epistola ad Michaellem Constantinopolitanum Patriarcham adversus eius et Leonis Achridani Episcopi inauditas praesumptiones et nimias vanitates*», η δεύτερη «*Leonis IX epistola ad Michaellem Cerularium*», όπως και η επιστολή προς τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο «*Leonis IX epistola ad Constantinum Monomachum*» και προς τον Πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρο «*S. Leonis IX epistola ad Petrum episcopum Antiochenum*» υπάρχουν στα λατινικά στο βιβλίο *Acta et Scripta quae de Controversiis ecclesiae Graecae et Latinae*.²²⁴ Τα αποσπάσματα από τις επιστολές -εκτός από την τελευταία προς τον Πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρο- βρίσκονται στο βιβλίο του Μητροπολίτου Πισιδίας Μεθόδιου «*Έλληνες και Λατίνοι*»²²⁵.

Εκείνος που ασχολήθηκε με αυτό το πρόβλημα, και μάλιστα πιο συστηματικά από όλους, ήταν ο συνεργάτης του πάπα Λέοντος, ο Καρδινάλιος Ουμβέρτος, ικανός, δραστήριος και οξύθυμος που δεν

²²⁴ Will. *Acta et scripta...* σ. 65-92, Leonis IX epistola ad Michaellem Cerularium I (σ.65-85) και II (σ. 89-92), Leonis IX epistola ad Constantinum Monomachum (σ. 95-89), S. Leonis IX epistola ad Petrum episcopum Antiochenum (σ. 168-171).

²²⁵ «*Epistola ad Michaellem Constantinopolitanum Patriarcham adversus eius et Leonis Achridani Episcopi inauditas praesumptiones et nimias vanitates*», σ. 209—210. «*Επιστολή του Πάπα Λέοντος προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο, imperatorem novae Romae*» σ. 226- 227. Μεθόδιου Γ. Φούγια, *Έλληνες και Λατίνοι*.

φαινόταν να διάκειται θετικά προς τους Βυζαντινούς²²⁶. Τα έργα του και οι επιστολές του σώζονται στα λατινικά και είναι: 1) *Humberti cardinalis Dialogus*, 2) *Humberti Responsio sive contradictio adversus Nicetae pectorati labellum*, 3) *Humberti brevis et succinta commemoratio eorum, quae gesserunt apocrisarii ... sedis in regia urbe, sc.*, 4) *Excommunicatio, qua feriuntur Michael Cerularius atque ejus sectatores*²²⁷. Η τελευταία επιστολή του Καρδινάλιου Ουμβέρτου ή το γνωστό «ανάθεμα» βρίσκεται μεταφρασμένο και στα ελληνικά, στην Απόφαση της Συνόδου της Κωνσταντινούπολης του 1054. «Σημείωμα περὶ τοῦ ῥιφέντος πιττακίου ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ παρὰ τῶν ἀπὸ Ῥώμης πρέσβευων κατὰ τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Μιχαήλ, μηνὶ Ἰουλίῳ ἰνδικτ. ζ'»²²⁸. Με τις επιστολές του ο Καρδινάλιος Ουμβέρτος προκάλεσε ταραχές στην Κωνσταντινούπολη, πρώτα χάνοντας την ψυχραιμία του μετά την επιστολή του Νικήτα Στηθάτου, και κατόπιν συντάσσοντας μια επιστολή - απάντηση προς τον Νικήτα, ονομάζοντάς τον *Pectoratus*²²⁹.

Τελευταία επιστολή από την πρώτη περίοδο προ του Σχίσματος είναι η «Ἐπιστολή τοῦ πατριάρχῃ Βενετίας Δομινίκου πρὸς τὸν πατριάρχῃ Ἀντιοχείας Πέτρο». ²³⁰ Στην επιστολή του ο Αρχιεπίσκοπος Βενετίας εκφράζει δυσαρέσκεια με την απαγόρευση του αζύμου ἄρτου στην Κωνσταντινούπολη και δηλώνει πως είναι βαθιά πεπεισμένος ότι η

²²⁶ Νικ. Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Επίτομο ιστορικο-θεολογικό λεξικό*, USP-Θεσσαλονίκη 2003, σ. 314.

²²⁷ Will, *Acta et scripta, Humberti cardinalis Dialogus*, σ. 93-126. *Humberti Responsio sive contradictio adversus Nicetae pectorati labellum*, σ. 136-150. *Humberti brevis et succinta commemoratio eorum, quae gesserunt apocrisarii ... sedis in regia urbe, sc.* (σ. 150-152). *Excommunicatio qua feriuntur Michael Cerularius atque ejus sectatores* (σ. 153-154).

²²⁸ Will, *Acta et Scripta*, *Edictum Pseudosynodi Constantinopolitanae*, «Σημείωμα περὶ τοῦ ῥιφέντος πιττακίου ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ παρὰ τῶν ἀπὸ Ῥώμης πρέσβευων κατὰ τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Μιχαήλ, (sic) μηνὶ Ἰουλίῳ ἰνδικτ. ζ'», σ. 155».

²²⁹ «Nec credendus es degere in monasterio Studii, sed in amphitheatro aut lupanari, quo (sicut quidam patrum dixit) quicumque vult, intrat et solvit asinum. Qui etiam vere praenominaris *Pectoratus*, quoniam cum serpente antiquo super pectus tuum graderis...» Will, *Acta et scripta* ...σ.137.

²³⁰ Will, *Acta et scripta, Dominici Patriarchae Veneti*, «Epistola ad Petrum Atiochensem», σ. 205-208.

Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ακολουθεί την παράδοση όχι μόνο των αποστόλων αλλά του ίδιου του Κυρίου²³¹.

Στην περίοδο μετά το Μέγα Σχίσμα ασχολήθηκε με το ίδιο θέμα και ο Πέτρος Damiani (+1072), ο οποίος έγραψε ειδική πολεμική πραγματεία υπό τον τίτλο «Contra Graecorum errorem de processione Spiritus sancti». Ένας από τους σημαντικότερους Ποντιφίκες ήταν ο Πάπας Γρηγόριος Ζ' (1073-1085). Αυτός δημοσιεύει το 1075 μια σειρά από 27 διατάγματα γνωστά ως «Dictatus papae», τα οποία τοποθετούν την εξουσία του ποντίφικα πολύ υψηλά, τόσο εντός της Εκκλησίας όσο και επί των κοσμικών εξουσιών· εκεί αναφέρεται άμεσα στον Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης λέγοντας ότι «μόνο ο ποντίφικας της Ρώμης δικαιούται να ονομάζεται οικουμενικός»²³². Οι απόψεις αυτές περί του Πρωτείου του Πάπα, του έδωσαν στους Ρωμαιοκαθολικούς μεγάλη δύναμη για τη σθεναρή υπεράσπιση των θέσεων τους, μάλιστα δε αυτών περί του άζυμου άρτου.

Υπέρμαχοι της καινοτομίας με τα άζυμα, ήταν ιδιαίτερα ο Άνσελμος Καντερβουρίας (1033-1109) με την επιστολή του «De Azymo et fermentato»(1106-1107)²³³, ο Μπρούνο Επίσκοπος της Σέγνης (1047-1123) που έγραψε την πραγματεία «Περί θυσίας με τα άζυμα»²³⁴, ο Άνσελμος Επίσκοπος Αβελβέργης με τους τρεις «Διαλόγους» με τον Νικήτα

²³¹ Will, *Acta et scripta*, σ. 207: «Τούτο δ' ὅμως τῇ ὑμετέρα πατρότητι σιωπῆσαι οὐ δυνάμεθα, ὅπερ παρὰ τοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κλήρου τὴν ἁγίαν Ῥωμαϊκὴν ἐκκλησίαν ὀνειδίξεσθαι ἀκηκόαμεν. Ψέγουσι τοίνυν τὰ ἱερώτατα ἄζυμα, ἅτινα ἐν τῷ σώματι τοῦ Χριστοῦ ἁγιάζομεν καὶ μεταλαμβάνομεν, κὰν τούτῳ ἡμᾶς ἀτελεῖς τοῦ αὐτοῦ σώματος κατασκευάζουσι καὶ ἀπὸ τῆς ἐνότητος τῆς ἐκκλησίας κρίνουσιν ἀφωρισμένους· ὅτιπερ ἄνευ μίξεως ζύμης τὴν εὐχαριστίαν θύομεν. Ὅπου ἡμεῖς τὴν ἐνότητα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας φυλάξαι χωρὶς οἰουδηποτοῦν σχίσματος ἐπιθυμοῦντες, ἐς τὰ μάλιστα τὴν τῶν ἀζύμων συνήθειαν, οὐ μόνον τῇ ἀποστολικῇ, ἀλλὰ μὴν καὶ αὐτῇ δὴ τοῦ κυρίου κατέχομεν παραδόσει».

²³² J. P. Moisset, *Ιστορία του Καθολικισμού*, μτφρ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 178.

²³³ Sancti Anselmi opera, *De Tribus Waleranni Quaestionibus ac praesertim, De Azymo et Fermentato*, PL 158, 541-548.

²³⁴ S. Brunois, *Tractatus Secundus De Sacrificio Azymo, ad Leonem Monachum*, PL 165, 1085-1090.

Νικομηδείας (1136)²³⁵, ο Πάπας Ιννοκέντιος Γ'(1161-1216) με το «Το Μυστήριο της Ευχαριστίας»²³⁶ και ο Θωμάς Ακινάτης (1225-1274) με τα έργα του Σύνοψη της Θεολογίας και Κατά των λαθών των Ελλήνων²³⁷. Τα έργα τους είναι στα Λατινικά και βρίσκονται στην *Patrologia Latina* εκτός του έργου του Θωμά Ακινάτη.

2.2.2. Αντιρρητική γραμματεία στην Ανατολή

α) Η γραμματολογία περί ενζύμου άρτου των Πατέρων της Εκκλησίας πριν το Σχίσμα του 1054

Από την πρώτη στιγμή, όταν εμφανίστηκε το πρόβλημα με τα άζυμα στον 11ο αιώνα, οι Πατέρες των Ανατολικών Πατριαρχείων αντέδρασαν. Μάλιστα, πέρα από τα πολιτικά προβλήματα της εποχής στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, τα οποία επηρέαζαν και την Εκκλησιαστική ζωή, οι Πατέρες είχαν ως πηδάλιο τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων, τους Κανόνες της Εκκλησίας και τα έργα των Πατέρων της πρώτης χιλιετίας. Όσο και αν προσπάθησε να τους εμποδίσει η Αυτοκρατορική αυλή, ήταν αποφασισμένοι και σταθεροί να καταπολεμήσουν κάθε είδους καινοτομία, η οποία δεν συμφωνούσε με την Παράδοση της Εκκλησίας. Αντίθετα οι Ρωμαιοκαθολικοί έκαναν καινοτομίες και στα μυστήρια της Εκκλησίας, οι οποίες δεν είχαν βάσεις και στηρίγματα ούτε στη διδασκαλία του Κυρίου και των αγίων Αποστόλων ούτε στην πράξη της αρχαίας Εκκλησίας²³⁸. Γι' αυτό, και οι Ορθόδοξοι Πατέρες και εκκλησιαστικοί συγγραφείς με μεγάλο ζήλο και συνέπεια προς την

²³⁵ Anselmus Havelbergensis, *Dialogi adversus Graecos libri tres*, PL 188, 1139-1233.

²³⁶ Papa Innocenzo III, *De sacro Altaris Mysterio Libri Quartus, De Sacramento Eucharistiae*, PL, 217, 851-858.

²³⁷ Thomas Aquinatis *Summa Theologica*, Tertia pars, Quaest. LXXIV, art. III et IV, σ. 31, 32, 33, tomus Septimus, Parisiis apud bloud et barral, Bibliopolas 1880.

²³⁸ Χρ. Ν. Παπουτσόπουλου, Αρχιμ., *Οι κακοδοξίες του παπισμού*, εκδ. «Ο Σωτήρ», Αθήνα 2007, σ.23.

Ορθόδοξη Πίστη και την Ιερά Παράδοση, πολεμούσαν με σφοδρότητα τη λατινική εισαγωγή της χρήσης του άζυμου άρτου στη Θεία Λειτουργία.

Οι πιο σημαντικοί Ανατολικοί Πατέρες και εκκλησιαστικοί συγγραφείς, οι οποίοι είχαν αντιμετωπίσει το πρόβλημα με τα άζυμα, στην αρχή του Σχίσματος του 1054 ήταν κατ' εξοχήν ο Πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος, ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Λέων, ο Πατριάρχης Αντιοχείας Πέτρος Γ' και ο Όσιος Νικήτας Στηθάτος.

Ο Πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος (1043-1059) έγραψε δύο επιστολές προς τον Πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρο Γ', και με την δική του υπογραφή σώζεται και η Απόφαση ή το «Σημείωμα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τοῦ 1054». Οι Επιστολές μαζί με την Απόφαση της Συνόδου του 1054, το «Edictum Synodale», βρίσκονται στην «Ελληνική Πατρολογία»²³⁹ και στα «Acta et Scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae»²⁴⁰. Στον εικοστό αιώνα ο Μητροπολίτης Πισιδίας Μεθόδιος Φούγιας τα αναδημοσίευσε στο βιβλίο του «Ἕλληνες και Λατίνοι»²⁴¹.

Ο Πατριάρχης Μιχαήλ ιδιαίτερα στην Πρώτη επιστολή «πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον» γράφει ότι τα άζυμα είναι «ἐπικρεμάμενον ἔγκλημα»²⁴² και ότι οι Ρωμαῖοι δεν διαφοροποιούνται μόνο ως προς τα άζυμα αλλά και σε πολλά άλλα: «Ἄλλ' εὖ ἴσθι ὡς οὐχ ἐνὶ μόνῳ βέλει τῶ περι τῶν ἀζύμων περιπεύρονται οἱ Ῥωμαῖοι, τῶ τὸ προδήλως πᾶσι

²³⁹ Μιχαήλ Κηρουλαρίου, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, Πρώτη ἐπιστολή τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον, PG 120, 781B-796A. Δευτέρα ἐπιστολή τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον, PG 120, 816A-820C. Edictum Synodale PG 735A-748B.

²⁴⁰ Μιχαήλ Κηρουλαρίου, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, στο Will, *Acta et Scripta*, Michaelis Cerularii, Epistola I. Ad Petrum Patriarcham Antiochenum, 172-184. Michaelis Cerularii, Epistola II. Ad Petrum Patriarcham Antiochenum, 184- 188. Edictum Pseudosynodi Constantinopolitanae, 155-168.

²⁴¹ Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ἕλληνες και Λατίνοι*, «Πρώτη ἐπιστολή τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον», σ. 230-234, «Δευτέρα ἐπιστολή τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον», σ. 234-236, «Σημείωμα τῆς ἐν Κωνσταντινούπολει Συνόδου τοῦ 1054», σ. 254-260.

²⁴² Μιχαήλ Κηρουλάριος, Πρώτη ἐπιστολή πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον, PG 120, 789C.

γινωσκομένω, ἀλλὰ πολλοῖς τε καὶ διαφοροῖς, δι' ἃ καὶ ἐκτρέπεσθαι τούτους ἐπάναγκες»²⁴³. Μάλιστα, πριν γράψει τις επιστολές του, ο Πατριάρχης Μιχαήλ παρακάλεσε τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδος, Λέοντα, να γράψει στον Ιωάννη, επίσκοπο της Ελληνικής πόλης Τράνι της Απουλίας μια επιστολή, η οποία θα διαβιβαζόταν στον «εὐλαβέστατο Πάπα» και «σέ ὄλους τούς Ἐπισκόπους τῶν Φράγκων»²⁴⁴.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Λέων ἔγραψε, το ἔτος 1053, τρεις επιστολές περί των καινοτομιῶν των Λατίνων. Οι επιστολές του βρίσκονται στον πίνακα απαγορευμένων βιβλίων της Ρωμαϊκῆς Εκκλησίας - *Index librorum prohibitorum*²⁴⁵. Η πρώτη επιστολή είναι δημοσιευμένη με διαφορετικό τίτλο, στην Ελληνική Πατρολογία (PG) με λατινική ονομασία «*Epistola Missa ad quemdam Episcopum Romanum De azyma et sabbatis*» και στα *Acta et scripta* με ελληνικό τίτλο «Ἐπιστολή πρὸς τινὰ Ἐπίσκοπον Ρώμης, περὶ τῶν ἀζύμων καὶ τῶν Σαββάτων», ἐπίσης αναδημοσιευμένα στο βιβλίο «Ἕλληνες και Λατίνοι» σχεδόν με τον ἴδιο τίτλο²⁴⁶.

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βασίλειος Γ', ως λαϊκός, βρήκε τη δεύτερη επιστολή στη Βιέννη και δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Εκκλησιαστικὴ Αλήθεια* στην Κωνσταντινούπολη²⁴⁷. Και η τρίτη επιστολή δημοσιεύθηκε στην *Εκκλησιαστικὴ Αλήθεια* και στο βιβλίο, *Ἕλληνες και Λατίνοι*, ὅπως και η δεύτερη επιστολή²⁴⁸.

²⁴³ Μιχαήλ Κηρουλάριος, *Πρώτη ἐπιστολή ου πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον*, PG 120, 789C.

²⁴⁴ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, σ. 67.

²⁴⁵ Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ἕλληνες και Λατίνοι*, σ. 216.

²⁴⁶ Leonis Bulgariae Archiepiscopi, *Epistola Missa ad quemdam Episcopum Romanum - De azyma et sabbatis*, PG 120, 835A-844B, στα *Acta et scripta quae de contravessis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, *Marpurgi*, σ. 56-60. Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ἕλληνες και Λατίνοι*, σ. 205-226.

²⁴⁷ Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ἕλληνες και Λατίνοι. Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Σχίσματος*, E A, 9, 1886, σ. 421-427, σ.211

²⁴⁸ Α. Εὐμορφοπούλου, «Μνημεῖον Ἐκκλησιαστικὸν Ἀνέκδοτον, Λέοντος Βουλγαρίας ἐπιστολή Τρίτη περὶ τῶν Ἀζύμων» EA, 10 1886, σ. 150-162. Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ἕλληνες και Λατίνοι*, σ. 216

Κατά τον Στ. Ράνσιμαν η πρώτη επιστολή αποτελούσε, κατά κύριο λόγο, μία επίθεση κατά της χρήσης των αζύμων στο Μυστήριο της θείας Ευχαριστίας²⁴⁹. Πραγματικά, η επιστολή του Λέοντος μεταφράσθηκε στα λατινικά από τον ελληνομαθή Καρδινάλιο Ουμβέρτο και αποτέλεσε το έναυσμα της κρίσεως στις σχέσεις Μιχαήλ και Πάπα Λέοντος.²⁵⁰ Ο Λέων Αχρίδος, όμως, ήταν παρά πολύ σαφής και τα επιχειρήματα του ήταν βασισμένα στην ατερική Παράδοση²⁵¹.

Σχεδόν στην ίδια πατερική γραμμή κινείται και ο Όσιος Νικήτας Στηθάτος (περίπου 1005-1090), μοναχός και πρεσβύτερος στη Μονή Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη και μαθητής του Συμεών του Νέου Θεολόγου²⁵². Αυτό είναι φανερό ιδιαίτερα στα δύο έργα του: «Πρὸς Ῥωμαίους περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων, καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἐν τεσσαρακοστῇ τελείαν λειτουργίαν γενέσθαι»²⁵³ και «Κατὰ Ἀρμενίων καὶ Λατίνων περὶ ἐνζύμων καὶ ἀζύμων»²⁵⁴, τα οποία έγραψε το έτος 1054. Αν και απευθυνόταν με ευγενικό τρόπο στους Λατίνους, συγχρόνως ασκούσε κριτική στις καινοτομίες, τις οποίες εισήγαγε η Ρωμαϊκή Εκκλησία, όπως με τα άζυμα και τη νηστεία του Σαββάτου, κ.λπ.²⁵⁵. Σχετικά με το πρόβλημα των αζύμων στην Επιστολή προς τους Αρμένιους και Λατίνους γράφει: «Πόθεν οὖν ὑμεῖς ἔχετε ταῦτα

²⁴⁹ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, σ. 67.

²⁵⁰ Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Έλληνες και Λατίνοι*, σ. 208.

²⁵¹ Μ.Φούγια, *Έλληνες και Λατίνοι, Δευτέρα επιστολή του Άχριδας Λέοντος περὶ τῶν ἀζύμων*, σ. 213: « Καὶ γὰρ πάντες οἱ θεῖοι καὶ θεοφόροι Πατέρες τῇ διδασκαλίᾳ καὶ τῇ παραδόσει τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στοιχοῦντες παρέδωκαν ἡμῖν ἄρτον καὶ οἶνον ἐν τοῖς μυστηρίοις μετὰ εὐχῶν ἐπιτελεῖν, οὐχὶ τὰ ἄζυμα οὐδ' ὅσα ὁ νόμος ὁ παλαιὸς ἔλεγε· κατηργήθησαν γὰρ ταῦτα διὰ τοῦ θεοῦ Εὐαγγελίου καὶ πέπανται καὶ οἴχεται. Οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ποιεῖν ὀφείλομεν, ἵνα μὴ συνορτάζωμεν τοῖς Ἰουδαίοις καὶ τοῖς Ἀρμενίοις καὶ τοῖς Ἰακωβίταις καὶ τοῖς λοιποῖς».

²⁵² Αν. Κ. Δημητρακοπούλου, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς*, Ἐν Λειψία 1872, σ. 7.

²⁵³ Νικήτα Στηθάτου, *Πρὸς Ῥωμαίους περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων*, καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἐν τεσσαρακοστῇ τελείαν λειτουργίαν γενέσθαι, Αν. Κ. Δημητρακοπούλου, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη*, Ἐν Λειψία 1866, σ. 18-36.

²⁵⁴ Νικήτα Στηθάτου, *Κατὰ Ἀρμενίων καὶ Λατίνων περὶ ἐνζύμων καὶ ἀζύμων Monumenta graeca ad Photium eiusque historiam pertinentia*, Cardinal Joseph Hergenröther, Ratisbonae, 1869, σ. 139-154.

²⁵⁵ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, σ. 74.

ποιεῖν τὴν παράδοσιν; Ἀπὸ τῶν ἀποστόλων; Οὐχί. Οὐδαμοῦ γὰρ εἶπον οἱ κορυφαῖοι τῶν ἀποστόλων περὶ ἀζύμων οὐδὲ παραδεδώκασι ταῦτα τῇ τοῦ θεοῦ ἐκκλησίᾳ φανερώς ἢ μυστικώτερον γράφοντες»²⁵⁶.

Στὴν προσέγγιση τοῦ προβλήματος τῶν ἀζύμων, ὁ Πέτρος Γ', Πατριάρχης Ἀντιοχείας (1052-1056), στὶς δυο ἐπιστολές του, τὴν πρώτην πρὸς τὸν Πατριάρχη Μιχαὴλ Κηρουλάριον καὶ τὴν δευτέραν πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Βενετίας Δομίνικον²⁵⁷, ἀν καὶ ἦταν μετριοπαθής,²⁵⁸ εἶχε τὴν σταθερὴν πατερικὴν ἀποψὴν ὅτι οἱ Λατίνοι μετὰ τὸ ἄζυμα ἀλλοίωσαν τὴν διδασκαλίαν τῶν ἀποστόλων. Γράφει στὸν Ἀρχιεπίσκοπον Βενετίας Δομίνικον καὶ υπογραμμίζει ὅτι ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία βλασφημεῖ μετὰ τὴν χρῆσιν τῶν ἀζύμων ἐν τῇ λειτουργίᾳ²⁵⁹.

Αὐτοὶ οἱ τέσσερις μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μιχαὴλ Κηρουλάριος, ὁ Πατριάρχης Ἀντιοχείας Πέτρος ὁ Γ', ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας Λέων καὶ ὁ Νικήτας Σιθηάτος ἐπαιξάν σημαντικό ρόλον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Σχίσματος, τοῦ 1054, ἀλλὰ

²⁵⁶ Νικήτα Σιθηάτου, Κατὰ Ἀρμενίων καὶ Λατίνων περὶ ἐνζύμων καὶ ἀζύμων *Monumenta graeca ad Photium eiusque historiam pertinentia*, Cardinal Joseph Hergenröther, Ratisbonae, 1869, σ. 144.

²⁵⁷ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντιοχείας Πέτρου πρὸς τὸν Μιχαὴλ Κηρουλάριον, *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae*, σ. 189-204 καὶ PG 120, 796A-816A. Στὸ «Ἑλληνας καὶ Λατίνους» σ. 236-243, «Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντιοχείας Πέτρου πρὸς τὸν Γραδένσην Δομίνικον», *Acta et Scripta*, σ. 208-227 καὶ PG 120, 756B-781B καὶ στὸ «Ἑλληνας καὶ Λατίνους» σ. 245-254.

²⁵⁸ Βλ. Ἰω. Φειδά, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β'*, σ.173: «Ὁ πατριάρχης Πέτρος εἶχε ἤδη διατυπώσει τὶς μετριοπαθεῖς θέσεις του ἐναντὶ τῶν λατινικῶν ἐθίμων καὶ ἰδιαιτέρως ἐναντὶ τῶν ἀζύμων».

²⁵⁹ «Διελάμβανε δὲ ἡ γραφὴ τῆς ἀγιωσύνης σου, καὶ περὶ τοῦ ἀγιωτάτου καὶ μακαριωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ὅτι τὴν θεοτίμητον Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἐξουθενεῖ καὶ διαβάλλει καὶ βλασφημεῖ διὰ τὰ ἄζυμα, ἅτινα εἰς τύπον τοῦ Κυριακοῦ σώματος συνήθως λαμβάνοντες πιστεύετε ἀγιάζεσθαι καὶ ὡς ἀλλοτριουθεῖς ὑπὲρ αὐτοῦ διὰ αὐτὰ τῆς ὀρθῆς καὶ ἀμωμήτου πίστεως, καὶ αὐτοῦ τοῦ τιμίου Δεσποτικοῦ σώματος, ἀποτεμνόμενοι τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἧς τῷ κανόνι στοιχοῦντες μετὰ πασῶν τῶν κατὰ τὴν Ἐσπέραν Ἐκκλησιῶν, ὡσπερ κεφαλὴν σῶμα μετὰ πάσης ὑποταγῆς ἐπέσθε. Προσέκειτο δὲ τῇ γραφῇ ὅτι καὶ τῆς παλαιᾶς διδασκαλίας τῶν ἀποστόλων ἀλλότριον ποιῶμεν· οἵτινες τὴν τῶν ἀζύμων παράδοσιν οὐκ ἀπὸ αὐτῶν τῶν ἀποστόλων μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ Δεσπότης Χριστοῦ παραλάβομεν· οὐκ ἀγνοοῦντες ὅτι πάντες οἱ κατὰ τὴν Ἀνατολήν ἀοίδιμοι Πατέρες τὴν διὰ τοῦ ζυμίτου ἄρτου ἀναίμακτον θυσίαν ἐγίνωσκον» Πέτρου Ἀντιοχείας πρὸς τὸν Βενετίας Δομίνικον, PG 120, 761AB.

και στη συνέχεια, καθώς τα έργα τους ήταν μία όαση στην έρημο των αιρέσεων.

β) Η γραμματολογία περί ενζύμου άρτου των Πατέρων της Εκκλησίας μετά το Σχίσμα του 1054

Τη νέα δύσκολη κατάσταση μετά το Μέγα Σχίσμα κληρονόμησαν και οι διάδοχοι στους Ανατολικούς θρόνους, όπως και στις Σλαβικές χώρες, οι οποίες είχαν ήδη δεχθεί την ορθόδοξη πίστη. Τα δυο μέρη του Χριστιανισμού, Ανατολικό και Δυτικό, δεν αντιλήφθηκαν αμέσως τη ρωγμή μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης και πίστευαν ότι θα ξεπέρασαν εύκολα τις εκκλησιαστικές παρεξηγήσεις²⁶⁰.

Στην εκκλησιαστική πραγματικότητα ξεκινούσε ήδη μια καινούργια εποχή. Αυτό φαίνεται και στην περίπτωση του Gilberto, επίσκοπου της Ραβέννας, ο οποίος με Σύνοδο (1080) έγινε αντι-Πάπας, με το όνομα Κλήμης Γ', ενώ ο εκλεγμένος Πάπας Γρηγόριος Ζ' (1073-1085) καθαιρέθηκε από την ίδια Σύνοδο²⁶¹. Ο αντιπάπας έστειλε επιστολή στον Ιωάννη Β', Μητροπολίτη του Κιέβου (1077-1089), περίπου το 1085, ελπίζοντας στη βοήθεια και τη μεσολάβηση του τελευταίου προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαο Γ' τον Κυρδιιάτη. Στην επιστολή ζητούσε την αναγνώριση και στήριξη του, επειδή δεν είχε αναγνωριστεί από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης. Ο Ιωάννης απάντησε στον Πάπα με επιστολή του, γνωστή ως «Τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου, Μητροπολίτου Ῥωσσίας Ἐπιστολή ἰη πρὸς Κλήμεντα

²⁶⁰ K. Ware, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, Ακρίτας, Αθήνα 2007, σ. 101.

²⁶¹ Ν. Βιδάλη, *Οι Ρωμαίοι Ποντίφικες και το έργο τους*, Κέντρο Εκδηλώσεων Ομιλιών Αθήνα 1994, σ. 243.

Πάπαν Ρώμης»²⁶². Με αυτή απευθυνόμενος σε φιλικό τόνο και ειλικρίνεια προς τον Πάπα Κλήμεντα Γ', εξέφρασε τη λύπη του που η Αγία Έδρα είχε αποκλίνει από την πίστη των Επτά Οικουμενικών Συνόδων, αναφέρθηκε στην άστοχη χρήση του άζυμου άρτου, προσδιόρισε τέσσερις εσφαλμένες πρακτικές γύρω από τη Νηστεία της Σαρακοστής, έγραψε για το βάπτισμα και στο τέλος εστιάστηκε στο Filioque²⁶³. Στο απόσπασμά του «έκ τής περι άζύμων Έπιστολής» γράφει ο Ιωάννης: «Άκουσον τί φησιν ό Απόστολος έν τῷ Ο' κανόνι: «Εί τις έπίσκοπος ή πρεσβύτερος ή όλως του καταλόγου του κλήρου, νηστεύει μετά των Ιουδαίων, ή έορτάζει μετ' αυτών, ή δέχοιτο παρ' αυτών τά της έορτής ξένια, οίον άζυμα ή τι τοιούτο, καθαιρείσθω ει δέ λαϊκός άφοριζέσθω. Αλλά και εις την έκτην Σύνοδον την επί Κωνσταντίνου έγγόνου του Ηρακλείου συναθροισθεισαν τοποτηρητάς έχουσαν παρὰ του ιεροῦ Αγάθωνος, του έπισκόπου Ρώμης τον τόπον αναπληροῦντας, έν οίς ήν και ό Ακραγαντίνος θείος Γρηγόριος, ένδεκάτω κανόνι κατά των άζύμων ιερὰν διάταξιν έθεντο έχουσαν, «Μηδεις των έν ιερατικῷ τάγματι κατειλεγμένων ή λαϊκός, τὰ παρὰ των Ιουδαίων άζυμα έσθιέτω». Και ει ήν παραδεδομένον παρὰ των Αποστόλων τὸ έσθιειν τὰ άζυμα, άντέστη αν γενναίως τῷ κανόνι τῷ παρόντι ό ιερὸς Αγάθων, ό 'Ρώμης έπίσκοπος, και ό Ακραγαντίνων θείος Γρηγόριος, και οὐκ αν μάλλον συνήνουν τῷ ιερῷ και θείῳ κανόνι. Ό γοῦν άζυμα ποιῶν και προσφέρων Ιουδαιοφρων έστι και παράνομος και όμόφρων εκείνοις, παραβαίνων και τὰς πράξεις των Αποστόλων και των Πατέρων, καθὼς ό λόγος έδήλωσε»²⁶⁴.

²⁶² Ιωάννου Μητροπολίτου Ρωσσίας, Έπιστολή πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ρώμης» Έξ άπογράφου τής έν Πάτμῳ ιερᾶς Μονῆς Ιωάννου του Θεολόγου, Σοφοκλέους Κ. του έξ Οικονόμων, Αθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868.

²⁶³ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, σ.105.

²⁶⁴ «Του Όσιου Πατρὸς ήμῶν Ιωάννου, Μητροπολίτου Ρωσσίας Έπιστολή πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ρώμης» Έξ άπογράφου τής έν Πάτμῳ ιερᾶς Μονῆς Ιωάννου του Θεολόγου, Σοφοκλέους Κ. του έξ Οικονόμων, Αθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868, σ. 16-17.

Έτσι και ο Ιωάννης, Έλληνας στην καταγωγή²⁶⁵, ισχυρίστηκε ότι ήταν λάθος να βρίσκεται κανείς σε κοινωνία με τους «άζυμύτες», επειδή τότε θα είναι Ιουδαιοφρών και παράνομος παραβιάζοντας τους Ιερούς Κανόνες των Αποστόλων και των Πατέρων²⁶⁶.

§Άλλος λόγιος άνδρας, τον οποίον κατέταξαν μεταξύ των πιο μορφωμένων ανδρών του Βυζαντίου της εποχής εκείνης ήταν ο Θεοφύλακτος, Αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας (1050-1126). Αν και διακρίθηκε ως συγγραφέας ερμηνευτικών έργων, είχε και πλούσιο ομιλητικό αλλά και αντιρρητικό έργο, όπως η πραγματεία «Κατὰ Λατίνων ἀντιρρητικοί» και οι ανέκδοτες «Κατὰ Ἰουδαίων» και «Περὶ Τριάδος»²⁶⁷. Τα δύο βασικά έργα του, με τα οποία αντιμετωπίζει τα άζυμα, είναι «Προσλαλιά τινι τῶν αὐτοῦ ὁμιλητῶν, περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι»²⁶⁸ και οι Ερμηνείες των τεσσάρων Ευαγγελίων²⁶⁹. Μάλιστα, θα λέγαμε ότι, η τοποθέτηση του Στ. Ράνσιμαν ότι ο Θεοφύλακτος πίστευε ότι η χρήση ζυμωτού άρτου ήταν συμβολικά πιο αρμόζουσα και ήταν θέμα παράδοσης,²⁷⁰ δεν υφίσταται. Έχοντας βαθιά εκκλησιαστική συνείδηση και ως εξαιρετικός γνώστης της ορθόδοξης Θεολογίας, ο Θεοφύλακτος Αχρίδος ήξερε καλά τα λάθη των Λατίνων αλλά, όπως μετέπειτα και ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας, δεν ανατρέχεις αποφάσεις των Συνόδων ούτε σε κάποιους Πατέρες για το συγκεκριμένο ζήτημα· απλά σημειώνει: «Πολλὰ μὲν οὖν, ὡς ἔφην, δοκοῦσι

²⁶⁵ Αν. Κ. Δημητρακοπούλου, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς*, Ἐν Λειψία 1872, σ. 9.

²⁶⁶ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, σ. 106.

²⁶⁷ Ν. Χ. Ιωαννίδη, *Θεολογία και γραμματεία από τον Θ' αιώνα και εξής*, Π. Κυριακίδη, Αθήνα 2009, σ. 141.

²⁶⁸ Θεοφυλάκτου Δ' Αρχιεπίσκοπου Βουλγαρίας, *Προσλαλιά τινι τῶν αὐτοῦ ὁμιλητῶν περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι*, PG 126, 221D-249C.

²⁶⁹ Για την Ερμηνεία στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο βλέπε PG 123, 144C-487A, στο κατά Μάρκον βλέπε PG 123, 492C-681B, στο κατά Λουκάν PG 123, 692A-1125C, και στο κατά Ιωάννην PG 123, 1133A-1348B και 124, 9A-317C.

²⁷⁰ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, σ. 109.

Λατῖνοι σφάλλεσθαι ἄζυμά τε προσφέροντες, καὶ ἐν Σαββάτων νηστεύοντες...»²⁷¹.

Ένας ἄλλος Πατέρας της Εκκλησίας, ο οποίος ἔγραψε περὶ των ἀζύμων ἦταν και ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Συμεών Β' (1093-1105). Μέχρι εκείνη τη στιγμή, η Εκκλησία των Ιεροσολύμων εἶχε μείνει εκτός της διαμάχης μεταξύ της Εκκλησίας της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, γι' αυτό και ο Συμεών δεν ἦταν εχθρὸς των Λατίνων. Τότε στα Ιεροσόλυμα ἦταν σε εξέλιξη η διαμάχη μεταξύ των Τούρκων και των Φατιμιδῶν και ἡ ἥττα των Φατιμιδῶν που ἀκολούθησε, σήμαινε ὅτι το Βυζάντιο ἔχασε την προνομιακή θέση στα Ιεροσόλυμα.²⁷² Στο χρονικό διάστημα ἀπὸ το 1086 ἕως το 1090 ο Πατριάρχης Συμεών διέμενε στην Κωνσταντινούπολη και μάλλον εκεί ἔγραψε και την πραγματεία του «Περὶ τῶν ἀζύμων»²⁷³. Δυστυχῶς, ὅταν οὖι σταυροφόροι κατέκτησαν τα Ιεροσόλυμα, ἔδιωξαν ἀμέσως τον Συμεών ἀπὸ τον θρόνο και εγκατέστησαν τον Φράγκο Αρνούλφο²⁷⁴. Ο Δοσίθεος Β' Πατριάρχης Ιεροσολύμων (1669-1707) γράφει για τον Συμεών Β' και τον Ιωάννη, τους Πατριάρχες Ιεροσολύμων ὅτι αυτοί οὖι δύο «γράψαντες κατὰ ἀζύμων, οἵτινες ὅτι ὀρθῶς ἔλεγον, μάρτυς ἡ Ἐκκλησία, καὶ ἀρχαία παράδοσις ἡ βεβαιούσα, ὅτι δι' ἐνζύμου ἄρτου ἐποίησεν ὁ Κύριος τὸ μυστήριον και ὅτι οἱ Λατῖνοι ἐκαινοτόμησαν, παρέντας εἰπεῖν τινά, ἐξ ὧν ἔγραψαν οἱ ἀρχαῖοι πατέρες, δέον ἐστὶν εἰπεῖν τοσοῦτον, ὅτι περὶ τούτου μάρτυρες πάλιν οἱ Λατῖνοι ἀρκοῦσιν, ἡ γὰρ παρὰ τῶν ἀντικειμένων μαρτυρία ἀξιοπιστοτέρα ἐστὶ»²⁷⁵. Επίσης, ο Συμεών Β' θεωρούσε ὅτι η χρήση του ἀζυμου ἄρτου εἶναι εντελῶς εσφαλμένη και δεν ἦταν διατεθειμένος να ἐπιδείξει καμία οικονομία

²⁷¹ Θεοφυλάκτου Δ' Αρχιεπίσκοπου Βουλγαρίας, *Περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι*, PG 126-224C.

²⁷² Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, σ. 111.

²⁷³ «Τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Συμεῶνος Ἱεροσολύμων περὶ τῶν ἀζύμων», *Orientalia Christiana* Rome, T. II,3.-1924, σ. 217-239.

²⁷⁴ Ἀνδρον. Κ. Δημητράκοπούλου, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς*, Ἐν Λεῖψια 1872, σ. 11.

²⁷⁵ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, Η', Β. Ρηγόπουλου, σ. 397.

σχετικά με αυτή²⁷⁶. Τόνιζε μάλιστα ότι δεν είναι αλήθεια ότι οι Λατίνοι χρησιμοποιούσαν τα άζυμα από την αρχή αλλά ιερούργουσαν την Αναίμακτη θυσία με τον ένζυμο άρτο²⁷⁷.

Μια άλλη μεγάλη προσωπικότητα του Βυζαντίου, γνήσιος μαθητής του Ιωάννου Ιταλού και βαθύς γνώστης των έργων του Αριστοτέλη και των Αρεοπαγιτικών συγγραμμάτων, ο Ευστράτιος μητροπολίτης Νικαίας (περίπου 1050- περίπου 1120) ασχολήθηκε επίσης με το θέμα του άζυμου άρτου και έγραψε μια πραγματεία «Του̅ αυ̅του̅ λόγος πρὸς τοὺς Λατίνους περὶ τῶν προσφερομένων ἀζύμων, ἅτε παρὰ τοὺς θείους κανόνας ταῦτα ποιοῦντας»²⁷⁸. Αν και υποστήριζε κάποιες αιρετικές αντιλήψεις²⁷⁹, όμως, όσον αφορά στο θέμα των αζύμων, το οποίο ήταν κοινό πρόβλημα των Αρμενίων και των Λατίνων, ακολουθούσε την πατερική παράδοση και δεν εξέφραζε καμία αντιπατερική άποψη. Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε και από τη συζήτηση που είχε ο Ευστράτιος Νικαίας με τον Αρχιεπίσκοπο Μεδιολάνων, Πέτρο Χρυσολάνο. Η συζήτηση έλαβε χώρα περίπου το 1113 ή 1114 στην Κωνσταντινούπολη.

²⁷⁶ Στ. Ράνσιμαν, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, σ.112.

²⁷⁷ «Ἡμεῖς δὲ πρὸς ταῦτα ἀπολογούμενοι, οὕτω φαμέν ὡς ἀνέκαθεν τῶν χρόνων, ὁμονοούντων ἡμῶν καὶ τῶν Λατίνων ἐπὶ τε τῇ εἰς Χριστὸν πίστει καὶ πᾶσι τοῖς ὀρθοδόξοις δόγμασι, οὐ δίκαιόν ἐστιν ὑπολαμβάνειν περὶ τὸ καιριώτατον τῆς πίστεως, τὴν ἀναίμακτον θυσίαν λέγω, διαιρεῖν ἡμᾶς τὴν ὁμόνοιαν, καὶ παρ' ὑμῶν μὲν τῶν Λατίνων ἄζυμα θύεσθαι, καὶ παρ' ἡμῶν δὲ τὸν ζυμίτην ἄρτον προσφέρεσθαι· οὐδὲ γὰρ διήρηται κατὰ τὴν τοῦ Παύλου φωνήν, οὐδὲ μεμέρισται ὁ Χριστός, ἅπαγε, ἵνα παρ' ἡμῖν μὲν ἄλλως, παρὰ δὲ τῶν Λατίνων ἑτέρως τὰ τῆς θυσίας ἐπιτελεῖσθαι· ἀλλ' ὡς ἐν πᾶσιν ὁμοφρόνουν ἡμῖν οἱ Λατίνοι, καὶ τὸν ζυμίτην ἄρτον ἐξάπαντος ἐθυσίαζον· καὶ σκοπήσατέ μοι ὀρθῶς, πᾶσαν τὴν ματαιίαν ἐνστασιν ἀποθέμενοι, καὶ μαθήσεσθε πάντως ὡς ὁ ζυμίτης ἄρτος καὶ παρ' ἡμῖν καὶ παρὰ τοῖς Λατίνοις ἀρχῆθεν ἐθυσιάζετο», «Του̅ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Συμεῶνος Ἱεροσολύμων Περὶ τῶν ἀζύμων», *Orientalia Christiana Rome*, T. II,3.-1924, σ.218-219.

²⁷⁸ Εὐστρατίου Νικαίας, Του̅ αυ̅του̅ λόγος πρὸς τοὺς Λατίνους περὶ τῶν προσφερομένων ἀζύμων, ἅτε παρὰ τοὺς θείους κανόνας ταῦτα ποιοῦντες, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη τόμος Α'*, σ.100-127.

²⁷⁹ Η Σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη, το 1117, τον έβαλε σε ισόβια αργία χωρίς όμως να τον καθαιρέσει από το επισκοπικό αξίωμα, εξαιτίας των αιρετικών αντιλήψεων περί την ένωση των δύο φύσεων του Χριστού σε μία υπόσταση, τις οποίες έθεσε σε διάλογο με τους Αρμένιους στη Φιλιππούπολη (περίπου το 1114). Μάλιστα, ο Ευστράτιος αποκέρυξε τις αιρετικές δοξασίες, οι οποίες περιλήφθηκαν σε «Σύλλαβον» από 24 κεφάλαια. Ν. Χ. Ιωαννίδη, *Θεολογία και γραμματεία από τον Θ' αιώνα και εξής*, σ. 142-143.

Εκεί συμμετείχε ως εκπρόσωπος των Ορθοδόξων μαζί με τον ηγούμενο της μονής Γάνου Ιωάννη Φουρνή. Οι συζητήσεις διεξήχθησαν με την αντιπαράθεση έναντι ζητημάτων λατινικής και ορθοδόξου παραδόσεως, και ιδιαίτερα για τα ζητήματα της προσθήκης του *filioque* και της χρήσεως του άζυμου άρτου²⁸⁰. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι οι συζητήσεις ολοκληρώθηκαν χωρίς θετικό αποτέλεσμα.

Ο Ευστράτιος Νικαίας ήταν πάρα πολύ σαφής σχετικά με το θέμα του άζυμου άρτου, και αυτό φαίνεται στο έργο του «Του αὐτοῦ λόγος πρὸς τοὺς Λατίνους περὶ τῶν προσφερομένων ἀζύμων, ἅτε παρὰ τοὺς θείους κανόνας ταῦτα ποιῶντας». Εκεί με επιχειρήματα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη εξέταζε το πρόβλημα και παρουσίαζε την αμετάβλητη διδασκαλία της Εκκλησίας περί των αζύμων: «Ἄλλ' ἐπειδὴ τῆς νομικῆς ἔοικεν ἔχεσθαι παραδόσεως ἢ τῶν ἀζύμων προσαγωγή, ἀναδραμεῖν ἐπ' ἐκείνην χρεῶν καὶ εἰ δέον ὅλως κρατεῖν ἐξετάσαι παρὰ τοῖς δεξαμένοις τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τὴν διὰ Μωσέως δοθεῖσαν διάταξιν· ἴν' ἅμα μὲν τῷ ὅλῳ τὸ μέρος ἢ συνισταμένης ἢ καθαιρουμένης συμπεριέχοιτο, ἅμα δὲ καὶ εἴ τι περὶ τοῦ μέρους ῥηθείη μετέπειτα ἐκ τοῦ περιόντος εἶη λεγόμενον»²⁸¹. Στην περίφημη αυτή επιστολή καταλήγει με την Παύλεια ρητορική καλώντας αδελφικώς τους Λατίνους στην επίγνωση της αλήθειας και την ομόνοια για να συμμετέχουν μαζί στον αγιασμό: «ὦ ἄνδρες Λατῖνοι, ταῦτά φημι τὰ καθ' ὑμᾶς ἀδελφικῶς οἰκειούμενος, καὶ ὡσπερ ἡμίτητός τις εἶναι δοκῶν, εἰ μὴ καὶ ὑμεῖς συσταίητε καὶ τῆς ἀληθείας μοι συμμετάσχοιτε. Ἴδου γὰρ ὑμῖν ἢ τῶν πραγμάτων φύσις παρέστησε· Προφῆται προεκήρυξαν· ὁ Χριστὸς παρέδωκεν· Ἀπόστολοι ἐδίδαξαν, εἰς τί λοιπὸν ἢ ἔνστασις; ἵνα μὴ τῆς ἀληθείας ἤττους φανήσεσθε; ἅπαγε· ἔρις τοῦτο καὶ φιλαυτία σατανική. Δεῦτε καὶ στῶμεν

²⁸⁰ Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β'*, Αθήνα 2002, σ. 577.

²⁸¹ Ευστρατίου Νικαίας, *Του αὐτοῦ λόγος πρὸς τοὺς Λατίνους περὶ τῶν προσφερομένων ἀζύμων, ἅτε παρὰ τοὺς θείους κανόνας ταῦτα ποιῶντας*, *Εκκλησιαστική Βιβλιοθήκη τόμος Α'*, Αρχιμ. Ανδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου, Ἐν Λειψία 1866, σ. 100.

ἐν ὁμονοίᾳ καὶ συνευξώμεθα ἐν ταυτῶ καὶ τῆς θείας χάριτος καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ συμμετάσχωμεν»²⁸².

Αυτά τα χρόνια εξαιτίας των σταυροφοριῶν, οι συνέπειες υπήρξαν πράγματι οδυνηρές για την Ορθόδοξη Εκκλησία και συνετέλεσαν στη διεύρυνση των διαστάσεων τόσο του σχίσματος του 1054, όσο και του γενικότερου χάσματος μεταξύ Ανατολῆς και Δύσεως. Γι' αυτό τον λόγο ο Πατριάρχης Αντιοχείας Ιωάννης Ε' ο Οξειίτης (1089-1100) ήταν αναγκασμένος να εγκαταλείψει το Πατριαρχεῖο του και να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, επειδή η πολιτική των Λατίνων ήταν ιδιαίτερα εχθρική προς την ορθόδοξη ιεραρχία, κυρίως των πατριαρχικῶν θρόνων Αντιοχείας και Ιεροσολύμων²⁸³. Ο Ιωάννης Ε' ο Οξειίτης ήταν ἄνθρωπος υψηλῆς κλασικῆς παιδείας και αυτό διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν αντιλατινική πραγματεία του περὶ των ἀζύμων, ἡ οποία σώζεται ἕως σήμερα: «Λόγος περὶ τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην»²⁸⁴. Με τὴν θεολογικὴ ωριμότητά του, ἔγραψε αὐτὴ τὴν ἐπιστολή σε κρίσιμη στιγμή του διαλόγου μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων (περίπου 1113-1114) ἐπὶ τῆς πατριαρχίας Ιωάννου Θ' του Ἀγαπητοῦ (1111-1134).

Ο Ιωάννης γράφει για τὸν ἄρτο, αναφερόμενος στους κλασικούς συγγραφείς, και ἐξηγεί ὅτι ὁ ἄρτος μπορεῖ να εἶναι μόνο με ζύμη: «Αὐτὸ τε γὰρ τὸ προσφέρεσθαι ἐπὶ τῆς μεταλήψεως τῆς τροφῆς εἰώθαμεν λέγειν, τὸ τε αἶρειν ἐπὶ τοῦ προσφέρεσθαι, καὶ πολλὴ ἐντεῦθεν ἡ παρωνυμία καὶ χρῆσις, καὶ τοῖς λογάσι τῶν Ἑλλήνων. Ὅμηρός τε γὰρ ἄρμαλιὰν τὴν τροφήν ὀνομάζει, καὶ Ἴπποκράτης ὁ θαυμάσιος προσάρματα τὰ σιτία, ἀπὸ τοῦ αἶρεσθαι πάντως καὶ προσφέρεσθαι, ἐξ ὧν καὶ τὸ τοῦ ἄρτου ὄνομα, ὡς ἀναγκαιοτάτου τροφῶν ἀπασῶν ἐξαιρέτως ταύτην τὴν προσηγορίαν

²⁸² Εὐστρατίου Νικαίας, *Τοῦ αὐτοῦ λόγος πρὸς τοὺς Λατίνους περὶ τῶν προσφερομένων ἀζύμων, ἅτε παρὰ τοὺς θεῖους κανόνας ταῦτα ποιοῦντας*, Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη τόμος Α', Ἀρχιμ. Ἀν. Κ. Δημητρακοπούλου, Ἐν Λειψία, σ. 126-127.

²⁸³ Βλ. Ἰω. Φειδά, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β'*, Ἀθήνα 2002, σ. 570.

²⁸⁴ Ἰωάννου Ἀντιοχείας, *Λόγος περὶ τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην*, *Orientalia Christiana* (T. II,3.- 1924), σ. 244-263.

κληρωσαμένου. Ἐρωτησάτωσαν οὖν πάντα τὰ ἔθνη, ὅσοις τροφῆς ἡμέρου μετάληψις ἔγνωσται, ποταπὸν ἐσθίουσιν ἄρτον; Εἰ τοίνυν ἄρτος ὃν πάντες προσφέρονται ἄνθρωποι, προσφέρονται δὲ δήπου τὸν μετὰ ζύμης, μόνος ἄρα ἄρτος ὁ ζυμίτης»²⁸⁵.

Στη συνέχεια αποδεικνύει ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀντιοχείας ιεροῦργησε τὴ Θεία Λειτουργία με τὸν ζυμωτὸ ἄρτο: «Διαλήψεται τοίνυν περὶ τῶν ἀζύμων ὁ λόγος ὡσπερ ἐπήγγελται καὶ ἐλέγξει μὲν Ἰταλοὺς οὐ καλῶς τούτοις χρωμένους, ἀποδείξει δὲ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτην ἐκκλησίαν εὐσεβέστατα καὶ ὀρθοδοξότατα δι' ἄρτου ζυμίτου τὴν μυστικὴν ἀγιστεύουσαν ἱερουργίαν»²⁸⁶.

Το ἴδιο ὕφος στὴν ἐπιστολή διατηρεῖται ἕως τὸ τέλος τῆς, ὅπου δὲν διστάζει νὰ υπογραμμίσει τὸ μέγεθος καὶ τὸν ὄγκο τῆς ἀπόκλισης τῶν Ἰταλῶν στὸ ζήτημα τῶν ἀζύμων: «Ἐν γὰρ ταῖς ἀπανταχοῦ γῆς ἐκκλησίαις ἄρτου κλωμένου καὶ τῶν πιστῶν τῆς ζωηφόρου μεταλαμβανόντων τροφῆς, κατὰ μίμησιν τοῦ πρώτου πάντως καὶ κυριακοῦ δείπνου, παρ' Ἰταλοῖς γέγονε τούτων οὐδέν· ἀλλὰ πρώτα μὲν ἐργάζονται τὸ ἄζυμον κατὰ τε μέγεθος καὶ ὄγκον τοῖς φαυλοτάτοις προσεοικὸς τῶν ἀργυριδίων, μᾶλλον μὲν τῷ περιμέτρῳ δὲ ἀκριβῶς ἴσον, ὄγκου μέντοι καὶ πάνυ κενώτερον»²⁸⁷.

Τὸ πρόβλημα με τὰ ἄζυμα δὲν ἦταν μόνον θεωρητικῆς φύσεως, ἀλλὰ ἦταν ἓνα ζωτικὸ πρόβλημα, ὅπως καθίσταται φανερό στὴν περίπτωση τῶν δεκατριῶν ὁσιομαρτύρων μοναχῶν τοῦ Μοναστηρίου τῆς Παναγίας τῆς Κανταριωτίσσης στὴν Κύπρο. Αὐτοὶ οἱ θεοφόροι Πατέρες μαζί με τὸν ηγούμενό τους Ἰωάννη καταδικάστηκαν σὲ θάνατο τὸν 13ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν πάπα Ρώμης Γρηγόριο Θ' (1227-1241), ὁ ὁποῖος διέταξε «ἵνα

²⁸⁵ Ἰωάννου Ἀντιοχείας, *Λόγος περὶ τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην*, *Orientalia Christiana* (T. II,3.- 1924), σ. 248.

²⁸⁶ Ἰωάννου Ἀντιοχείας, *Λόγος περὶ τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην*, *Orientalia Christiana* (T. II,3.- 1924), σ. 244-245.

²⁸⁷ Ἰωάννου Ἀντιοχείας, *Λόγος περὶ τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην*, *Orientalia Christiana* (T. II,3.- 1924), σ.262.

ἐνεργήση κατ' αὐτῶν ὡς καθ' αἰρετικῶν» ἐπειδὴ ἀρνήθησαν νὰ τελούν τὴ λειτουργία με τὰ ἄζυμα ομολογώντας τὴν ορθόδοξη πίστη ἐνώπιον τοῦ Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου Εὐστοργίου: «... ὅτι ὅσοι τῶν ἄζυμων μεταλαμβάνουσι, τῆς ἀληθείας ἐκπίπτουσι, καὶ ἐναντία τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου καὶ τῶν θείων γραφῶν καὶ τῶν ἁγίων συνόδων παραδογματίζουσι, καὶ πεπλανημένοι εἰσὶ, καὶ οὐχ οἱ ζῶντες μόνον ἀλλὰ καὶ οἱ προαπελθόντες»²⁸⁸. Τρία ολόκληρα χρόνια πέρασαν στὴ φυλακὴ τῆς Λευκωσίας γιὰ νὰ ολοκληρωθεῖ ἡ ιεροεξεταστικὴ διαδικασία ἐναντίον τους καὶ τελικὰ καταδικάστηκαν σὲ θάνατο ἀπὸ τὸν φανατικὸ καὶ σκληρὸ δομινικανὸ μοναχὸ Ἀνδρέα. Τὴν ἐκτέλεση, ὅμως, ἔκανε ὁ Φράγκος βασιλιάς τῆς Κύπρου Ερρίκος Α' (1218-1254)²⁸⁹. Στὴ φυλακὴ, ὅπως καὶ στὸν θάνατο, ἦταν ἀτρόμητοι «ἐπὶ τρία ὀλόκληρα ἔτη οἱ εὐλαβεῖς οὔτοι ἄνδρες ὑπέμειναν ἄνευ γογγυσμοῦ πάσας τὰς κακουχίας ἀπεχθεστάτης φυλακίσεως, ἀλλ' ἢ εὐστάθεια αὐτῶν παρέμεινεν ἀδιάσειστος»²⁹⁰. Στὴν ἀπόφαση, στὴν ὁποία περιγράφεται καὶ ὁ φρικτὸς θάνατός τους, διαβάζουμε: «... οἱ μονάζοντες οὔτοι τῶν Γραικῶν λέγουσιν, ὅτι τὸ ἄζυμον οὐ δέδοται παρὰ Χριστοῦ προσφέρειν ὑπὲρ αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ ἐνζυμον, κακοὶ κακῶς ἀπωλέσθωσαν, καὶ τοὺς εἰς τοῦτο βλασφημοῦντας· ἀποφαινόμεθα, ἵνα πρῶτον δήσαντες αὐτῶν τοὺς πόδας διὰ τῆς ἀγορᾶς τούτους ἔλκωσιν ἥτοι τοῦ ποταμοῦ, ἵνα διὰ τῶν πετρῶν τῶν ἐν τῷ ποταμῷ κατατριβῶσιν αὐτῶν αἱ σάρκες· ἔπειτα δὲ τῷ πυρὶ παραπέμψωσι!»²⁹¹ Με τὸν φρικτὸ θάνατο ολοκλήρωσαν τὶς ζωὲς τους οἱ πατέρες βασανιζόμενοι ἀπὸ τοὺς Λατίνους, ἀφήνοντας σὲ ἐπόμενες γενιές τῶν Ορθοδόξων Χριστιανῶν τὸ μήνυμα τους γιὰ τὸ ποῖον ἄρτο πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν:

²⁸⁸ Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Τόμος Β', Βενετία 1873, «Διήγησις τῶν ἁγίων τριῶν καὶ δέκα ὀσίων πατέρων τῶν διὰ πυρὸς τελειωθέντων παρὰ τῶν Λατίνων ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ ἐν τῷ .ϸψλθ' ἔτει», σ. 30.

²⁸⁹ Γ. Χρ. Εὐθυμίου, «Τὸ μαρτύριον τῶν δεκατριῶν ὀσιομαρτύρων τῆς Μονῆς Παναγίας τῆς Κανταριωτίσεως», *Ἀνάπτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Τόμος ΛΗ', Ἀθήναι 2003, σ. 629.

²⁹⁰ Ι. Χάκκετ, *Ἱστορία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου*, Α', Ἐν Ἀθῆναις 1923, σ. 130.

²⁹¹ Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, ο.π. σ. 38.

«καθὼς παρέδωκαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ κήρυκες τοῦ Θεοῦ Λόγου, καὶ μετ' αὐτοὺς καὶ αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων, ἄρτον ἔνζυμον, καθὼς καὶ ὁ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς Λόγος ἐν τῷ μυστικῷ δείπνῳ ... οὕτως πιστεύομεν καὶ οὕτως ὁμολογοῦμεν· ὃ καὶ παρελάβομεν, τοῦτο καὶ εἰς ὑπόμνησιν ἄγομεν, καὶ ἄρτον ἔνζυμον ὀφείλομεν πάντες οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ ἱερουργεῖν»²⁹².

Ένας ἀπὸ τοὺς τελευταίους Πατέρες τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 14ου αἰῶνα, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε μετὰ τὸ θέμα τῶν ἀζύμων ἦταν ὁ Ἱερομόναχος Ματθαῖος Βλάσταρις ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου καὶ κοιμήθηκε στὸ μοναστήρι τοῦ Ἰσαάκ περίπου τὸ 1350. Ἐγραψε δύο πραγματείες περὶ τῶν ἀζύμων. Ἡ πρώτη εἶναι ὁ «Λόγος περὶ ἀζύμων», ποῦ βρίσκεται στὸ βιβλίον τοῦ Ἀλλατίου «Contra Creyghton»²⁹³ καὶ ἡ δευτέρα ἔχει τίτλον «Ἐλεγκχοὶ τῆς πλάνης τῶν Λατίνων»²⁹⁴. Στὸ δεύτερον ἔργον ποῦ μελετήθηκε, ὁ Ἱερομόναχος Ματθαῖος ἀσχολήθηκε μετὰ τὸ ἀζυμα ἀπὸ τὴν 25ῃ παράγραφον «Περὶ τοῦ θυομένου ἀμνοῦ» ἕως τὴν 37ῃ «Πρὸς τοὺς λέγοντας, διὰ τὴν ἄσπορον τοῦ Κυρίου γέννησιν, δεῖ προσφέρειν ἄζυμον».

Στὰ ἔργα αὐτὰ κάνει μίαν σύντομην βιβλικὴν ἀναδρομὴν ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴν τῆς εορτῆς τοῦ Πάσχα ἕως τὸν Μυστικὸν Δείπνον συνεχίζοντας μετὰ τὴν γνωστὴν παύλειαν φράσιν «Μικρὰ ζύμη, ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῦ· ἐκκαθάρατε οὖν τὴν παλαιὰν ζύμην»²⁹⁵, στὴν ὁποία δίνει τὴν σωστὴν ἐρμηνείαν μετὰ τὴν ἀγίον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον. Ἐπειδὴ οἱ Λατῖνοι προέβαλλον τὸ συγκεκριμένον χωρίον ὡς ἀπόδειξιν ὅτι ὁ Κύριος

²⁹² Γ. Χρ. Εὐθυμίου, «Τὸ μαρτύριον τῶν δεκατριῶν ὀσιομαρτύρων τῆς Μονῆς Παναγίας τῆς Κανταριωτίσεως», *Ἀνάπτυξιν ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Τόμος ΛΗ'*, Ἀθῆναι 2003, σ. 627.

²⁹³ Ἀν. Κ. Δημητρακοπούλου, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς ἤτοι Περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, Ἐν Λειψίᾳ Τύποις Μετζγέρ καὶ Βίττιγ, 1872, σ. 71.

²⁹⁴ Ματθαῖος Βλάσταρις, Ἐλεγκχοὶ ὧδε τῆς πλάνης τῶν Λατίνων, θύτον παρ' οἰκτροῦ Ματθαίου μονοτρόπου, στὸ Konstantinos A. Palaiologos, *An annotated edition of the Refutation of the Errors of the Latins by Matthaios Blastares*, [Thesis], June 2011, σ. 374-401.

²⁹⁵ Α' Κορ. 5: 6-7.

χρησιμοποίησε τα άζυμα κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου. Ο Ματθαίος υπογραμμίζει ότι η φράση σημαίνει ότι γιορτάζουμε με βάση την ορθή πίστη και με αγνότητα, προφυλάσσοντας τους εαυτούς μας από τη ζύμη της αμαρτίας²⁹⁶. Εν συνέχεια υπογραμμίζει ότι οι θείοι Κανόνες απαγορεύουν τα άζυμα και ότι οι Λατίνοι έπεσαν στις τρεις αρχαίες αιρέσεις, του Αρειανισμού, του Απολλιναρισμού και του Μονοφυσιτισμού των Ακεφάλων²⁹⁷.

Τα περισσότερα έργα του Ιερομονάχου Ματθαίου Βλαστάρη, τα οποία έχουν σχέση με τα άζυμα, είναι ανέκδοτα και ως χειρόγραφα βρίσκονται σε διάφορα μέρη. Τα σημαντικότερα για το πρόβλημα με τον άζυμο ή ένζυμο άρτο είναι: «Περὶ τοῦ Ἀζύμου», «Περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου» και «Ἀριθμητικὸν θεώρημα τοῦ δισχίλια ἀριθμοῦ», που αναλύει το πρόβλημα τόσο ιστορικά όσο και θεολογικά²⁹⁸.

Το θέμα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο μελέτησε και ο Άγιος Συμεών, Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ο οποίος ήταν πραγματικά ένας πολυγραφότατος εκκλησιαστικός συγγραφέας με πλούσιο λειτουργικό

²⁹⁶ «ὁ μέντοι Ἀπόστολος, τὸ ἐκ τοῦ παραδείγματος δεικνὺς ἀλληγορούμενον πολλοῦ γε εἰπεῖν ἐδέησεν, «ὥστε ἐορτάζομεν ἐν ἄζυμῳ νέῳ φυράματι ἀλεύρου καὶ ὕδατος»· ἀλλ' ὥστε ἐορτάζομεν, μὴ ἐν ζύμῃ παλαιᾷ κακίας καὶ πονηρίας, ἀλλ' ἐν ἄζυμοις εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας, καθαρᾶς δηλονότι πολιτείας καὶ ὀρθῆς πίστεως, καὶ οὐχ' ἡμερῶν περιόδοις, παρ' ἅπαντα δέ γε τὸν βίον, ἐορτάζειν προτρέπεται τὸν πιστὸν τῇ κλήσει τῆς ἐορτῆς, μηδεμίαν ἐμφήνας ὑπερβολὴν παραδέχεσθαι, τὸ διαψιλὲς (sic) τῶν κεχορηγημένων ἡμῖν ἀγαθῶν. Προσέτι, καὶ τὸ δεῖν τὰ τῆς ἐορτῆς, τῷ πρέποντι μετιέναι τῶν ἀρίστων πράξεων, κόσμῳ, τὴν ὄνταρὰν τῆς ἁμαρτίας, περιδιδόμενον στολήν, καὶ τὸ μὲν φύσει φαιδρὸν καὶ γεγαννωμένον τῆς ἀρετῆς περιτιθέμενον, τὸ δὲ στυγνὸν καὶ κατηφές, τῆς ἁμαρτίας ἀποτιθέμενον. Ταῦτα διὰ βραχέων ἡμῖν εἴρηται, τὸν σκοπὸν εἰς δύναμιν τοῦ Ἀποστόλου διεξεληλυθόσιν». Ματθαῖος Βλάσταρις, Ἐλεγχος ὧδε τῆς πλάνης τῶν Λατίνων, θύτου παρ' οἴκτροῦ Ματθαίου μονοτρόπου, σ. 372-373.

²⁹⁷ «Ἀκέφαλοι: Ονομάστηκαν Ἀκέφαλοι ἐκεῖνοι οἱ Μονοφυσίτες που αποσπάστηκαν ἀπὸ τὸν μονοφυσίτη ἐπίσκοπό τους στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸν Πέτρο Μογγό. Ο Πέτρος Μογγός εἶχε ἀποδεχθεῖ τὸ «Ἐνωτικόν» τοῦ Ζήνωνα, τὸ ὁποῖο ἐπέβαλε τὴ μὴ ενασχόληση με τὸ θέμα τῆς φύσης τοῦ Χριστοῦ. Στὴν συνέχεια Ἀκέφαλοι ἀποκλήθηκαν ὅλοι οἱ μονοφυσίτες που δὲν ἀποδέχθηκαν τὸ «Ἐνωτικόν». Οἱ Ἀκέφαλοι ἀποκλήθηκαν καὶ «ἀποσχίτες». Νικ. Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Επίτομο Ἱστορικό-Θεολογικό Λεξικό*, University Studio Press-Θεσσαλονίκη 2003, σ. 36.

²⁹⁸ Π. Β. Πάσχου, *Ο Ματθαῖος Βλαστάρης καὶ τὸ υμνογραφικὸν ἔργον του*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσόνησου τοῦ Αἴμου, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 90, 92, 93.

αλλά και δογματικό συγγραφικό έργο. Στα έργα του, «Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας»²⁹⁹ και «Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων και περὶ τῆς μόνης πίστεως τοῦ Κυρίου και Θεοῦ και Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῶν ἱερῶν τελετῶν τε και μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας»³⁰⁰, ασχολήθηκε και με το θέμα του ἄζυμου ἄρτου.

Στην πραγματεία «Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας» ο Συμεών δίνει μια περιεκτική θεολογική απάντηση στην ερώτηση «γιατί προσφέρεται ο ἔνζυμος ἄρτος;»: «Ὁ μὲν οὖν ἄρτος ἔνζυμος ἐστίν, ὡς ἔμψυχός τις διὰ τῆς ζύμης ὢν, και ἀληθῶς ἄρτιος. Μαρτυρεῖ δὲ, ὡς και τέλειον ἦν τὸ πρόσλημμα, ὃ ὑπὲρ ἡμῶν ὁ τοῦ Θεοῦ προσελάβετο Λόγος· Και σὰρξ ἐγένετο, μὴ ἀλλοιωθεῖς· και μετὰ ψυχῆς λογικῆς τε και νοεράς ἦν, αὐτὸ τὸ ἀνθρώπινον προσλαβόμενος· και ὡς Θεὸς τέλειος, και ἄνθρωπος τέλειός ἐστιν, ἵνα και ἐμὲ ὅλον ἀναπλάσῃ. Και τρία δὲ ἐν αὐτῷ, διὰ τὸ τριμερὲς τῆς ψυχῆς, και διὰ τὴν τιμὴν τῆς Τριάδος· ἄλευρον μετὰ ζύμης, ἥτις δηλοῖ τὴν ψυχὴν και ὕδωρ ὅπερ δηλοῖ τὸ βάπτισμα, και ἅλας, ὃ σημαίνει τὸν νοῦν και τὴν διδασκαλίαν τοῦ Λόγου. Ὁς πρὸς τοὺς μαθητὰς ἔφησεν, « Ὑμεῖς ἐστε τὸ ἅλας τῆς γῆς,» οἱ διδάσκαλοι δηλονότι. Και, «Ἐχετε ἐν ἑαυτοῖς ἅλας,» τὴν γνῶσιν και τὴν ἀγάπην ἅμα δηλῶν, ὅτι και τῆς Τριάδος εἰς ἐστίν ὁ σαρκωθεῖς. Ἐψημένος δὲ ὁ ἄρτος ἐν πυρὶ (sic) ὅτι Θεὸς ὢν, ὅλος ἡμῖν ἠνώθη, και τῆς αὐτοῦ ἡμῖν δυνάμεως και ἐνεργείας μετέδωκε· μᾶλλον δὲ ὅλος ὅλη ἡμῶν ἠνώθη τῇ ἀπαρχῇ»³⁰¹.

Στο πιο γνωστό έργο του «Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων», ὅταν μιλάει για τις καινοτομίες των Λατίνων μετά το Filioque, χαρακτηρίζει ως λάθος τη χρήση του ἄζυμου ἄρτου γράφοντας: «Και γὰρ ἄζυμα τοῖς μυστηρίοις προσφέρουσιν εἰς θυσίαν, ὅπερ ἔθος Ἰουδαίοις ἐστὶ ... Και οὐδὲ τὴν ἱερουργίαν οὗτοι ἀμώμητον, ἀλλὰ παρὰ τὴν παράδοσιν

²⁹⁹ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 253A-304C.

³⁰⁰ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων*, PG 155, 33A-176C.

³⁰¹ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 265B.

ἐνεργοῦσι, προηγουμένως μὲν δι' ἀζύμων. Καὶ Ἰουδαῖοι μὲν προσέφερον ἄζυμα, καὶ δι' ἀζύμων ἐώρταζον· ἡμῖν δὲ τὰ πάντα κοινά, καὶ τέλειος ἄρτος προσάγεσθαι παραδέδοται. Ἐπεὶ καὶ ὁ τῆς ζωῆς ἄρτος τέλειος ἡμῖν χορηγεῖται, ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἐνωθεὶς ἡμῶν τῷ φυράματι, τέλειος ὢν Θεός, (sic) καὶ τέλειος γενόμενος ἄνθρωπος. Διὸ καὶ ζύμη τὴν βασιλείαν αὐτοῦ καὶ οἰκονομίαν παρείκασεν ὁ Σωτὴρ, λέγων: «Ὁμοιώθη ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ζύμη»³⁰². Ἔτσι καὶ ὁ Συμεὼν μετὰ τὸν θεῖο ζήλο ὑπερασπιζόταν τις θέσεις τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας κατὰ τῶν ἀζύμων μετὰ τὴν θεολογικὴ σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια ἐνὸς μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ Πατέρα τῆς πρώτης χιλιετίας τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἐνας τελευταῖος μέγας Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας πρὶν τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε μετὰ τὸ θέμα τῶν ἀζύμων, καὶ μάλιστα πρῶτον ἐπίσημα, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ παλαιφάτου Πατριαρχείου Ἀντιοχείας στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας- Φλωρεντίας (1438-1439) ἦταν ὁ ἅγιος Μάρκος Εὐγενικός.

Ἡ Σύνοδος τῆς Φερράρας – Φλωρεντίας ἦταν μέγας σταθμὸς στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκεῖ ὁ Μάρκος Εὐγενικός ἐδείξε ὅλη τὴν ωριμότητα ἐνὸς Ἀρχιερέα ὑπερασπίζοντας τὴν ὀρθόδοξη πίστη, μάλιστα χωρὶς φανατισμὸ ἀλλὰ μετὰ πνεῦμα σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἄλλο, ὅπως ἐξέφραζε στὸν προοίμιό του πρὸς τὸν Πάπα Εὐγένιο: «Δεῦρο δὴ οὖν, ἀγιώτατε πάτερ, ὑπόδεξαι τὰ σὰ τέκνα μακρόθεν ἐξ ἀνατολῶν ἤκοντα...πρὸς τὰς σὰς καταφυγόντας ἀγκάλας»³⁰³. Ἀξιοσημεῖωτο γεγονός ἐστὶν ὅτι στὴ Σύνοδο ὁ Μάρκος Εὐγενικός μαζί με τοὺς Βησσαρίωνα καὶ Σχολάριο ἀπέσπασαν τὸν θαυμασμὸ τῶν Λατίνων, ἐπειδὴ ἔκαναν συνεχῶς ἀναφορὰ στα πατερικὰ κείμενα τῆς Παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας³⁰⁴.

³⁰² Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων*, PG 155, 101A-CD. Mtθ. 13,33.

³⁰³ Ferrariae gaeste, I. Gill (Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Rome 1952), τ. 5 fasc.1 σ. 28-34. Ιω. Μαγιέντορφ, *Βυζαντινὴ Θεολογία*, σ.244.

³⁰⁴ Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ἕλληνες καὶ Λατίνοι*, σ. 328.

Το πρόβλημα των αζύμων ήταν μια από τις βασικές διαφορές που προσπαθούσε να λύσει η Σύνοδος. Κοινή απόφαση υπήρξε το γνωστό διάταγμα της ένωσης «*Laetentur coeli*», την οποία υπέγραψαν όλοι, εκτός του Αγίου Μάρκου Εφέσου, όπως προαναφέρθηκε. Έδινε τη δυνατότητα χρήσεως ή του άζυμου ή του ενζύμου άρτου, ανάλογα με την παράδοση κάθε τοπικής Εκκλησίας: «Ἐτι ἐν ἀζύμῳ ἢ ἐνζύμῳ ἄρτῳ σιτίνῳ τὸ τοῦ Χριστοῦ σῶμα τελειῖσθαι ἀληθῶς, τούς τε ἱερεῖς ἐν θατέρῳ αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ὀφείλιν τελεῖν ἕκαστον δηλονότι κατὰ τὴν τῆς ἰδίας Ἐκκλησίας εἴτε δυτικῆς εἴτε ἀνατολικῆς συνήθειαν».³⁰⁵

Ο Μάρκος ο Ευγενικός, σύμφωνα με το κείμενο της Συνόδου, καταπολέμησε τη χρήση των αζύμων με τη σημαντική του Εγκύκλιο «*Τοῖς ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καὶ τῶν νήσων εὕρισκομένοις ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς*», την οποία πιθανόν έγραψε περίπου το 1440/1 στη Λήμνο³⁰⁶. Αυτή η Εγκύκλιος επιστολή του έδειξε την ακέραια Ορθόδοξη διδασκαλία³⁰⁷ που εξέφραζε. Για το θέμα των αζύμων γράφει : «Καὶ ἡμεῖς μὲν ἀποστρεφόμεθα τὸ Ἰουδαϊκὸν ἄζυμον, τοῖς Ἀποστόλοις κανονίζουσιν ὑπακούοντες· οὗτοι δὲ ἐν τῷ αὐτῶν ὄρῳ σῶμα Χριστοῦ τὸ παρὰ τῶν Λατίνων ἱερουργούμενον ἀποφαίνονται»³⁰⁸ . Με αυτή την κίνηση ενημέρωσε το ποίμνιό του για τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας, όπως και για τη μη αποδοχή της χρήσεως άζυμου άρτου, υπακούοντας στους Αποστολικούς Κανόνες.

³⁰⁵ Mansi, XXXI, 1029 D, «*Definitio sanctae ecumenicae synodi florentinae*».

³⁰⁶ Ἰω. Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα I*, σ. 417.

³⁰⁷ Βλ. Ἰω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β'*, Αθήνα 2002, σ.624

³⁰⁸ Μάρκου Ευγενικού «*Τοῖς ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καὶ τῶν νήσων εὕρισκομένοις ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς*», Ἰω. Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα I*, σ. 428.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Θεολογία περί του αζύμου και ενζύμου άρτου

Το πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο δεν ήταν μόνο τελετουργικό αλλά στην ουσία και ένα σοβαρό θεολογικό-δογματικό πρόβλημα, το οποίο είχε πολλές συνέπειες για τη ζωή της Εκκλησίας. Το πρόβλημα κατ' αρχάς είναι σωτηριολογικό, επειδή λανθασμένη «Θεολογία» αναπόφευκτα οδηγεί προς λανθασμένη «Οικονομία» και όλα μαζί αποκλείουν (ή απομακρύνουν) τον άνθρωπο από τον τελικό σκοπό του, δηλαδή την σωτηρία του μέσω των Μυστηρίων της Εκκλησίας. Η σωτηρία του ανθρώπου μπαίνει σε μια πορεία μέσω των θεοφανειών της Παλαιάς Διαθήκης, όπου ο άσαρκος Λόγος αποκαλύπτει η δόξα του Ενός Τριαδικού Θεού· συνεχίζεται στην εποχή της Καινής Διαθήκης με τον ενσαρκωμένο Λόγο, τον Κύριο Ιησού Χριστό, ενώ μέσω των Μυστηρίων της Εκκλησίας πραγματώνεται η σωτηρία για τους πιστούς κάθε εποχής³⁰⁹.

Οι Πατέρες της ορθόδοξης Εκκλησίας από τον Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουάριο έως τον άγιο Μάρκο τον Ευγενικό χαρακτήρισαν το πρόβλημα με τα άζυμα ως σοβαρό δογματικό ζήτημα, επειδή εντόπισαν τη επίδραση των αρχαίων αιρέσεων, ιδιαίτερα του Απολλιναρισμού, του Νεστοριανισμού και του Μονοφυσιτισμού στην εμφάνισή του. Επίσης, μερικοί από τους Πατέρες και τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς αναγνώριζαν την επιρροή και του Δοκητισμού, του Μοναρχιανισμού και του Αρειανισμού. Αυτή η επίπτωση των αρχαίων αιρέσεων στη διδασκαλία της Ρωμαϊκής Εκκλησίας δεν ήταν απλώς μία επανάληψη όλων αυτών, αλλά η σύνθεσή τους σε μια λανθασμένη διδασκαλία για τον άζυμο άρτο. Δυστυχώς, σήμερα πολλοί θεωρούν το θέμα των αζύμων ασήμαντο. Στην ορθόδοξη, όμως, θεολογία τίποτα δεν υφίσταται ως ασήμαντο, επειδή και

³⁰⁹ Ν. Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, Β, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 58 κ.ε.

μόνο η προσθήκη ενός γράμματος μπορεί να αλλάξει ολόκληρο το νόημα της σωτηρίας μας· δηλαδή, δεν έχουν την ίδια έννοια οι όροι «ομοούσιος» και «ομοιούσιος» για την Ομολογία της πίστεως³¹⁰.

Το πόσο οι Πατέρες της Εκκλησίας όπως και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς ήταν επικεντρωμένοι σε αυτό το θέμα, γίνεται αντιληπτό και από την επιστολή του Μητροπολίτη Ρωσίας Ιωάννη προς τον Πάπα της Ρώμης Κλήμεντα, που επισημαίνει ότι οι Λατίνοι με τη χρήση του άζυμου άρτου έπεσαν σε πολλές αρχαίες αιρέσεις: «Ὅτι δὲ ἄρτος ἦν ἀληθῶς καὶ οὐκ ἄζυμον, σαφῶς ἀποδέδεικται. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ Ἰούδα φησὶν (sic) «ὦ βῆψας τὸ ψωμίον ἐπιδώσω, αὐτὸς (sic) ἐστὶν ὁ παραδιδούς (sic) με»· εἰ δὲ λέγετε διὰ τοῦτο τὸ ἄζυμον ἐπιτελεῖν, διὰ τὸ ἀμιγῆς ἐνύλου παντός καὶ καθαρὸν τῆς θεότητος, λανθάνετε ἐμπίπτοντες εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν ἀρχαίων αἰρετικῶν Οὐάλεντος καὶ Μάνεντος· ἔτι δὲ Ἀπολιναρίου τοῦ Λαοδικέως καὶ Παύλου τοῦ Σύρου τοῦ Σαμοσατέως, Εὐτυχοῦς, Διοσκόρου, Σευήρου, τῶν ἐπὶ τῆς ἀγίας ἑκτης Συνόδου ἀναφυνέντων μονοθελητῶν Σεργίου, Παύλου, Πύρρου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς. Ἐν τούτοις γὰρ ἅπασιν ἔπνευσεν ὁ διάβολος καὶ πάντων σχεδὸν ἡ αἵρεσις μία, ἀρνούμενων τὴν τελείαν ἐνανθρώπησιν καὶ καθ' ὑπόστασιν τοῦ ἐνὸς Σωτῆρος Χριστοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν»³¹¹.

Επίσης, ο λόγιος ιερομόναχος Ματθαῖος Βλάσταρις αναφέρει ότι οι Λατίνοι, εκτός του ότι Ιουδαΐζουν έπεσαν σε τρεις αιρέσεις όταν θυσιάζουν τα άζυμα, δηλαδή σε αυτές του Αρείου, του Απολλινάριου και των Μονοφυσιτών: «Ἐκτὸς γὰρ τοῦ δίδοναι ὑπόνοιαν τὰ Ἰουδαίων φρονεῖν, τοὺς ταύτη χρωμένους τῇ τελετῇ, περὶ ὧν φησὶν ὁ Ἀπόστολος, οἵτινες ἐν νόμῳ δικαιοῦσθε, τῆς χάριτος ἐξεπέσετε, τριῶν αἱρέσεων ἡ πρῶξις

³¹⁰ Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β*, Πουρναρά- Θεσσαλονίκη 2003, σ.92

³¹¹ Τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου, Μητροπολίτου Ρωσίας *Ἐπιστολὴ πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ρώμης*» *Ἐξ ἀπογράφου τῆς ἐν Πάτμῳ ἱεράς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Σοφοκλέους Κ. του ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868, σ. 10.*

κατηγορεῖ κοινωνίαν· τῆς Ἀρείου παραπληξίας, τῆς τῶν Ἀκεφάλων φρενοβλαβείας, καὶ Ἀπολιναρίου τῆς ἀλογίας. Ἄρειος μὲν γάρ, ἐπειδὴ τὸν τῆς κτίσεως ἀπάσης δημιουργὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ Λόγον - ὃ τῆς ἐξαγίστου καὶ μιαρᾶς γλώττης ἐκείνης καὶ διανοίας! - εἰς κτίσμα καὶ ποίημα κατεβίβαζε, ταύτη τοι καὶ τὸν ἐπ’ ἐσχάτων τῶν χρόνων, διὰ τὴν τοῦ κόσμου σωτηρίαν προσληφθέντα ἄνθρωπον τῷ Θεῷ Λόγω, ψυχῆς ἀμοιεῖν ἐφλυάρει· ἱκανὴ γὰρ ἦν ἡ θεότης, τὰς τῆς ψυχῆς ἐνεργείας ἀποπληροῦν. Τὰ τῆς σαρκὸς πάθη προσάπτειν ἐντεῦθεν μηχανώμενος τῇ θεότητι, οἷα τοῦ κινουῦντος τὸ σῶμα, τούτου δῆτα καὶ πάσχοντος, διὰ τοι τοῦτο καὶ οἱ τὰ ἐκείνου πρεσβεύειν μὴ αἰσχυνόμενοι, ἄζυμον τὸ τοῦ Κυρίου προσκομίζουσι σῶμα, ἀτελῆ τὴν θείαν λογιζόμενοι σάρκωσιν. Ταύταις ταῖς πάγαις ἀλοῦς καὶ Ἀπολινάριος, ἔμψυχον μὲν, οὐ μὴν ἔννουν τὸν προσληφθέντα τῷ Θεῷ Λόγον, φανερῶς ἀνοηταίνων, ἔδογματίζεν ἄνθρωπον, οὐ νοερὰν ψυχὴν, ἀλλ’ ἵππου τυχὸν ἢ βοός, ἢ ἄλλου τῶν ἀνοήτων, ἐκεῖνον ἔχειν ἰσχυριζόμενος. Καὶ τὸ κυριώτατον ἀφαιρῶν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦτο δέ ἐστιν ὁ νοῦς, κτήνος τὸ λειπόμενον ἀπεδείκνυ. Τὸ δὲ κτήνος, οὐκ ἄνθρωπος. Οἱ δὲ τῆς τῶν Ἀκεφάλων αἰρέσεως, ἣ καὶ τὸ τῶν Ἀρμενίων προσανέχουσι γένος, τὰς δύο ἐπὶ τοῦ Κυρίου φύσεις, εἰς μίαν ἀνακιωνῶντες τὲ καὶ συγχέοντες, καὶ τὴν θεότητα παθητὴν εἶναι διατεινόμενοι, οὕτω καὶ αὐτοὶ τὴν θείαν τελεῖν ἱερουργίαν δεῖν εἶναι ἐνόμισαν»³¹².

Εἰς τὴν ἔκθεσιν αὐτῆς ἐπισημαίνεται ὅτι μερικοὶ Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνός καὶ ὁ Ἱερομόναχος Ματθαῖος Βλάσταρις, ἐξηγοῦν ὅτι τὸ πρόβλημα μετὰ τὸ ἄζυμα ἀφορᾷ ἐν τῇ Θεολογίᾳ, μετὰ ἀναφορὰν εἰς τοὺς Θεοπασχίτες καὶ τὸν Ἀρειανισμό.

³¹² Ματθαῖος Βλάσταρις, «Ἐλεγχος ὧδε τῆς πλάνης τῶν Λατίνων, θύτου παρ’ οἰκτροῦ Ματθαίου μονοτρόπου», Konstantinos A. Palaiologos, *An annotated edition of the Refutation of the Errors of the Latins by Matthaios Blastares*, [Thesis], June 2011, σ. 390-391.

Στην εισαγωγή του κεφαλαίου, αναπτύσσονται εν συντομία οι απόψεις τους.

Ο άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός γράφει, αναφερόμενος στους Μονοφυσίτες, Αρμενίους και Ιακωβίτες ως μιμητές του Απολλίναριου, ότι τα άζυμα δεν είναι κανονικός άρτος αλλά ελλιπής, ο οποίος χρειάζεται το συμπλήρωμα της ζύμης. Τονίζει τη σημασία της προζύμης και του αλατιού, λέγοντας ότι το προζύμι παίρνει τη θέση της ψυχής στο ζυμάρι, και το αλάτι του νου, ενώ ο άζυμος άρτος χωρίς αυτά τα συστατικά είναι νεκρός και ανόητος: «Καὶ οἱ τὰ ἄζυμα τοίνυν ἐσθίοντες, εἰς ἀντίτυπον τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, νεκρὰν ἐσθίουσι σάρκα, καὶ οὐ ζῶσαν καὶ ἔμψυχον καὶ ἔννουν. Ἡ γὰρ προζύμη ἀντὶ ψυχῆς τῷ φυράματι γίνεται· τὸ δὲ ἄλας ἀντὶ νοός. Ἄ μὴ ἔχον τὸ ἄζυμον, νεκρὸν καὶ μωρὸν ἐστὶ. Τοίνυν καὶ οἱ τὰ ἄζυμα ἐσθίοντες ἐν τῷ σκότει τοῦ νόμου περιπατοῦσι. Καὶ πῶς κοινωνίαν ἔξουσι μετὰ τοῦ Χριστοῦ, οἱ μὴ ὄντες ἐν τῷ φωτὶ τῆς χάριτος αὐτοῦ; Οἱ γὰρ ἐν τῷ φωτὶ περιπατοῦντες τῆς αὐτοῦ χάριτος, ἄρτον ἐσθίουσι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, καὶ πίνουσιν αἷμα τὸ ἄχραντον αὐτοῦ· καὶ οὕτως ἔχουσι μετ' ἀλλήλων, καὶ μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν κοινωνίαν, καθαριζόμενοι ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας. Ἐν μὲν γὰρ τοῖς ἄζυμοῖς οὐδεμία τις ἐστὶ ζωτικὴ δύναμις, νεκρὰ γὰρ ἐστὶ»³¹³.

Στη συνέχεια ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός αναφέρει ότι στον ζυμωτό άρτο υπάρχουν τρεις συνιστώσες που χορηγούν ζωή: το πνεύμα, το νερό και το αίμα. Τονίζει ότι αυτό έγινε φανερό κατά τη Σταύρωση, όταν έτρεξε αίμα και νερό από την πλευρά του Θεανθρώπου, ενώ το Άγιο Πνεύμα παρέμεινε στη θεωμένη σάρκα του Χριστού, η οποία κοινωνείται από τους πιστούς στη θεία Ευχαριστία. Κοινωνείται δηλαδή το ίδιο το σώμα Του και το αίμα Του, ζωντανό και ζεστό, διότι ανέβλυσε από τη ζωντανή σάρκα, μέσω του Πνεύματος, και το πολύ ζεστό αίμα του Χριστού, το οποίο δεν

³¹³ Ιωάννου Δαμασκηνού, *Περί τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 389C, 392A.

υπάρχει στον άζυμο άρτο και σε αυτούς οι οποίοι τον τρώνε: «έν δέ τῷ ἄρτῳ, ἡγουν τῷ σώματι τοῦ Χριστοῦ, τρία τὰ ζῶντα καὶ ζωὴν παρέχοντα αὐτὰ τοῖς ἀξίως ἐσθίουσι, τὸ πνεῦμα, τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ αἷμα· ὅτι καὶ Ἰωάννης συμμαρτυρεῖ τῷ λόγῳ· «Τρεῖς οἱ μαρτυροῦντες, τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ αἷμα, καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἓν εἰσι», τουτέστι εἰς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ὁ καὶ κατὰ τὸν καιρὸν τῆς σταυρώσεως δῆλον γέγονεν, ὅπηνίκα τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ ἔρρέυσεν, λόγχη νυγείσης αὐτοῦ τῆς σαρκὸς (sic), τρία ἐξέρρέυσεν, ὃ δὲ ζῶν, καὶ ἅγιον Πνεῦμα ἔμεινε τῇ τεθεωμένη σαρκὶ αὐτοῦ, ἣν ἐσθίοντες ἡμεῖς ἐν τῷ μεταβαλλομένῳ ἄρτῳ διὰ τοῦ πνεύματος εἰς σάρκα Χριστοῦ, ζῶμεν ἐν αὐτῷ, ὡς ζῶσαν καὶ τεθεωμένην σάρκα ἐσθίοντες· ὡσαύτως καὶ τὸ αὐτοῦ αἷμα τὸ ζῶν καὶ θερμότατον, ἐπειδὴ ἐκ τῆς ζώσης σαρκὸς τῷ πνεύματι, καὶ θερμότατον τοῦ Χριστοῦ τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ ἐξέβλυσεν, ὅπερ ἐν τοῖς τὰ ἄζυμα ἐσθίουσι χώραν οὐκ ἔχει τοῦτο γίνεσθαι»³¹⁴.

Αυτοὶ οἱ οποίοι τρώνε τα ἄζυμα, λένε ὅτι με τρία ἄλλα συστατικά, δηλαδή, τὸ αλεύρι, τὸ νερό καὶ τὴ φωτιά, κάνουν καθαρὴ θυσία, νομίζοντας ὅτι αὐτὰ αντιπροσωπεύουν (ἢ συμβολίζουν) τὴν Ἁγία Τριάδα. Γράφει στὴν συνέχεια ὁ Δαμασκηνός τονίζοντας ὅτι αὐτὰ τα τρία δεν εκπροσωποῦν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐπειδὴ ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος εἶπε ὅτι τρία ἄλλα στοιχεῖα το μαρτυροῦν, δηλαδή τὸ πνεῦμα, τὸ νερό καὶ τὸ αἷμα. Τα τρία αὐτὰ βρίσκονται σε ἓνα, στο σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ ἐπόμενο σημαντικό στοιχεῖο σε αὐτὴ τὴν περίπτωση, που θεωρητικά θα μπορούσε νὰ ἔχει σχέση με τὴ Θεολογία, κατὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό εἶναι ὅτι ἀν αὐτὰ θεωρεῖται ὅτι ἀναφέρονται στὴν ἀκτιστὴ καὶ ἀσώματὴ φύση τῆς Ἁγίας Τριάδος, τότε ὅσοι τρώγουν τα ἄζυμα πέφτουν στὴν αἵρεση τῶν Θεοπασχιτῶν, οἱ οποίοι ἰσχυρίζονται ὅτι μαζί με τὴ σάρκα τοῦ Λόγου ἔπαθε καὶ ἡ θεότητά Του, θεωρώντας ὅτι

³¹⁴ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 392AB.

ενσαρκώθηκε η Αγία Τριάδα. Σύμφωνα με τη σκέψη τους, αυτά τα τρία συστατικά, το αλεύρι, το νερό και η φωτιά αντιπροσωπεύουν τον Πατέρα, τον Υίο και το Άγιο Πνεύμα, αντίστοιχα. Δεν ενσαρκώθηκε, όμως, η Αγία Τριάδα, αλλά μόνο ο Υιός και Λόγος του Θεού και, αφού επιτέλεσε το έργο της Θείας Οικονομίας, σταυρώθηκε σωματικά χωρίς να πάθει η θεότητά Του, και μάς άφησε εντολή να κοινωνούμε μέσω του άρτου το Σώμα Του, η οποία ζει με το Άγιο Πνεύμα Του. Γράφει στο κείμενο του ο Δαμασκηνός: «Καὶ ὦ τῆς ἀτοπίας! νεκρὰν ζύμην ἐσθίοντες ἀύχοῦσι, καὶ λέγουσι πρὸς ἡμᾶς, ὅτι οὐχ ὅπως ὑμεῖς ἄλατι καὶ προζύμῃ καὶ ὕδατι ἄλευρον φύρομεν, καὶ οὕτως ποιοῦμεν τὴν ἀναφορὰν τῶν ἀζύμων, ἀλλ' ὕδατι μόνῳ καὶ ἀλεύρῳ, πυρὶ τὸ ἄζυμον ἀπαρτίζομεν, καὶ ἐν τοῖς τρισὶ τούτοις ἀγνήν ποιοῦμεν τὴν θυσίαν. Τὰ τρία οὖν ταῦτα τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ ἄλευρον καὶ τὸ πῦρ, εἰς τί λαμβάνεται; καὶ τίνος ἀντίτυπα εἶναι δοκεῖτε; ἀντὶ τῆς σαρκὸς τοῦ Κυρίου. Ἀλλ' οὐκ εἶπεν ὁ ἡγαπημένος, «Τρεῖς εἰσὶν οἱ μαρτυροῦντες», τὸ ὕδωρ, τὸ ἄλευρον, καὶ τὸ πῦρ, ἀλλὰ «τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα, καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἓν εἰσι», δηλονότι τὸ σῶμα Χριστοῦ, ὡς προεῖρηται. Εἰ δὲ καὶ εἰς τὴν ἄκτιστον καὶ ἀσώματον φύσιν τῆς ἁγίας Τριάδος ταῦτα λαμβάνετε, σφάλλεσθε πίπτοντες εἰς τὴν Θεοπασχιτῶν αἵρεσιν, οἱ φασὶ συμπεπονθέναι τῇ σαρκὶ τοῦ Λόγου καὶ τὴν αὐτοῦ θεότητα. Οὐ γὰρ ὁμοῦ ἡ Τριάς ἐσαρκώθη, ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός, καὶ τὸ ἅγιον τὸ Πνεῦμα, ἵνα θεωρῆτε ταῦτα εἰς αὐτὴν τὰ τρία τὸ ὕδωρ, ὡς φατε καὶ τὸ ἄλευρον, καὶ τὸ πῦρ καὶ ὡς ἀντίτυπα αὐτῆς ποιῆτε τὸ ἄζυμον, καὶ εἰς θυσίαν προσφέρητε· ἀλλ' ὁ εἷς τῆς Τριάδος, ὁ Υἱός καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ σαρκωθεὶς ἐξ ἀγνῶν τῆς ἁγίας Παρθένου σαρκῶν ἐνηθρώπησε, καὶ πάντα τελέσας τὰ τῆς οἰκονομίας, ἐσταυρώθη τῇ σαρκὶ (sic), μὴ παθούσης αὐτοῦ τῆς θεότητος. Σαρκὶ οὖν σταυρωθεὶς, (sic) παρέδωκεν ἡμῖν ἐσθίειν διὰ τοῦ ἄρτου τὴν σάρκα αὐτοῦ,

τὴν ἐν Πνεύματι ζῶσαν ἀγίῳ, οὕτως εἰπὼν· Λάβετε, φάγετε, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλῶμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν»³¹⁵.

Ἐπειδὴ ὁ Δαμασκηνὸς γράφει υποθέτοντας ὅτι ἔτσι ἀντιλαμβάνονται τὸν ἄζυμο ἄρτο οἱ Ἀρμένιοι καὶ οἱ Ἰακωβίτες ὡς Θεοπασχίτες, δὲν μπορεῖ νὰ υπάρξει μιὰ ξεχωριστὴ ἐνότητὰ σχέσης τῆς θεολογίας με τὸν ἄζυμο ἄρτο. Σχεδὸν τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ καὶ γιὰ τὴν ἀναφορὰ στὸν Ἀρειανισμό ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἱερομονάχου Ματθαίου Βλαστάρι. Δηλαδή, ὁ Βλάσταρις γράφει ὅτι οἱ Λατίνοι, τελώντας τὴν Εὐχαριστία με τὰ ἄζυμα, ἔπεσαν στὴν πλάνη τοῦ Ἀρείου, καὶ μάλιστα σὲ τέτοια πλάνη, ὥστε νὰ θεωρεῖται ἀτέλεια καὶ ἡ θεία ἐνσάρκωση: « τῆς Ἀρείου παραπληξίας» ...Ἄρειος μὲν γάρ, ἐπειδὴ τὸν τῆς κτίσεως ἀπάσης δημιουργὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ Λόγον -ὦ τῆς ἐξαγίστου καὶ μιαρᾶς γλώττης ἐκείνης καὶ διανοίας!- εἰς κτίσμα καὶ ποίημα κατεβίβαζε, ταῦτῃ τοι καὶ τὸν ἐπ’ ἐσχάτων τῶν χρόνων, διὰ τὴν τοῦ κόσμου σωτηρίαν προσληφθέντα ἄνθρωπον τῷ Θεῷ Λόγῳ, ψυχῆς ἐνεργείας ἀποπληροῦν. Τὰ τῆς σαρκὸς πάθη προσάπτειν ἐντεῦθεν μηχανώμενος τῇ θεότητι, οἷα τοῦ κινουῦντος τὸ σῶμα, τούτου δῆτα καὶ πάσχοντος, διὰ τοι τοῦτο καὶ οἱ τὰ ἐκείνου πρεσβεύειν μὴ αἰσχυνόμενοι, ἄζυμον τὸ τοῦ Κυρίου προσκομίζουσι σῶμα, ἀτελῆ τὴν θείαν λογιζόμενοι σάρκωσιν»³¹⁶.

Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπόψεις τῶν δυο μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν δὲν προκύπτει σαφὴς εἰκόνα ὅτι τὸ πρόβλημα με τὸν ἄζυμο καὶ ἐνζυμο ἄρτο ἀφορᾶ στὴν Τριαδολογία, εἶναι ὅμως ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ἔχει σχέση με τὴ σύγχυση Θεολογίας καὶ Οἰκονομίας. Ἡ κλασικὴ λατινικὴ σύγχυση μετὰξὺ τῆς Θεολογίας καὶ Οἰκονομίας μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ καὶ στὸ θέμα με τὸν ἄζυμο ἄρτο, ἰδιαίτερα χάρις στὸν Ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης ἅγιο

³¹⁵ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 392B-D.

³¹⁶ Ματθαῖος Βλάσταρις, Ἐλεγχὸς ὧδε τῆς πλάνης τῶν Λατίνων, θύτου παρ’ οἰκτροῦ Ματθαίου μονοτρόπου, Konstantinos A. Palaiologos, *An annotated edition of the Refutation of the Errors of the Latins by Matthaios Blastares*, [Thesis], June 2011, σ. 390.

Συμεών, ο οποίος στην πραγματεία του «Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας»³¹⁷ ἐπισημαίνει το πρόβλημα. Γι' αυτό τον λόγο θα παρουσιαστεί αναλυτικά το συγκεκριμένο πρόβλημα, επειδή χωρίς αυτή τη διάκριση θα έχουμε εσφαλμένη διδασκαλία, και όχι μόνογια τα ἄζυμα.

Το πρόβλημα με τον ἄζυμο και ἐνζυμο ἄρτο είναι κατεξοχήν χριστολογικό, ὅπως θα δούμε παρακάτω βάσει των ἔργων των Πατέρων και εκκλησιαστικῶν συγγραφέων, επειδή με την εισαγωγή του ἄζυμου ἄρτου στη λατρεία της Εκκλησίας της Ρώμης αναιρείται ολόκληρη ἡ Χριστολογία της Δ' Οικουμενικῆς Συνόδου στην Χαλκηδόνα (451). Επίσης, θα μπορούσε να διαπιστωθεῖ, βάσει του Μητροπολίτου Ρωσίας Ιωάννη, ὅτι με τη χρήση του ἄζυμου ἄρτου το πρόβλημα αποκτά στενή σχέση και με τον Μονοθελητισμό, ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τονίδιο: «Ὅτι δὲ ἄρτος ἦν ἀληθῶς καὶ οὐκ ἄζυμον, σαφῶς ἀποδέδεικται. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ Ἰούδα φησὶν·(sic) «ᾧ βάψας τὸ ψωμίον ἐπιδῶσω, αὐτὸς (sic) ἐστὶν ὁ παραδιδούς (sic) με»· εἰ δὲ λέγετε διὰ τοῦτο τὸ ἄζυμον ἐπιτελεῖν, διὰ τὸ ἀμιγῆς ἐνύλου παντὸς καὶ καθαρὸν τῆς θεότητος, λανθάνετε ἐμπίπτοντες εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν ἀρχαίων αἵρετικῶν Οὐάλεντος καὶ Μάνεντος· ἔτι δὲ Ἀπολλιναρίου τοῦ Λαοδικέως καὶ Παύλου τοῦ Σύρου τοῦ Σαμοσατέως, Εὐτυχοῦς, Διοσκόρου, Σευήρου, τῶν ἐπὶ τῆς ἀγίας ἕκτης Συνόδου ἀναφυνέντων μονοθελητῶν Σεργίου, Παύλου, Πύρρου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς. Ἐν τούτοις γὰρ ἅπασιν ἔπνευσεν ὁ διάβολος καὶ πάντων σχεδὸν ἡ αἵρεσις μία, ἀρνούμενων τὴν τελείαν ἐνανθρώπησιν καὶ καθ' ὑπόστασιν τοῦ ἐνὸς Σωτῆρος Χριστοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν». ³¹⁸. Ὅποτε σε αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τα ἄζυμα θεωροῦνται δῆθεν ὅτι εἶναι τὸ σῶμα Χριστοῦ με δύο φύσεις θεϊκὴ καὶ ἀνθρώπινη, ἀλλὰ με μόνον ἓνα θέλημα καὶ μιὰ ἐνέργεια, τὴ λεγόμενη «θεανδρική».

³¹⁷ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 265 D-268B.

³¹⁸ Ἰωάννου Μητροπολίτου Ρωσίας, «Ἐπιστολὴ πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ρώμης» στο *Ἐξ ἀπογράφου τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου*, Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868, σ.10.

Με αυτή την αιρετική διδασκαλία, οι Λατίνοι αποδεχόμενοι τη χρήση του άζυμου άρτου αρνούνται την τέλεια ενανθρώπιση του Θεάνθρωπου Ιησού Χριστού, τόσο συνειδητά όσο και ασυνείδητα.

Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο οι ορθόδοξοι Πατέρες της Εκκλησίας και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς αντιμετώπιζαν πολύ σοβαρά και υπεύθυνα το θέμα των αζύμων με δογματικά επιχειρήματα βάσει των αποφάσεων των Οικουμενικών Συνόδων, του περιεχομένου των Ιερών Κανόνων και των έργων κοινών Πατέρων της πρώτης χιλιετίας.

Η ενότητα αυτή θα χωριστεί σε δύο υποενότητες: στην πρώτη, θα διερευνηθεί το πρόβλημα με τον άζυμο ή ένζυμο άρτο βάσει της διακρίσεως των όρων «Θεολογία» και «Οικονομία» και στη δεύτερη που θα εξεταστούν τα άζυμα ως χριστολογικό πρόβλημα και θα ερμηνευθεί το ζήτημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο με βάση τους Ιερούς Κανόνες.

Α ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Σύγχυση Θεολογίας και Οικονομίας στο πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο

Πολλοί αναρωτιούνται αν μπορεί να τεθεί ζήτημα σύγχυσης Θεολογίας και Οικονομίας σχετικά με τη χρήση του άζυμου ή του ένζυμου άρτου. Το συγκεκριμένο θέμα παραμένει ένα από τα πιο σοβαρά εμπόδια για την ενότητα των δυο πλευρών την Χριστιανοσύνης, της Ανατολής και της Δύσεως. Κατ' αρχάς πρέπει να διασαφηνιστεί ότι εδώ με τον όρο «Θεολογία» εννοούμε την αΐδια σχέση των Τριών Προσώπων της Αγίας

Τριάδος, ενώ ο όρος «Οικονομία» σημαίνει τις θεοφάνειες του Θεού στον Κόσμο και την Ιστορία, ιδιαίτερα δε τη θεία επιφάνεια του Θεού Λόγου, δηλαδή την ενσάρκωση του Κυρίου Ιησού Χριστού.

Ελάχιστοι Πατέρες και εκκλησιαστικοί συγγραφείς προσέγγισαν αυτό το θέμα και πιο συγκεκριμένα τη σχέση Θεολογίας και Οικονομίας με τα άζυμα, για τον λόγο ότι δεν υπάρχουν πολλές αναφορές. Ένας από τους λίγους Πατέρες που ασχολήθηκε με το θέμα υπήρξε και ο Συμεών Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Μέσα από το έργο του θα λάβουμε κάποιες ερμηνευτικές και θεολογικές διευκρινήσεις σχετικά με τη Θεολογία και την Οικονομία στα άζυμα. Στο έργο του «Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας», ο Συμεών τονίζει ότι οι Λατίνοι μιλάνε για τη Θεολογία, όταν χρησιμοποιούν κυκλοειδή άζυμο άρτο, ο οποίος συμβολίζει γι' αυτούς την αιωνιότητα της Θεότητας: «Ἄλλ' οἱ Λατῖνοί φασιν ὡς τὸ κυκλοειδές, (sic) καὶ τὸ ἄναρχον αὐτοῦ σημαίνει καὶ ἀτελεύτητον τῆς Θεότητος»³¹⁹.

Ἡ Ορθόδοξη Ἐκκλησία δεν συμφωνεῖ με την άποψη των Ρωμαιοκαθολικῶν που σχετίζουν τον άζυμο άρτο με τη Θεολογία και θεωρεῖ ότι πρέπει να αναφέρεται στην Οικονομία: «Οὐ περὶ θεολογίας γὰρ νῦν ὁ λόγος. Τὸ μυστήριον δὲ τῆς σαρκώσεως καὶ τοῦ πάθους κηρύττεται, καὶ τὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως ὧδε ἐκτυποῦνται καὶ τῆς σταυρώσεως»³²⁰.

Στο σημείο αυτό είναι παρά πολύ σημαντικό να κατανοηθεῖ και η συμβολική γλώσσα της Ἐκκλησίας, την οποία ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης χρησιμοποιεῖ. Ὑπάρχουν δυο εἶδη άρτων στην Ευχαριστία, ο κυκλοειδής των Λατίνων και ο τετραμερής των Ορθοδόξων. Ο κυκλοειδής άρτος συμβολίζει την αιωνιότητα της Θεότητας, όπως ἤδη προαναφέρθηκε, ενώ ο τετραμερής άρτος συμβολίζει το έργο της Θείας Οικονομίας του Κυρίου δηλαδή, όπως αναφέρει ο Συμεών, το μυστήριο της Σαρκώσεως: «Τετραμερής δὲ ὁ ἄρτος, ἄλλ' οὐ κυκλοτερής τε καὶ ἄζυμος,

³¹⁹ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 265D.

³²⁰ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 265D.

ὡς ὁ παρὰ Λατίνων θυόμενος, ὅτι καὶ τέλειος, ὡς εἰρήκαμεν, διὰ τὸ τέλειον τὸν ἄνθρωπον ὅλον ἔκ τε ψυχῆς καὶ τῶν τεσσάρων στοιχείων τὸν Θεὸν προσλαβέσθαι· καὶ ὅτι τετραμερῆς πᾶς ὁ κόσμος, καὶ αὐτὸς ὁ Λόγος τοῦ κόσμου δημιουργός· καὶ ὅτι ἐκ τεσσάρων στοιχείων τὸ σῶμα ὁ προσελάβετο ὁ Χριστὸς· καὶ ὅτι τὰ πέρατα πάντα τοῦ κόσμου ἠγίασε σαρκωθείς ὁ Λόγος, καὶ τὰ οὐράνια καὶ τὰ ἐπίγεια· καὶ ὅτι τούτου τὸ σχῆμα αὐτοῦ τυποῖ τὸν σταυρὸν, (sic) δι' οὗ προσπαγεῖς ἐν αὐτῷ καὶ ἀποθανῶν, (sic) ἡμᾶς καὶ τὸν κόσμον πάντα ἀνώρθωσεν»³²¹.

Ἡ ορθόδοξη Εκκλησία χρησιμοποιεῖ τὸν τετραμερῆ ἔνζυμο ἄρτο, ὁποῖος συμβολίζει τὸ ἔργο τῆς Οικονομίας τοῦ Σωτήρα, ἐπειδὴ δὲν ἐκφράζει μόνον τὴ θεότητα, ὅπως υποστηρίζουν οἱ Λατίνοι με τὸν κυκλοειδῆ ἄζυμο ἄρτο, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ, ἀφοῦ ὁ Θεάνθρωπος προσέλαβε τὴν πλήρη ἀνθρώπινη φύση που ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα στοιχεία³²². Ἡ σταυροειδῆς σφραγίδα «ἀντιπροσωπεύει» τὴ «Θεότητα» τοῦ Χριστοῦ. Ἐτσι τὸ σχῆμα πάνω στον ἔνζυμο ἄρτο συμβολίζει τὸν ἐνσαρκωμένο Λόγο με τὶς δύο φύσεις του, τὴ θεϊκὴ καὶ τὴν ἀνθρώπινη. Ἄλλωστε, σημειώνει ὁ Συμεὼν ὅτι ἡ σφραγίδα εἰκονίζει καὶ τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ Κυρίου. Με αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης υπεραμύνεται τῆς ἀλήθειας γιὰ τὶς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ³²³.

Οἱ θέσεις τοῦ ἁγίου Συμεὼν παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ στο κείμενό του: « Ὅμως οὐδὲ τὸ σχῆμα ἀφείθη ἢ κατελείφθη, ἀλλ' ἐν τῇ σφραγίδι ὁράται. Καὶ ἀναγκαῖον μᾶλλον ἐκεῖ, ὅτι τὰ μὲν τῆς οἰκονομίας τοῦ Σωτήρος τέλεια ἐν τῷ ἄρτῳ καὶ ἐν τῷ σχήματι αὐτοῦ τετραμερεῖ ὄντι καθοράται· τὰ δὲ τῆς Θεότητος ἐν τῇ τοῦ ἄρτου σφραγίδι, ἥτις κυκλοειδῆς ἐστὶ, καὶ μέσον ταύτης ὁ σταυρός, (sic) ἢ αὐτὸς ὁ Σωτὴρ ἐξεικονιζόμενος,

³²¹ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱεραῆς λειτουργίας*, PG 155, 265C.

³²² Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱεραῆς λειτουργίας*, PG 155, 265C.

³²³ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργικὴ*, Β', σ. 616-617.

τὸν ἀναρχόν τε καὶ ἀτελεύτητον Λόγον σεσαρκωμένον πάντων ὁμοῦ δεικνύντων, καὶ Θεὸν ὄντα καὶ καθ' ἡμᾶς ὄφθέντα, καὶ σαρκωθέντα ἀληθῶς καὶ παθόντα, καὶ τὸν ἐν μορφῇ Θεοῦ ὄντα, καὶ ἐν μορφῇ ἀνθρώπου γενόμενον. Διὸ οὐ χρὴ μόνον εἰκονίζειν τὰ τῆς Θεότητος, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς ἀνθρωπότητος, ἵνα μὴ δόξη κατὰ τινὰς αἰρετίζοντας ὡς τὰ τῆς ἀνθρωπότητος ἠφανίσθη, καὶ ὅλος Θεὸς γέγονε, καθὰ οἱ τὴν μίαν φασὶ δοξάζοντες φύσιν. Ἀλλ' οὐχ οὕτω γέγονεν, οὐδὲ παρελάβομεν, ἀλλὰ μένει τέλειος ἐν ἐκάστη φύσει, καὶ ἄκρως ἐνωθείσης τῆς Θεότητος τῷ ἀνθρωπίνῳ αὐτοῦ. Ὅλον μὲν γὰρ τὸ ἀνθρώπινον ἐθέωσε καὶ ὁμόθεον ἀπειργάσατο τῇ ἄκρᾳ ἐνώσει· διετήρησε δὲ καὶ τὰ αὐτοῦ, καὶ τέλειός ἐστιν ἀνθρώπος καὶ ἐν τόπῳ, ὡς καὶ τέλειος Θεός, καὶ πανταχοῦ καὶ ὑπὲρ τὸ πᾶν· καὶ τὰ τοῦ σώματος φέρει. Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ μετὰ τὴν ἔγερσιν καὶ τὴν ἀφθαρσίαν καθεωράθη τε καὶ ἐψηλαφήθη, καὶ κεκλεισμένων εἰσηλθε τῶν θυρῶν. Ὁρᾷς ὅτι καὶ ἀφθαρτος ἦν, καὶ τὰ ἑαυτοῦ ἔσωζε; καὶ ὁ αὐτὸς ἄκτιστός ἐστι, καὶ κτιστός; καὶ ἐκ δύο τῶν φύσεων, εἰ καὶ εἷς τῇ ὑποστάσει τελεῖ;»³²⁴

Ο Συμεὼν διαχωρίζει τὴν αἰδία σχέση τῆς Ἁγίας Τριάδας, τῆς Θεολογίας, ἀπὸ τοῦ ἔργου τῆς Οἰκονομίας, τονίζοντας τὴν σημασία τῆς σφραγίδας στὸν ἐνζυμο ἄρτο, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς λείπει ἀπὸ τὸν ἄζυμο ἄρτο τῶν Λατίνων. Μάλιστα, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τῆς σωτηριώδους Οἰκονομίας, εἶναι ἀναπόφευκτο νὰ μὴν ἀναφερθεῖ κάποιος στὴ Χριστολογία. Τα παραπάνω θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν εἰσαγωγὴ στὴν ἐπόμενη ἐνότητα περὶ τῆς Χριστολογίας τοῦ ἄζυμου ἢ ἐνζυμοῦ ἄρτου.

³²⁴ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 265D- 268B.

1.1 Το χριστολογικό πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο

Στην αρχή της δεύτερης χιλιετίας, η Χριστολογία της Εκκλησίας της Ρώμης και της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης ήταν «φαινομενικά» ίδιες, όπως στην πρώτη χιλιετία. Με την εισαγωγή του άζυμου άρτου στη θεία Λειτουργία από την πλευρά των Λατίνων τον 11ο αιώνα, άρχισαν να εμφανίζονται και οι ερμηνευτικές αποκλίσεις στη Χριστολογία.

Το πρόβλημα υπήρξε εντονότερο στους Κόπτες και τους Αρμένιους. Άλλωστε, ένα μεγάλο τμήμα του Ανατολικού Χριστιανισμού, δηλαδή οι Κόπτες και οι Αρμένιοι, με την ερμηνευτική προσέγγιση του Μονοφυσιτισμού, ξεκίνησαν να χρησιμοποιούν τον άζυμο άρτο στη λατρεία τους. Κατά τον 11ο αιώνα, η Εκκλησία της Ρώμης εμφανίζει την ίδια απόκλιση, εισάγοντας τα άζυμα στη λειτουργική ζωή της. Αυτό το γεγονός δεν ήταν τυχαίο, επειδή ο άζυμος άρτος έπρεπε στη Λειτουργία τους να εκπροσωπεί τον Κύριο Ιησού Χριστό σύμφωνα με την πίστη τους, πράγμα το οποίο ήταν και είναι αντίθετο με τη διδασκαλία των Οικουμενικών Συνόδων της ορθόδοξης Εκκλησίας.

Συνειδητοποιώντας αυτή την απόκλιση σχετικά με τη χρήση του άζυμου άρτου στη θεία Ευχαριστία, οι Πατέρες της Εκκλησίας, όπως και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς της υστεροβυζαντινής περιόδου, αντιμετώπισαν τη λανθασμένη διδασκαλία της Εκκλησίας της Ρώμης, με όπλο τους την ορθόδοξη Χριστολογία της πρώτης χιλιετίας. Επιπροσθέτως, οι Πατέρες της πρώτης χιλιετίας αναγνώριζαν τη χρήση των αζύμων ως αίρεση και την καταπολέμησαν μέσω της Ιεράς Παραδόσεως και της Αγίας Γραφής, επειδή τη θεώρησαν ως άρνηση σημαντικού μέρους της Παράδοσης της Εκκλησίας.

1.1.2 Ο άζυμος άρτος των Εβωνιτών.

Οι πρώτοι αιρετικοί, οι οποίοι βάσει των σωζόμενων γραφών χρησιμοποιούσαν τα άζυμα ήταν οι Δοκητές, δηλαδή μία ομάδα της γνωστικίζουσας ιουδαιοχριστιανικής προέλευσης του 2ου αιώνα, γνωστοί με το όνομα Εβωνίτες³²⁵. Ο δοκητισμός θεωρούσε φαινομενικά τη γέννηση και το πάθος του Χριστού³²⁶. Έβλεπαν, δηλαδή, την ανθρωπότητα του Χριστού ως ένα φάντασμα και ουσιαστικά την αρνούνταν³²⁷. Ο Ιουδαϊζων Χριστιανισμός ήταν το πρώτο μεγάλο πρόβλημα πίστης και ζωής που αντιμετώπισε η Εκκλησία³²⁸.

Οι Εβωνίτες χωρίζονταν σε δυο ομάδες, τους Ιουδαιοχριστιανούς Ναζωραίους και την ομάδα που είχε επηρεαστεί από τους Εσσαίους. Οι Ναζωραίοι δέχονταν την προϋπαρξη του Χριστού και κεντρικό σημείο της διδασκαλίας τους ήταν η πίστη στο πρόσωπο του Χριστού, ως Υιού του Θεού, γεννηθέντος από την Παρθένο Μαρία, παθόντος και αναστάντος³²⁹.

Η δεύτερη ομάδα δεν δεχόταν τον Χριστό ως Υιό του Θεού και ήταν κατηγορηματικά αντίθετη στη γέννηση του Ιησού εκ Παρθένου. Τον θεωρούσαν σαν ένα απλό άνθρωπο ή «άνθρωπον ψιλόν» ή τον συσχέτιζαν προς τον ένα των αρχαγγέλων (μείζονα δέ αὐτῶν ὄντα), κάτι παρόμοιο με τη διδασκαλία των Εσσαίων για τον άρχοντα του φωτός³³⁰.

Αυτή η δεύτερη ομάδα των Εβωνιτών αντιμετωπίστηκε από τον άγιο Επιφάνιο, ο οποίος στο έργο του «Κατά αίρέσεων» γράφει: «Μυστήρια

³²⁵ Οι Εβωνίτες, είτε στην καθαρή ιουδαϊκή τους προέλευση είτε στην ελαφρά ελληνιστική τους απόχρωση απέρριπταν τη βιβλική κοσμολογία, ενώ και η Χριστολογία της Εκκλησίας τους ήταν απρόσιτη (ο Εβίων κατά τον Επιφάνιο Κύπρου αρνούταν κατηγορηματικά τη θεότητα του Χριστού, και φυσικά τη θαυματουργική γέννησή Του, καθώς τον θεωρούσε γιό του Ιωσήφ). Βλ. Ν. Α. Ματσούκα, *Δογματική και συμβολική θεολογία Β'*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 233.

³²⁶ Σ. Γ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία Α'*, Αθήνα 2000, σ. 158.

³²⁷ Κ. Β. Σκουτέρη, *Ιστορία Δογμάτων*, τ. 2ος, Αθήνα 2004, σ. 725.

³²⁸ Κ. Β. Σκουτέρη, *Ιστορία Δογμάτων*, τόμος 1ος, Αθήνα 1998, σ. 279.

³²⁹ *Οπ.π.*, τόμος 1ος, σ. 282-288.

³³⁰ *Οπ.π.*, τόμος 1ος, σ. 287-288.

δὲ δῆθεν τελοῦσι κατὰ μίμησιν τῶν ἁγίων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ ἐνιαυτοῦ εἰς ἐνιαυτὸν διὰ ἀζύμων, καὶ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ μυστηρίου δι' ὕδατος μόνου»³³¹. Ο Καρδινάλιος Βώνας, ο οποίος ἀν καὶ δυτικός, δὲν δίστασε νὰ ομολογήσει ὅτι ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία τῆς Δύσεως προσέφερε ἐνζυμο ἄρτο, ἐρμηνεύοντας ὅτι ἡ φράση «κατὰ μίμησιν τῶν ἁγίων» ἀναφέρεται στο «ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ», που βρίσκεται κοντά. Ο Επιφάνιος, δηλαδή, σε αὐτὸ το σημεῖο γράφει ὅτι οἱ Εβιωναῖοι μιμούνται τοὺς Ορθοδόξους, στο ὅτι τελοῦσαν τὰ μυστήρια τοὺς στὴν Ἐκκλησία ὅσον ἀφορᾶ στον καιρὸ καὶ τον τόπο, χρησιμοποιοῦσαν ὁμῶς ὄχι τὴν ἴδια ὕλη, δηλαδή ἔκαναν χρῆση τῶν ἀζύμων καὶ ὄχι τοῦ ἐνζυμο ἄρτου³³². Με βάση αὐτὴ τὴ μαρτυρία τοῦ ἁγίου Επιφανίου Σαλαμίνας, οδηγεῖται κανεὶς στο συμπέρασμα ὅτι ἡ θεία Λειτουργία με ἄζυμο ἄρτο ἦταν πρακτικὰ ἀντίθετη με τὴν κρατοῦσα ἀποψη στὴν ορθόδοξη Ἐκκλησία³³³.

1.1.3 Ο ἄζυμος ἄρτος ὡς «ἄψυχο σῶμα» κατὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀπολλιναρίου

Ἐνας ἀπὸ τοὺς πιο σημαντικοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἀνδρες, ο οποίος ἀντιμετώπισε τὶς αἰρετικὲς θέσεις τοῦ Ἀπολλιναρίου υπῆρξε ὁ Μέγας Ἀθανάσιος. Ο Μέγας Ἀθανάσιος καταπολέμησε τὸν Ἐπίσκοπο Λαοδικείας, ὁ οποίος ἱεροῦργούσε με τὰ ἄζυμα καὶ συνεπῶς ἀρνιόταν τὸ τέλειο σῶμα με τὸν νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ γεννηθέντα ἀπὸ τὴν Ἁγία Παρθένο: «Διὰ τοῦτο οἱ δ' εὐαγγελισταὶ ἄρτον τέλειον λέγουσι παραδοῦναι τὸν Κύριον ἐν τοῖς ἁγίοις μυστηρίοις καὶ οὐκ ἄζυμον· ἵνα πιστώσῃται ὅτι τέλειον σῶμα ἐκ τῆς ἁγίας Παρθένου λέγω δὲ ἔμψυχον καὶ ἔννουν· καὶ οὐ καθάπερ ὁ αἰρετικὸς Ἀπολλινάριος ἔλεγεν, ὅτι

³³¹ Ἐπιφανίου Κύπρου, *Κατὰ Αἱρέσεων* XXX, PG 41, 432B.

³³² Ἰωάννου Κωστόφ, *Κατὰ τῶν Παπικῶν Πλανῶν*, ἐκδ. Ὑπακοή, Αθήνα 2016, σ. 64.

³³³ Γ. Ν. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Β', ἐκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2016, σ. 696.

σῶμα μόνον ἀνελάβετο ἀλλ' ἡμεῖς ἄρτον τελειούμενον φαμεν τὸν δι' ἀλεύρου καὶ ζύμης καὶ ἄλατος συνεστηκότα καθάπερ σῶματι ὀ πνευματικὸς, (sic) καὶ νοῦ· σῶμα γὰρ, (sic) χωρὶς πνοῆς, νεκρὸν ἐστὶ καὶ τὸ ἄζυμον μόνον μὴ ἔχον ζύμην νεκρὸν ἐστὶ καὶ οὐ ζωτικὸς ἄρτος· ἐπειδὴ ἡ ζύμη ζωὴν δίδωσι τῷ φυράματι καὶ ἔνωσιν καθάπερ τὸ πνεῦμα τῷ σῶματι, καὶ τὸ ἄλας τῷ νῷ· καὶ διὰ τοῦτο τελουῦμεν τὸ μυστήριον δι' ἄρτου τελειουμένου, ἵνα μὴ τῇ βλασφημίᾳ τοῦ ἀσεβοῦς Ἀπολλιναρίου περιπέσωμεν»³³⁴.

Ο Απολλινάριος δεν παρέμεινε μόνο στο θεωρητικό επίπεδο της χριστολογίας του, αλλά την εφάρμοζε και στην πράξη. Υπήρξε ένας από τους πρώτους γνωστούς αιρετικούς της εποχής του, αλλά γενικά και της ιστορίας, ο οποίος χρησιμοποιούσε τα ἄζυμα στη θεία Λειτουργία. Θεωρούσε ότι τα ἄζυμα αντιπροσωπεύουν το σῶμα χωρίς ψυχή και νου, όπου τη θέση του νου πήρε η θεότητα του Λόγου, όπως μας περιγράφει ο Πατριάρχης Αντιοχείας Πέτρος Γ' στην επιστολή του προς τον Αρχιεπίσκοπο Γραδένης (Βενετίας) Δομίνικο: «Οἱ δὲ τῶν ἀζύμων μετέχοντες κινδυνεύουσι λανθανόντως εἰς τὴν τοῦ Ἀπολλιναρίου περιπίπτειν αἵρεσιν. Ἐκεῖνος γὰρ σῶμα μόνον ἄψυχον καὶ ἄνουν ἐτόλμησεν εἰπεῖν, λαβεῖν τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς ἁγίας Παρθένου, ἀρκεῖν λέγων ἀντὶ ψυχῆς καὶ νοῦς, (sic) τὴν θεότητα. Καὶ οἱ τὰ ἄζυμα προσκομίζοντες νεκρὰν σάρκα καὶ οὐχὶ ζῶσαν προσφέρουσιν. Ἡ γὰρ προζύμη ἀντὶ ψυχῆς τῷ φυράματι γίνεται, καὶ τὸ ἄλας ἀντὶ τοῦ νοῦς· ἂ μὴ ἔχον τὸ ἄζυμον, πῶς οὐκ ἄψυχόν ἐστὶ καὶ νεκρὸν καὶ τῷ ὄντι νεκροποιόν;»³³⁵.

Αἰῶνες αργότερα ο Νικήτας Στηθάτος στο ἔργο του «Κατὰ Ἀρμενίων καὶ Λατίνων (καὶ) περὶ ἐνζύμων καὶ ἀζύμων» ἀπαντᾷ στους Λατίνους, γράφοντας ὅτι, ἀντὶ νὰ τρώνε τὸν ἐνζυμο ἄρτο, ο οποίος εἶναι το

³³⁴ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, *Περὶ τῶν ἀζύμων*, PG 26, 1328BC.

³³⁵ Πέτρου Αντιοχείας, *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Βενετίας Δομίνικο*, PG 120, 777A.

ζωντανό σώμα του Κυρίου Ιησού Χριστού, τρώνε τον άψυχο, δηλαδή το ανθρώπινο σώμα χωρίς νου, δηλαδή ένα νεκρό πτώμα: «Ἰστέον οὖν, ὅσοι παρὰ τῶν Ἀρμενίων ἐπίπονον καὶ ἐναγώνιον ζῆτε βίον, ὅτι ἄζυμον κατέχοντες εἰς τὴν Ἀπολλιναρίου, ὡς οὐκ οἶδατε, περιπίπτετε αἵρεσιν. Ἐκεῖνος γὰρ σῶμα μόνον ἄψυχόν τε καὶ ἄνουν εἶπε παραλαβεῖν τὸν Χριστὸν ἐκ τῆς ἀγίας παρθένου Μαρίας, ὅπερ ἐστὶ νεκρόν. Καὶ οἱ τὰ ἄζυμα ἔτι ἐσθίοντες εἰς ἀντίτυπον τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, νεκρὰν ἐσθίουσι σάρκα, καὶ οὐ ζῶσαν. Ἡ γὰρ προζύμη ἀντὶ ψυχῆς τῷ φυράματι γίνεται, τὸ δὲ ἄλας ἀντὶ νοός· ἂ μὴ ἔχον τὸ ἄζυμον νεκρὸν καὶ μωρὸν ἐστὶ, νεκροὺς καὶ μωροὺς ποιοῦν τοὺς ἐσθίοντας καὶ ὡς τὸ ἀναίσθητον ἐμπτίπτειν αὐτοὺς εἰς τὴν τοῦ Ἀπολλιναρίου βλασφημίαν καὶ αἵρεσιν. Καὶ γὰρ ὁ κύριος ἡμῶν τέλειος ὢν θεὸς καὶ τέλειος ἀνθρώπος, σῶμα ἔμψυχόν τε καὶ ἔνουν ἔχων, διὰ τοῦ τελείου ἄρτου τοῦ διὰ προζύμης καὶ ἄλατος τελειομένου εἰκότως παρέδωκεν ἡμῖν τὸ μυστήριον τῆς καινῆς διαθήκης εὐλογήσας αὐτὸν καὶ εἰπὼν· λάβετε, φάγετε καὶ τὰ ἐξῆς. Ἄρτον οὖν μὴ ἐσθίοντες, ὧ σοφοί, ἐν τοῖς μυστηρίοις ὑμῶν, ἀλλὰ ἄζυμον, νεκρὰν, (sic) ἴστε, σάρκα ἐσθίετε, καὶ οὐ ζῶντος Χριστοῦ, ὅς ἐστιν ὁ ἐπουράνιος ἄρτος ὁ ζωτικὸς καὶ ζωὴν δίδους τῷ τρόπῳ τῆς ἀντιδόσεως τοῖς ἐσθίουσιν αὐτόν. Αὐτὸς γὰρ εἶπεν· Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἶμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ. Οὕτω δὲ ποιοῦντες καὶ οὕτως ἐσθίοντες εἰς τὴν τοῦ Ἀπολλιναρίου αἵρεσιν πίπτετε, νεκρὰν ἐσθίοντες σάρκα ἄψυχόν τε καὶ ἄνουν. Καὶ τούτου τί ἂν γένοιτο ὑμῖν χαλεπώτερον, σάρκα ἐσθίουσιν ἄψυχον καὶ κυσὶν ἐοικόσι τοῖς τὰ νεκρὰ ἐσθίουσι πτώματα;»³³⁶

Ο Συμεὼν Ἱεροσολύμων υπενθυμίζει πως κάποτε στη Ρώμη χρησιμοποιούσαν τον ζυμωτό ἄρτο και ὄχι τον ἄζυμο ὅπως ἐπρατταν ο Ἀπολλινάριος και ο μαθητῆς του Λεύκιος: «Ὅθεν δὲ τὰ ἄζυμα

³³⁶ Νικήτα Στηθάτου, «Νικήτα τῆς Μονῆς τῶν Στουδιτῶν Κατὰ Ἀρμενίων καὶ Λατίνων (καὶ) περὶ ἐνζυμων καὶ ἄζυμων, 151-152, 13, Hergenröther, Joseph, *Monumenta Graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Ratisbonae 1869.

ἐπενοήθησαν παρ' ὑμῖν, καὶ τίνος ἔλαβον τὴν ἀρχὴν, (sic) ὑμῖν διηγῆσομαι. Τὶς τῶν Ἀπολιναρίου ἐκείνου τοῦ δυσσεβοῦς μαθητῶν, Λεύκιος τοῦνομα, μᾶλλον δὲ Φῆλιξ, διώνυμος γὰρ ἦν ὁ παράφρων, ἐν τῇ μεγάλῃ Ῥώμῃ παραγγελλόμενος, ὑπόκρισίν τε καὶ ψευδευλάβειαν περικείμενος καὶ διὰ ταύτης τοὺς Λατίνους ἐξαπατήσας, ὑπ' αὐτῶν ἐπὶ τὸν ἀποστολικὸν ἀνάγεται θρόνον, καὶ τὴν τοῦ πάπα ἀρχὴν διαδέχεται. Πρὸς τὸ δυσσεβὲς οὖν τοῦτο δόγμα, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τοῦτο ἐδίδασκεν, ἄνουν καὶ ἄψυχον ἐκ παρθένου εἰληφέναι σάρκα τὸν Κύριον, ἀντὶ ψυχῆς καὶ νοῦ τυγχάνειν αὐτῶ τὴν θεότητα. Οὗτος ὁ Λεύκιος πρεσβύτερος ἦν αίρετικὸς, (sic) ἀναθέματι δὲ καθυποβληθεὶς ἐκ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ μεγάλης συνόδου ἁγίας, καὶ φυγῶν ἐκεῖθεν, ἐν Σικελίᾳ ἐν τῇ πόλει Ἀκραγαντίνων παραγίγνεται. Ἦνίκα δὲ πρὸς Ῥώμην μετεκλήθη ὁ Ἀκραγαντίνων θεῖος Γρηγόριος πρὸς τὸν τότε ἀγιώτατον πάπαν, ἕνεκεν τῆς κατ' αὐτοῦ συγγραφείσης διαβολῆς καὶ ψευδοκατηγορίας παρὰ Σαβίνου καὶ Κρισαντίνου, τῶν ἀνιέρων ἱερέων, ἔστησαν οὗτοι καὶ οἱ τούτων σύμμαχοι καὶ τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἀνομίας συνήγοροι τὸν ὁμότροπον αὐτοῖς Λεύκιον ἐν τῇ ἀντεπισκοπῇ, ὅς οὐ μόνον τὸ θυσιαστήριον ἐκποδῶν κατέστρεψε, καὶ τὰ ἐν αὐτῶ ἀποκείμενα ἅγια λείψανα νυκτὸς ἐν τῇ θαλάσῃ ἔτρεψε, διὰ τὸ μήτε τὸ πῦρ αὐτῶν ἄπτεσθαι, μήτε ἄλλο τι βλαπτικὸν ἐκ κατασκευῆς προσφερόμενον αὐτοῖς, ἀλλὰ καὶ θυσιαστήριον νέον ὠκοδόμησεν, ἔχων ὑπασπιστὰς καὶ τοὺς ἐξορισθέντας ἐτέρους αίρετικούς ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγίας συνόδου. Παρ' αὐτοῦ τοίνυν τοῦ παμμιάρου τὴν τῶν ἀζύμων θυσίαν τελεῖν παρελάβετε, ὅπηνίκα δηλονότι τοῦ τῆς Ῥώμης μετελάβετο θρόνου, ὅπερ ἄζυμον νεκρὸν καὶ ἄψυχον καὶ τὸ πᾶν ἐστὶν ἐλλιπές.

Ἐπειδὴ δὲ μὴ πειθομένους ὑμᾶς καθορῶ, λέξω περὶ τούτων πολλάκις πάντα τὰ τῆς ἀληθείας ἐχόμενα· καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν πρακτικῶν τῆς οἰκουμενικῆς πέμπτης συνόδου ἁγίας παρακατιῶν, (sic) δεῖξω σαφῆ τὰ λεγόμενα. Καὶ γὰρ ἴσασι πάντες τὰς κατὰ τῶν Ἀρμενίων ἐξενεχθείσας

ἀποφάσεις περὶ τῶν ἀζύμων παρὰ τῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ συνόδῳ συνελθόντων ἀγίων καὶ θεοφόρων ἀνδρῶν. Εἰ οὖν οὕτω ταῦτα, καὶ παρόντων τῶν ἐκ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, καὶ ὀρώντων, καὶ συναινούντων τὰ δρώμενα, ἢ τοιαύτη συνοδικῶς ἐξηνέχθη ἀπόφασις, πῶς οὐκ ἀντεῖπον οἱ Λατῖνοι, πῶς κατεδέξαντο τὴν ἀπόφασιν; ἢ δῆλον ὡς μόνο οἱ Ἀρμένιοι, καὶ οἱ τοῦ δυσσεβοῦς Ἀπολιναρίου φοιτηταί, τὰ ἄζυμα ἐθυσίαζον, οἱ δὲ τῆς μεγάλης Ῥώμης τὸν ζυμίτην ἄρτον ὡς καὶ ἡμεῖς προσέφερον εὐσεβῶς. Εἰ γὰρ μὴ τοῦτο ἦν, σχίσμα ἂν τῆνικαῦτα μέσον ἡμῶν καὶ τῶν Λατίνων ἐγεγόνει διὰ τὴν κατὰ τῶν ἀζύμων ἀπόφασιν, καὶ οὐ συναίνεσις. Εἰ δὲ συνέθεντο σαφῶς οἱ ἐκ τῆς Ῥώμης ταῦτα πραχθῆναι, πρόδηλον ὡς οὐκ ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα καὶ πρὸ μικροῦ, ἢ τῶν ἀζύμων θυσία ἐπενοήθη ὑμῖν»³³⁷.

Ο ἄζυμος ἄρτος στὴν οὐσία εἶναι ἀψυχο σῶμα, ὅπως δίδασκε ὁ Ἀπολλινάριος, στὸ ὁποῖο τῆ θέσῃ τῆς ψυχῆς κατέλαβε ἡ θεότητα. Σύμφωνα με τὸν ἱερομόναχο Ματθαῖο Βλάσταρι οἱ Λατῖνοι -ὅπως καὶ οἱ Ἀρμένιοι - ονομάζουν τὸν ἄρτο σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἀναφερόμενοι ὄχι μόνο στὴ σάρκα ἀλλὰ καὶ στὴ θεότητα: «Τὸν γὰρ εἰς θυσίαν λαμβανόμενον ἡμῖν ἄρτον ἀντὶ τῆς σαρκὸς τοῦ Χριστοῦ, οὐ σῶμα Χριστοῦ, ἀλλὰ θεότητος λέγουσι σῶμα»³³⁸.

Θέλοντας νὰ ἐκφράσει τὴν ορθόδοξη Χριστολογία ὁ Βλαστάρης χρησιμοποιεῖ δυο βασικά συστατικά τοῦ ἄρτου, δηλαδή τὸ ἀλάτι καὶ τὴ ζύμη, ὡς σύμβολα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νου, καὶ ἔτσι καταπολεμᾷ τὸν Ἀπολλιναρισμό. Τῆ νοερά ψυχὴ συμβολίζει με τὴ ζύμη, ἐνῶ τὸν νου με τὸ ἀλάτι : «Εἰ τοίνυν πιστεύομεν, ἔννουν τὲ καὶ ἔμψυχον σάρκα τὸν Σωτῆρα ἀνειληφέναι, ὡς ἐν δυσι τελείαις ταῖς φύσεσιν ἀσυγχύτως ἡνωμέναις, τὴν

³³⁷ «Τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Συμεῶνος Ἱεροσολύμων περὶ τῶν ἀζύμων», *Orientalia Christiana Rome*, T. II,3.-1924, σ.220-221.

³³⁸ Ματθαῖος Βλάσταρις, «Ἐλεγχος ὧδε τῆς πλάνης τῶν Λατίνων, θύτου παρ'οἰκτροῦ Ματθαίου μονοτρόπου», Konstantinos A. Palaiologos, *An annotated edition of the Refutation of the Errors of the Latins by Matthaios Blastares*, [Thesis], June 2011, σ. 392.

αὐτοῦ θεανδρικήν θεωρεῖσθαι ὑπόστασιν - θεότητί τε λέγω καὶ ἀνθρωπότητι -, δεῖ καὶ ζύμην ἔχειν καὶ ἄλας τὸ προσφερόμενον, ἵνα μὴ πρόφασιν ταῖς ῥηθείσαις δῶμεν αἰρέσεσι. Ταῦτα γάρ, τὴν τῆς νοεράς ψυχῆς φύσιν ἐξεικονίζουσιν· ἢ μὲν γὰρ ζύμη, τῆς αὐξητικῆς καὶ κινητικῆς καὶ τοῦ ὁμοίου γεννητικῆς φύσεως σύμβολον, οἱ δέ γε ἄλας, ἀτεχνῶς τοῦ νοῦ ἀπεικόνισμα»³³⁹.

Ἐναν αἰῶνα αργότερα, στην ερώτηση «γιατί προσφέρεται ἔνζυμος ἄρτος;», ο Συμεὼν Θεσσαλονίκης μάς δίνει μία ἀπάντηση βασισμένη σε χριστολογικά επιχειρήματα: «Ὁ μὲν οὖν ἄρτος ἔνζυμός ἐστιν, ὡς ἔμψυχός τις διὰ τῆς ζύμης ὢν, καὶ ἀληθῶς ἄρτιος. Μαρτυρεῖ δὲ, ὡς καὶ τέλειον ἦν τὸ πρόσλημμα, ὃ ὑπὲρ ἡμῶν ὁ τοῦ Θεοῦ προσελάβετο Λόγος· Καὶ σὰρξ ἐγένετο, μὴ ἀλλοιωθεῖς· καὶ μετὰ ψυχῆς λογικῆς τε καὶ νοεράς ἦν, αὐτὸ τὸ ἀνθρώπινον προσλαβόμενος· καὶ ὡς Θεὸς τέλειος, καὶ ἄνθρωπος τέλειός ἐστιν, ἵνα καὶ ἐμὲ ὅλον ἀναπλάσῃ. Καὶ τρία δὲ ἐν αὐτῷ, διὰ τὸ τριμερὲς τῆς ψυχῆς, καὶ διὰ τὴν τιμὴν τῆς Τριάδος· ἄλευρον μετὰ ζύμης, ἥτις δηλοῖ τὴν ψυχὴν καὶ ὕδωρ ὅπερ δηλοῖ τὸ βάπτισμα, καὶ ἄλας, ὃ σημαίνει τὸν νοῦν καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Λόγου. Ὅς πρὸς τοὺς μαθητὰς ἔφησεν, “Ὑμεῖς ἐστε τὸ ἄλας τῆς γῆς, (sic)”, οἱ διδάσκαλοι δηλονότι. Καὶ, “Ἐχετε ἐν ἑαυτοῖς ἄλας, (sic)” τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἀγάπην ἅμα δηλῶν, ὅτι καὶ τῆς Τριάδος εἰς ἐστὶν ὁ σαρκωθεῖς. Ἐψημένος δὲ ὁ ἄρτος ἐν πυρὶ, (sic) ὅτι Θεὸς ὢν, ὅλος ἡμῖν ἠνώθη, καὶ τῆς αὐτοῦ ἡμῖν δυνάμεως καὶ ἐνεργείας μετέδωκε μᾶλλον δὲ ὅλος ὅλη ἡμῶν ἠνώθη τῇ ἀπαρχῇ»³⁴⁰.

Με ὅλες αὐτές τις επιλεκτικές αναφορές των Πατέρων ἀπὸ τον Μέγα Αθανάσιο ἕως τον Συμεὼν Θεσσαλονίκης εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ ορθὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀντίθετη με τὴ χρήση τοῦ ἄζυμου ἄρτου, ὅπως συνέβαινε με τὴν αἴρεση τοῦ Απολλιναρίου. Γί' αὐτὴν που τὰ ἄζυμα εἶναι τὸ « σῶμα μόνον ἄψυχόν τε καὶ ἄνουν παραλαβεῖν τὸν Χριστὸν ἐκ

³³⁹ Ὁπ.π., σ. 392.

³⁴⁰ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱεράς λειτουργίας*, PG 155, 265B

τῆς ἀγίας παρθένου Μαρίας, ὅπερ ἐστὶ νεκρόν. Καὶ οἱ τὰ ἄζυμα ἔτι ἐσθίοντες εἰς ἀντίτυπον τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, νεκρὰν ἐσθίουσι σάρκα, καὶ οὐ ζῶσαν»³⁴¹.

1.1.4 Ο ἄζυμος ἄρτος ὡς «ἐπιφανειακὴ θυσία» κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Νεστορίου

Τὸ ἐρώτημα ποῦ κυριαρχεῖ καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἔστιν, ποία σχέση ἔχουν τὰ ἄζυμα μετὰ τὸν Νεστοριανισμό, καὶ κατὰ προέκτασιν ποία σχέση ἔχουν οἱ Ῥωμαῖοι καὶ οἱ Λατῖνοι μετὰ τὸν Νεστόριο, ἀφοῦ ἐπίσημα ὁμολογοῦν τὸν Νεστοριανισμό ὡς αἵρεσιν; Σὲ αὐτὴ τὴν ἀπορία ἡ ἀπάντησις ἀντλείται ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων Συμεῶν «περὶ τῶν ἀζύμων».

Γράφει ὁ Συμεῶν: «Καὶ μοι ἐρωτῶντι μικρὸν ἀποκρίθητε. Συνελειτούργουν εἰς ἓν θυσιαστήριον ἐνταῦθα πολλάκις οἱ τε Ῥωμαῖοι καὶ οἱ Λατῖνοι ἢ οὐ; Καὶ πάντως ἐρεῖτέ μοι ὡς ἐξάπαντος τοιαύτην εἶναι τὴν συνήθειαν τοῖς περὶ τὴν πίστιν ὁμονοοῦντας καὶ συλλειτουργεῖν ἀλλήλοις ὅτε βουλητὸν αὐτοῖς· καὶ εἰ τοῦτο δῆλον καὶ πᾶσιν ὁμολογούμενον, ἐρωτῶ ὑμᾶς, ποίαν θυσίαν ἐν ταῖς τοιαύταις ἀγιστείαις, ὅτε κοινῶς συνελειτούργουν, Χριστῷ προσήγαγον, τὴν διὰ τοῦ ζυμίτου ἄρτου, ἢ ταῦτα τὰ ἄζυμα, ἢ καὶ ἀμφοτέρω; Εἰ μὲν διὰ τοῦ ζυμίτου ἄρτου ἐρεῖτε, ἀληθῆς ὁ λόγος καὶ μάτην ὑμεῖς ἐνίστασθε· εἰ δὲ τὰ ἄζυμα, τοιαύτην καὶ ἡμεῖς παρὰ τὴν συνήθειαν παράδοσιν ἔχειν ἐμέλλομεν, ὅπερ ἄτοπον· ὑμεῖς γὰρ ἐγγράφως ὡμολογήκατε τὸν ζυμίτην παρὰ τῶν ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων εἰς θυσίαν Χριστῷ προσφέρεσθαι· εἰ δὲ τὸν ζυμίτην ἄρτον μετ' αὐτοῦ καὶ τὰ ἄζυμα εἶποιτε, οὐχ ἓνα Χριστὸν, (sic) ὡς ἔοικεν, καὶ τὴν αὐτὴν

³⁴¹ Νικήτα Στηθάτου, «Νικήτα τῆς Μονῆς τῶν Στουδιτῶν Κατὰ Ἀρμενίων καὶ Λατίνων (καὶ) περὶ ἐνζυμων καὶ ἄζυμων, 151-152, 13, Hergenröther, Joseph, *Monumenta Graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Ratisbonae 1869

θυσίαν αὐτῶ ἐθυσίαζον, ἀλλὰ δύο κατὰ τοὺς ἀθέους Νεστοριανούς· καὶ εἰς πρόσωπον μὲν τοῦ ἑνός, (sic) τὸν ζυμίτην ἄρτον, εἰς πρόσωπον δὲ καὶ ὄνομα τοῦ ἑτέρου, τὰ ἄζυμα ἐθυσίαζον· ὅπερ λῆρος ἄντικρος καὶ παραφροσύνη καὶ μανία σαφῆς δύο θυσίας παρηλλαγμένας ἐν ἐνὶ θυσιαστηρίῳ παρὰ τῶν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ φρονούντων εἰς θυσίαν Χριστῶ προσάγεσθαι· εὐδὴλον οὖν καὶ φανερόν ἐκ τῆς ἀληθείας αὐτῆς ὅτι, ὥσπερ οἱ τῶν χρόνων ἀνέκαθεν ἅγιοι καὶ θεηγόροι πατέρες τὸν ζυμίτην ἐθυσίαζον, καθὼς συνωμολογήκατε καὶ ὑμεῖς, ἀπὸ τούτων δὲ κατὰ διαδοχὰς τὴν αὐτὴν αὐτοῖς καὶ ἡμεῖς θυσίαν Χριστῶ προσφέρομεν, καὶ οἱ Λατῖνοι πάντες ἕως πολλοῦ διὰ τοῦ ζυμίτου ἄρτου τὴν θυσίαν ἐπετέλουν Χριστῶ»³⁴².

Εξηγεί ο Πατριάρχης Συμεών ὅτι οἱ Λατῖνοι προσφέρουν δυο θυσίες σε ἓνα θυσιαστήριον, στο πρόσωπο τοῦ ἐνός ζυμωτόν ἄρτο καὶ στο πρόσωπο τοῦ ἄλλου ἄζυμο, δηλαδή τὸν ἓνα προσφέρουν στὸν Λόγο καὶ τὸν ἄλλο στὸν ἄνθρωπο Ἰησοῦ. Ὅπως στὴ διδασκαλία τοῦ Νεστόριου δὲν υπήρχε πραγματικὴ, υποστατικὴ ἔνωση τῶν δυο φύσεων στὸ ἓνα Πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μάλλον συνάφεια τῶν φύσεων, σχετικὴ δηλονότι καὶ ἠθικὴ ἔνωση ἢ ἐνοίκηση τῆς θεότητος στὸ ἄνθρωπο Χριστό,³⁴³ ἔτσι καὶ ἡ ἀναίμακτη θυσία τῶν Λατίνων δὲν εἶναι πραγματικὴ ἀλλὰ ἐπιφανειακὴ, ὅπως εἶναι ἐπιφανειακὴ καὶ ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου³⁴⁴.

Ἐν συντομίᾳ, θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι τὰ ἄζυμα ἐκπροσωποῦν τὸν «ψιλὸν ἄνθρωπον» καὶ ὄχι τὸ Σῶμα τοῦ Ἐνανθρωπήσαντος Λόγου. Στὴ συνέχεια ὁ Συμεών τοὺς υπενθυμίζει ὅτι οἱ Λατῖνοι πάντοτε τελούσαν τὴ θεία Ευχαριστία με τὸν ζυμωτό ἄρτο. Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι τὸν Κύριλλο Ἀλεξανδρείας στὴν Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο

³⁴² "Τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Συμεῶνος Ἱεροσολύμων περὶ τῶν ἀζύμων», *Orientalia Christiana Rome*, T. II,3.-1924, σ.219-220,5.

³⁴³ Κ. Β. Σκουτέρη, *Ἱστορία Δογματῶν- Τόμος 2ος*, Ἀθήνα 2014, σ.730.

³⁴⁴ Ὁπ.π., σ. 730.

δεν τον υποστήριζαν μόνον οι Αιγύπτιοι επίσκοποι αλλά και ο Πάπας Ρώμης Κελεστίνος.

1.1.5 Ο άζυμος άρτος στη διδασκαλία των Μονοφυσιτών

Το επόμενο ερώτημα που προβλημάτιζε τους Πατέρες ήταν ότι οι Λατίνοι με τη χρήση του άζυμου άρτου αμφισβητούν την τέλεια ένωση των δυο φύσεων, της θεϊκής και της ανθρώπινης, στο πρόσωπο του Θεανθρώπου Ιησού Χριστού, όπως περιγράφει ο Όρος της Δ' Οικουμενικής Συνόδου στη Χαλκηδόνα (451), δηλαδή «έν δύο φύσεσιν άσυγχύτως, άτρέπτως, άδιαιρέτως, άχωρίστως».

Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία χρησιμοποιώντας τα άζυμα εισάγει τη μονοφυσιτική Χριστολογία, στην οποία τα άζυμα εκπροσωπούν τη λανθασμένη ερμηνεία της κυρίλλειας φράσης «ή Μία Φύση του Ένσαρκωμένου Λόγου». Σύμφωνα με τον Πατριάρχη της Κοπτοορθόδοξου Εκκλησίας της Αλεξανδρείας της Αιγύπτου, Σενούντα Γ', «ή μία Φύση του Ένσαρκωμένου Λόγου είναι μία φύση (μια οντότητα) αλλά έχει όλες τις ιδιότητες των δύο φύσεων»³⁴⁵. Έχει τις ιδιότητες, αλλά όμως δεν είναι δύο φύσεις. Μάλιστα, αυτό σημαίνει ότι δεν αποδέχονται ότι η υπόσταση του ένσαρκου Λόγου προσελάβε την ανθρώπινη φύση. Έτσι η ανθρωπότητα του Χριστού είναι ενυπόστατη, και όχι αυθυπόστατη ή ανυπόστατη ή ιδιούστατη υπόσταση, υφιστάμενη καθεαυτή. Βεβαίως η υπόσταση του Χριστού είναι φορέας και της θείας φύσης.³⁴⁶

³⁴⁵ Σενούντα Γ', Πατριάρχη της Κοπτοορθόδοξου Εκκλησίας της Αλεξανδρείας Αιγύπτου, *Η φύση του Χριστού-Η θεότητα του Χριστού*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1996, σ. 31.

³⁴⁶ Ν. Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 260-262.

Ο Σενούντα, με αυτό το βιβλίο, επαναλαμβάνει την κλασική μονοφυσιτική διατύπωση, την οποία χρησιμοποιούσαν οι κυριότεροι πρωταγωνιστές του Μονοφυσιτισμού, ο Διόσκορος και Σεβήρος: Η έκφραση «Μία Φύση» δεν δηλώνει μόνον τη θεία ή μόνον την ανθρώπινη φύση χωριστά, αλλά δηλώνει την ένωση των δυο φύσεων σε μία φύση, που είναι η «Φύση τοῦ Ἐνσαρκωμένου Λόγου». Ο Σεβήρος, όμως, ούτε Ορθόδοξος ούτε «Κυρίλλειος» θεολόγος ήταν, ούτε η Χριστολογία του ήταν Ορθόδοξη, ούτε «Κυρίλλεια».³⁴⁷

Ο Μονοφυσιτισμός καταδικάστηκε μαζί με όλες τις χριστολογικές αιρέσεις στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο στη Χαλκηδόνα, το 451, με τον περιώνυμο δογματικό Όρο. Οι Πατέρες αποσαφήνισαν τον τρόπο της ένωσης των δυο φύσεων του Χριστού με την γνωστή φράση «ἐν δύο φύσεσιν ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως». Τα δυο πρώτα αρνητικά επιρρήματα «ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως» προφανώς απευθύνονται εναντίον του Μονοφυσιτισμού, και τα δυο επόμενα επιρρήματα «ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως» εναντίον του Νεστοριανισμού. Η έκφραση «ἐν δύο φύσεσιν» συμφωνεί απολύτως με την κυρίλλεια θεολογία, και δεν έρχεται διόλου σε αντίθεση προς την περιώνυμη φράση του «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη».³⁴⁸

Ο λόγιος ιερομόναχος Ματθαίος Βλαστάρις τονίζει ότι οι Λατίνοι συγχέουν τις φύσεις του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού: «Οἱ δὲ τῆς τῶν Ἀκεφάλων αἰρέσεως, ἧ καὶ τὸ τῶν Ἀρμενίων προσανέχουσι γένος, τὰς δύο ἐπὶ τοῦ Κυρίου φύσεις, εἰς μίαν ἀνακιωνῶντες τὲ (sic) καὶ συγχέοντες, καὶ τὴν θεότητα παθητὴν εἶναι διατεινόμενοι, οὕτω καὶ αὐτοὶ τὴν θείαν τελεῖν

³⁴⁷ Αθανασίου, Επισκόπου πρώην Ζαχουμίου και Ερζεγοβίνης, «Η Σεβηριανή Χριστολογία είναι Μονοφυσιτισμός», *περιοδικόν «Νέα Σιών», Ἐκκλησιαστικόν περιοδικόν σύγγραμμα, Ἐν Ἱεροσολύμοις*-Ἐκδοσις Ἱεροῦ Κοινοῦ τοῦ Παναγίου Τάφου, τ. 92, (2008-2014), σ.23—34.

³⁴⁸ Ν. Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 259.

ίερουργίαν δεῖν εἶναι ἐνόμισαν»³⁴⁹.

Ἦδη ἀπό τον 6ο αἰώνα οι Ἀρμένιοι και οι Ἰακωβίτες ὡς συνεχιστές του Ἀπολλινάριου χρησιμοποιούσαν τὰ ἄζυμα, ὅπως υπογραμμίζει ὁ ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνός: «Ὁ οἱ τῶν Ἰουδαίων ἠγνοηκότες παῖδες βασκάνῳ ψυχῇ ἔτι ἄζυμα παρανόμως ἐσθίουσι, καὶ διὰ τοῦτο οἱ μιμηταὶ τούτων καὶ οἱ Ἰουδαιοφρονες Ἀρμένιοι καὶ Ἰακωβῖται, ἀφρόνως τούτων μετέχουσιν, ὡς τῆς Ἀπολλιναρίου κακίστης αἰρέσεως μετέχοντες. Ἐκεῖνος γὰρ σῶμα μόνον, ἄψυχόν τε καὶ ἄνουν εἶπε λαβεῖν τὸν Χριστὸν, (sic) ὅπερ ἐστὶ νεκρὸν. Καὶ οἱ τὰ ἄζυμα τοίνυν ἐσθίοντες, εἰς ἀντίτυπον τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, νεκρὰν ἐσθίουσι σάρκα, καὶ οὐ ζῶσαν καὶ ἔμψυχον καὶ ἔνουν. Ἡ γὰρ προζύμη ἀντὶ ψυχῆς τῷ φυράματι γίνεται· τὸ δὲ ἄλας ἀντὶ νοός. Ἄ μὴ ἔχον τὸ ἄζυμον, νεκρὸν καὶ μωρὸν ἐστὶ. Τοίνυν καὶ οἱ τὰ ἄζυμα ἐσθίοντες ἐν τῷ σκότει τοῦ νόμου περιπατοῦσι. Καὶ πῶς κοινωνίαν ἔξουσιν μετὰ τοῦ Χριστοῦ, οἱ μὴ ὄντες ἐν τῷ φωτὶ τῆς χάριτος αὐτοῦ; Οἱ γὰρ ἐν τῷ φωτὶ περιπατοῦντες τῆς αὐτοῦ χάριτος, ἄρτον ἐσθίουσι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, καὶ πίνουσιν αἷμα τὸ ἄχραντον αὐτοῦ· καὶ οὕτως ἔχουσι μετ' ἀλλήλων, καὶ μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν κοινωνίαν, καθαριζόμενοι ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας. Ἐν μὲν γὰρ τοῖς ἀζύμοις οὐδεμία τίς ἐστὶ ζωτικὴ δύναμις, νεκρὰ γὰρ ἐστὶ ...»³⁵⁰.

Το ἴδιο παρατηρεῖ και στη «Δεύτερη ἐπιστολὴ πρὸς τον Πάπα Ρώμης» ὁ Λέοντος Βουλγαρίας, υπογραμμίζοντας ὅτι ὅλοι οἱ Ἀπόστολοι και οἱ Πατέρες δεν ιερουργούσαν με τον ἄζυμο ἄρτο, ὅπως οἱ Ἰουδαῖοι, οἱ Ἀρμένιοι και οἱ Ἰακωβίτες: « Διὰ τί δὲ ἐν τοῖς θείοις μυστηρίοις ἡμεῖς οἱ ἱερεῖς ἐν ταῖς εὐχαῖς τοῦ ἁγίου Βασιλείου καὶ τοῦ θείου Χρυσοστόμου λέγομεν, «καὶ γὰρ ἔλαβεν ἄρτον» καὶ τὰ λοιπὰ, « ὁμοίως καὶ τὸ ποτήριον» καὶ τὰ λοιπὰ; Καὶ γὰρ πάντες οἱ θεῖοι καὶ θεοφόροι Πατέρες τῆ διδασκαλία

³⁴⁹ Ματθαῖος Βλάσταρις, «Ἐλεγχος ὧδε τῆς πλάνης τῶν Λατίνων, θύτου παρ' οἰκτροῦ Ματθαίου μονοτρόπου», Konstantinos A. Palaiologos, An annotated edition of the *Refutation of the Errors of the Latins* by Matthaios Blastares, [Thesis], June 2011,, σ.391.

³⁵⁰ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 389C, 392A.

καὶ τῇ παραδόσει τῶν ἁγίων Ἀποστόλων στοιχοῦντες παρέδωκαν ἡμῖν ἄρτον καὶ οἶνον ἐν τοῖς θείοις μυστηρίοις μετὰ εὐχῶν ἐπιτελεῖν, οὐχὶ τὰ ἄζυμα οὐδ' ὅσα ὁ νόμος ὁ παλαιὸς ἔλεγε· κατηγορήθησαν γὰρ ταῦτα διὰ τοῦ θείου Εὐαγγελίου καὶ πέπαιται καὶ οἴχεται. Οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ποιεῖν ὀφείλομεν, ἵνα μὴ συνεορτάζωμεν τοῖς Ἰουδαίοις καὶ τοῖς Ἀρμενίοις καὶ τοῖς Ἰακωβίταις καὶ τοῖς λοιποῖς»³⁵¹.

Και στην τρίτη ἐπιστολὴ του, ὁ Λέων τοὺς καταπολεμᾷ ὅλους, παρομοιάζοντάς τοὺς με τοὺς Ἰουδαίους: «Οὐ δεόμεθα οὖν ὡς τέλειοι Θεοῦ χάριτι ὥσπερ οὐδὲ περιτομῆς σαρκικῆς, χάριτι γὰρ περιτέμνονται ἡμῶν τὰ πάθη, οὕτως οὐδὲ ἀζύμων ὡς οἱ νηπιώδεις καὶ ἔκφρονες Ἰουδαῖοι καὶ οἱ σύμφρονες τούτων Ἰταλοὶ τε καὶ Ἀρμένιοι, καὶ Αἰγύπτιοι, ὅτι πνεύματι φεύγομεν καὶ ἐν τούτοις τὸ δυσῶδες ἅμα καὶ δυσειδὲς τῆς αἰγυπτιακῆς κακίας ἄθεον φύραμα, καὶ ζῶμεν κατὰ τὸν τῆς χάριτος τοῦ θείου Εὐαγγελίου νόμον, πάντα τὸν παλαιὸν νόμον τοῖς ἔργοις καταργοῦντες κατὰ τὸν εἰπόντα θεῖον Ἀπόστολον· «Ἐγὼ γὰρ διὰ νόμου νόμῳ ἀπέθανον»³⁵² ἤγουν διὰ τοῦ εὐαγγελικοῦ νόμου, τῷ μωσαϊκῷ νόμῳ τέθνηκα, φησί»³⁵³.

Ὁ Θεοφύλακτος, Ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας περιγράφει ποιοὶ λαοὶ δέχθηκαν τὰ ἄζυμα : «Ἴσως δὲ τις ἀκούων καὶ τῆς βίβλου τῶν Πράξεων, πολλαχοῦ μεμνημένης κλάσεως ἄρτου, εὐρίσκων δὲ ταυτὸ τοῦτο καὶ παρὰ Παύλῳ, τοιοῦτον εἶναι συλλογίσηται τὸν μυστικῶς τότε κλώμενον, οἷος καὶ πρὸς τὴν κοινὴν βρῶσιν προὔκειται. Ἡσθίετο δὲ οὐ πάντως ὁ ἄζυμος· οὗτος γὰρ ῥηταῖς τισὶν ἡμέραις καὶ θυσίαις ἀποκεκλήρωτο. Εἰ δ' οὐκ ἀναγκαῖα ταῦτα (ῥέπει γὰρ τοι καὶ ἐπὶ θάτερον), ἀλλ' ἔμοιγε, τὸ πλεῖον ἢ πλάστιγξ νέμει, ἐξ οὗ καὶ τὸ νικᾶν δίδεται, καὶ δρομεὺς δὲ στεφανίτης ἐνὶ βήματι

³⁵¹ Δευτέρα ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρχίδος Λέοντος περὶ τῶν ἀζύμων, Μ. Φούγια, *Ἑλληνες καὶ Λατίνοι*, σ.213.

³⁵² Γαλ. 2:19.

³⁵³ Τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρχίδος Λέοντος περὶ τῶν ἀζύμων, Μ.Φούγια, *Ἑλληνες καὶ Λατίνοι*, σ. 218.

προτερῶν. Καὶ πρὸς γε δυσωπείτω σε τὸ πλῆθος τῶν Ἑφῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν, καὶ τὸ τῆς (ἐν) Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας ἀξίωμα, ἀφ' ἧς ὡς πηγῆς ἢ χύσις τῆς πίστεως, καὶ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, ἧς καὶ τὸ τοὺς ἄρτους ζυμίτας προσφέρεσθαι. Τί τοὺς Ἑφῶς σοι λέγω, ἐν οἷς εὐριθμήσεις τοὺς Ἰνδούς τε καὶ τοὺς Αἰθίοπας; Απόβλεψόν μοι καὶ πρὸς τὴν Αἴγυπτον, καὶ τὰ μέρη Λιβύης τῆς κατὰ Κυρήνην, καὶ αὐτῆς δὲ τῆς διψηρᾶς· καὶ ὄψει πάντα τὸ ἕν φρονοῦντας, τῷ αὐτῷ κανόνι στοιχοῦντας περὶ τοὺς ἄρτους τῆς μυστικῆς προθέσεως. Ἀλλὰ καὶ τὸν τῆς Κορινθίων Ἐκκλησίας ἄρτον ἐπίσκεψαι, ἣν οὐ διαγράψῃ ὡς μὴ τὰς παραδόσεις κατέχουσαν. Ὁ γὰρ παραδοὺς ἐπήνεσεν ὡς κατέχουσαν ὥπερ ἀντιψηφίζεσθαι, πᾶσαν ὑπερβάλλει αὐθάδειαν, ἵνα μὴ λυπήσω λέγων ἀσέβειαν. Ἀκούεις, οἶδ' ὅτι, καὶ Σαρδῶων τῶν σῶν καταμαρτυρούντων τῆς τῶν ἀζύμων ἀναφορᾶς, ἀλλὰ προσποιῆ τὸν κωφεύοντα. Ἐγὼ δὲ καὶ τούτων ὀξέως ἀκούω, καὶ τῆς παλαιᾶς παροιμίας, Οἴκοθεν ὁ μάρτυς, ἐπιβοώσης, καὶ τὴν λευκὴν διδούσης ἐμοί. Τί τοίνυν τοῖς τοσούτοις, ἐρῶ δὲ καὶ τηλικούτοις, ἀντινομοθετοῦντες, οὐδὲν ἀμαρτάνειν οἴεσθε, καὶ παρὰ τὴν συνήθειαν τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ τελοῦντες, τὴν ὀφρὺν αἴρετε; καὶ δέον συνυπαχθῆναι, ὑμεῖς δὲ συναπάγειν βιάζεσθε, καὶ κατηγορεῖτε ἡμῶν, τῶν, εἰ θελήσαιμεν, κατηγορησόντων ἂν δικαιότερον. Ἡμεῖς μὲν γὰρ εὐλαβούμεθα τούτου γε ἕνεκα πράγματα παρέχειν ὑμῖν, καὶ προσερεθίζειν τὸ φιλότιμον καὶ φιλόνεικον· ὑμεῖς δὲ οὐ φειδομένων οἴδατε φεΐδεσθαι»³⁵⁴.

Ο ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ἐξηγώντας τὴν αἵρεση τῶν Ἀρμενίων καὶ γενικὰ τῶν Μονοφυσιτῶν, λέει ὅτι αυτοὶ θέλοντας νὰ πολεμήσουν τὴν δυαδικότητα τοῦ Νεστορίου κατέληξαν στο συμπέρασμα ὅτι ὁ Χριστὸς ἦρθε με «μία φύση», καὶ ἔτσι ἀρνήθηκαν τὸ ἔργο τῆς Οικονομίας Του. Στὴ συνέχεια ὁ Συμεὼν τοὺς κατηγορεῖ γιὰ τὴν αἵρεση

³⁵⁴ Θεοφυλάκτου Δ' Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, Περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι, PG 126, 236 B-237A.

των «Υδροπαραστατῶν», επειδή δεν έβαλαν στο ποτήρι το νερό. Για το θέμα του ένζυμου άρτου, ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης υπογραμμίζει ότι ο Κύριος Ιησούς Χριστός παρέδωσε στους Αποστόλους τον ένζυμο άρτο και αυτό επιβεβαιώνουν ιδιαίτερα οι Λειτουργίες του ιερού Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου.

Γράφει ο Συμεών: «Αἷμα δὲ ἐξεχύθη σὺν ὕδατι, ὡς τὸ Εὐαγγέλιον λέγει, καὶ ἐκ τῆς πλευρᾶς ταύτης πίνομεν. Καὶ ὁ Χρυσορῶρῆμων πολλάκις τὸ περὶ τούτου φησὶν, (sic) ὄν Ἀρμένιοι διαβάλλουσι· καὶ οἱ καθόλου τῶν Πατέρων τοῦτο φασι. Καὶ ὅλον ἐκεῖνο τὸ ρεῦσαν κοινωνία ἐστὶν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Σωτῆρος, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ κυριακοῦ ἐξέβλυσε σώματος. Καὶ ἐκ τούτου ἐστὶ καὶ οὐκ ἄλλου, εἰ καὶ τὸ μὲν αἷμα, τὸ δὲ ὕδωρ λέγεται. Καὶ ἀληθῶς ταῦτα, ὡς μεμαρτύρηται, αἷμα καὶ ὕδωρ εἰσὶν. Ἐπειδὴ γὰρ ἔδει τὰς δύο πηγὰς φανῆναι, δι' ὧν ἀναγεννώμεθα καὶ ζῶμεν ἐν Πνεύματι, ἐξ αὐτῆς τῆς ζωῆς αὐταὶ ἡμῖν ἐπήγασαν. Διὰ τοῦτο καὶ αἰεὶ ἀναγκαῖον εἶναι ἐν τῷ ποτηρίῳ τῷ φρικτῷ, ὡς καὶ τὸν οἶνον, καὶ τὸ ὕδωρ εἰς τὴν τοῦ μυστηρίου παράστασιν· καὶ μήτε ὕδωρ μόνον, ὡς ἡ τῶν Ὑδροπαραστατῶν δυσσεβῆς λέγει αἵρεσις, τὴν τῶν μυστηρίων παράδοσιν ἀνατρέπουσα, ὡς καὶ ἡ τῶν ἐθνικῶν ἀθεΐα τε καὶ δυσσέβεια, ὡς κακὸν ἀποτροπομένη τὸν οἶνον, καὶ οὐ τὴν μέθην, ὑποβολῆ τοῦ κινουῦντος αὐτοῦς πονηροτάτου δαίμονος, καὶ καθ' ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐρεθίζοντος εἰς ἀθέτησιν μὲν δῆθεν τῆς ἱερωτάτης θυσίας, αἰσχύνην δὲ μᾶλλον αὐτῶν καὶ ἀποτροπὴν, μήτε οἶνον μόνον κατὰ τοὺς αἰρετικούς Ἀρμενίους, βουλομένους δῆθεν ἄλλην ἀνατρέπειν αἵρεσιν, καὶ χεῖροσι περιπίπτοντας, ὡς καὶ ἐν ἄλλοις τοῦτο τούτοις συνέβη παρατραπεῖσι τῆς ἀληθείας. Νεστορίῳ γὰρ δῆθεν οὗτοι ἀνθίστασθαι θέλοντες, διαίρεσιν δοξάζοντι ἐπὶ τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἰδίᾳ τὸν λόγον, ἰδίᾳ καὶ τὸ ἀνθρώπινον δογματίζουν, εἰς τὸ μίαν λέγειν ἐπὶ Χριστοῦ φύσιν ἦλθον, τὴν οἰκονομίαν αὐτοῦ ἀθετοῦντες οἱ δαίλαιοι. Πῶς γὰρ ὁ Θεὸς Λόγος σαρκωθεὶς, (sic) μία φύσις; Καὶ τίς αὕτη ἡ φύσις, θεία ἢ ἀνθρωπίνη; Ἀνατρέπουσιν ἄρα μίαν. Οὕτως ἀπεναντίας τῶν θείων

δογμάτων βαίνουσι. Τῇ τῶν Ὑδροπαραστατῶν δὲ αἰρέσει καὶ ὁ Χρυσορρήμων ἀνθίσταται, ἐν τῷ λέγειν τὸ εἰρημένον ὑπὸ Κυρίου, «Ὁ μὴ πῖω ἀπάρτι ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου» Ἄμπελος δὲ οἶνον, οὐχ ὕδωρ γεννᾷ. Ἀνατρέπει μὲν γὰρ τὴν αἴρεσιν, οὐκ ἀποβάλλεται δὲ τὸ ὕδωρ. Οὐδὲ γὰρ ἔφη οἶνον μόνον χωρὶς τοῦ ὕδατος· ἀλλ' ἡ ἄμπελος οἶνον γεννᾷ, καὶ οὐχ ὕδωρ. Λοιπὸν ὀφείλει μὲν εἶναι καὶ ὁ οἶνος, ἀλλὰ καὶ τὸ ὕδωρ σὺν αὐτῷ, ἐπειδὴ καὶ ἄμφω ἐκ τῆς θείας ἐρρύθησαν πλευρᾶς. Ἀλλ' αἱ παρατροπαὶ τοῦ ἀπατεῶνος πολλοὺς ἀπεπλάνησαν τῆς εὐθείας. Ἡμεῖς, δὲ τὴν βασιλικὴν ὁδὸν τρέχοντες, ὡσπερ αἷμα καὶ ὕδωρ ἐκ τῆς πλευρᾶς ἐδιδάχθημεν τῆς ζωοποιῦ ἀπορρέῦσαι, οὕτω καὶ οἶνον σὺν ὕδατι τῷ ποτηρίῳ εἰσάγομεν· καὶ τῇ ἁγίᾳ Τριάδι μετὰ τοῦ ἐνζύμου ἄρτου προσφέρομεν, ὡς καὶ παρελάβομεν παρὰ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καὶ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ, καὶ τῶν Πατέρων ἡμῶν. Καὶ ὁ μὲν ἄρτος ἔνζυμος ἄνωθεν ἡμῖν οὕτω παρεδόθη προσάγεσθαι· καὶ αἱ ἱεραὶ εὐχαὶ μαρτυροῦσι, καὶ ἡ πάλαι παράδοσις καὶ συνήθεια· καὶ τὸ ποτήριον δέ, οἶνος καὶ ὕδωρ. Καὶ περὶ τούτου ἡ θεία παριστᾶ τοῦ Χρυσορρήμονος λειτουργία, καὶ ἔτι σαφέστερον ἢ τοῦ θεοφάντορος Βασιλείου»³⁵⁵.

Ἐπομένως, θα μπορούσε να υπογραμμιστεί, ὅτι ὄχι μόνο βάσει των ἔργων των Πατέρων της Ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου ἀλλὰ καὶ βάσει των θείων Λειτουργιῶν τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὅπως μαρτυροῦν ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης καὶ ὁ Λέων Ἀχρίδος, οἱ Λατίνοι με τὴν χρῆση τοῦ ἄζυμου ἄρτου ἀρνοῦνται ὅτι εἶναι πραγματικὴ ἡ ἔνωση των δύο φύσεων στὴ μία υπόστασι τοῦ ἐνσαρκωμένου Θεοῦ Λόγου, ὅπως περιγράφεται στὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας, τὸ 451. Ακριβῶς γι' αὐτὸ τὸν λόγο τοὺς παρομοιάζει με τοὺς νηπίους Ἰουδαίους ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Λέων: «Οἱ νηπιῶδεις καὶ ἔκφρονες Ἰουδαῖοι καὶ

³⁵⁵ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 276 B-277A.

οί σύμφρονες τούτων Ἰταλοί τε καὶ Ἀρμένιοι, καὶ Αἰγύπτιοι»³⁵⁶.

Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες περὶ ἀζύμων

Σύμφωνα με την Παράδοση της Εκκλησίας οἱ Ἱεροὶ Κανόνες ἔχουν ἀναφορὰ καὶ ἐρμηνευτικὴ που σχετίζονται με τὴ δογματικὴ διδασκαλία. Αὐτὸ υπογραμμίζει ὁ καθηγητὴς Π. Μπούμης γράφοντας ὅτι ὁ διαχωρισμὸς μεταξύ Κανόνων δογματικού-λατρευτικού περιεχομένου καὶ Κανόνων διοικητικού περιεχομένου δὲν μπορεῖ στὴν ορθόδοξη Εκκλησία νὰ θεμελιωθεῖ, νὰ ευσταθήσῃ καὶ νὰ ἰσχύσῃ. Δόγματα καὶ Κανόνες, θεωρία καὶ πράξη, πίστη καὶ ἀγάπη, γνώση καὶ βίωση τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας εἶναι συνυφασμένα. Εἶναι μεταξύ τους ἀλληλένδετα, ἀλληλοπεριχωροῦνται, ἀλληλοκατανοοῦνται καὶ ἀλληλοβοηθοῦνται³⁵⁷.

Στὴν ορθόδοξη Εκκλησία ἔχουμε Κανόνες Οἰκουμενικῶν Συνόδων, Τοπικῶν Συνόδων καὶ Πατέρων τῆς Εκκλησίας, ὅπως καταγράφει ὁ Β' Κανόνας τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἕως τότε, ἐπειδὴ ἓναν αἰῶνα μετὰ ἔχουμε καὶ τοὺς Κανόνες τῆς Ἑβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Μάλιστα αὐτοὶ οἱ 22 Κανόνες ἔχουν ἀπόλυτο κύρος ὡς Κανόνες τῆς Ἑβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία με τὸν Α' Κανόνα τῆς επικυρώνει καὶ τοὺς Κανόνες τῶν προηγούμενων Συνόδων³⁵⁸.

Ὁ Α' Κανόνας ἀναφέρει: «... ἀσπασίως τοὺς θεῖους κανόνας ἐνστερνιζόμεθα, καὶ ὀλόκληρον τὴν αὐτῶν διαταγὴν καὶ ἀσάλευτον κρατύνομεν, τῶν ἐκτεθέντων ὑπὸ τῶν ἁγίων σαλπίγγων τοῦ Πνεύματος, τῶν πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν τε ἕξ ἁγίων Οἰκουμενικῶν συνόδων,

³⁵⁶ «Τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀχρίδας Λέοντος περὶ τῶν ἀζύμων», Μ. Φούγια, *Ἕλληνες καὶ Λατίνοι*, σ. 218.

³⁵⁷ Π. Ι. Μπούμη, *Κανονικὸν Δίκαιον*, Ἔκδοσις Γ', ἐκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012, σ. 23

³⁵⁸ Ὁπ.π., σ. 39.

καὶ τῶν τοπικῶς συναθροισθεισῶν ἐπὶ ἐκδόσει τοιούτων διαταγμάτων, καὶ τῶν ἁγίων Πατέρων ἡμῶν ...»³⁵⁹

Για την ορθόδοξη Εκκλησία απόλυτο κύρος είχαν και έχουν οι Οικουμενικές Σύνοδοι, δηλαδή οι Δογματικοί Όροι (Σύμβολα) και οι Ιεροί Κανόνες, ενώ για τους Ρωμαιοκαθολικούς από τον 15ο αιώνα ισχύ και προτεραιότητα έχει επίσημα το Πρωτείο του Πάπα. Τότε ο Πάπας Ευγένιος Δ' κατάργησε τη διατύπωση (Formula) της Συνόδου στην Κωνσταντία (1414-1418) με δυο διατάγματα "Inscrutabilis" και "Dutum Sacrum" (1433), διότι «ανέτρεπαν την πατροπαράδοτη διδασκαλία της Δυτικής Εκκλησίας, η οποία πάντοτε τοποθετούσε τον Πάπα υπεράνω της Οικουμενικής Συνόδου, και όχι το αντίθετο».³⁶⁰ Αυτή η απόφαση έδωσε τη δυνατότητα στον Πάπα Ευγένιο να προβάλλει το πρωτείο του: «quod sit summus pontifex, et Petri successor, Christique vicarius: et iudicet ac regat catholicam ecclesiam tanquam doctor et pastor»³⁶¹.

Το πρόβλημα με το πρωτείο είχε ήδη εμφανιστεί στην αρχή του Μεγάλου Σχίσματος του 1054. Στην Επιστολή του Πάπα Λέοντος Θ' προς τον Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο, ο Πάπας προσάγει αποσπάσματα από την πλαστή «Κωνσταντίνεια Δωρεά», λέγοντας ότι κατέχει ουράνια και επίγεια εξουσία και προτρέπει τον Πατριάρχη να συναισθανθεί την ταπεινή του θέση «έναντι τοῦ ἐγκοσμίου καὶ ἐπουρανίου μεγαλείου τοῦ πάπα, νὰ δείξη ἀπόλυτον εἰς τοῦτον ὑποταγὴν καὶ νὰ παραδεχθῆ πᾶν ὅτι πρεσβεύει ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία»³⁶².

Ειδικότερα για την ορθόδοξη Εκκλησία αυτή η θέση δεν έχει κανένα κύρος, επειδή δεν υπάρχει «αλάθητος» Αρχιερέας πλην του

³⁵⁹ Α. Σ. Αλιβιζάτου, *Οι Ιεροί Κανόνες*, σ. 151. Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα: ...*, τόμοι 1-6, Αθήνησιν 1852-1859.

³⁶⁰ Ν. Βιδάλη, *Οι Ρωμαῖοι Ποντίφηκες καὶ τὸ ἔργο τους*, ΚΕΟ Αθήνα 1994, σ.42. ΘΗΕ 11ος Τόμος, Αθήνα 1967 στ. 322.

³⁶¹ J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio Florenz 1759*, XXXI, 1017B «ἄκρος ἀρχιερέυς, καὶ διάδοχος τοῦ Πέτρου καὶ τοποτηρητῆς τοῦ Χριστοῦ».

³⁶² Σπ. Σ. Μπυλάλη, αρχιμ., *Ὁρθοδοξία καὶ Παπισμὸς τόμος Α'*, Ὁρθόδοξος Τύπος, Αθήναι 1969, σ. 225.

Μεγάλου Αρχιερέως Ιησού Χριστού. Άλλωστε κανένας επίσκοπος δεν είναι πάνω από τις Οικουμενικές Συνόδους και μόνο οι Οικουμενικές Σύνοδοι έχουν το «αλάθητο» κύρος. Οι δογματικές αποφάσεις (Σύμβολα, Όροι) εμπεριέχουν την πίστη της Εκκλησίας και επομένως, καλύπτονται από το «αλάθητον» αυτής. Αποτελούν την εκπεφρασμένη και καταγεγραμμένη επίσημα και οριστικά πιστευόμενη αλήθεια της ανά πάσαν την οικουμένη Εκκλησίας του Ιησού Χριστού³⁶³.

Εν συντομία, διαπιστώνουμε ότι οι Ρωμαιοκαθολικοί υποστηρίζουν τις απόψεις τους παρερμηνεύοντας τους λόγους του Χριστού προς τον απόστολο Πέτρο: «Σὺ εἶ Πέτρος καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν ...»³⁶⁴. Οι Λατίνοι λένε ότι στον Πέτρο έδωσε ο Κύριος την πρωτοκαθεδρία και τον όρισε ως ανώτατο ηγέτη της Εκκλησίας και μάλιστα όταν, ο Μέγας Κωνσταντίνος έφυγε από τη Δύση ιδρύοντας τη νέα πρωτεύουσα, παραχώρησε στον Πάπα την αυτοκρατορική εξουσία και διοίκηση του δυτικού ρωμαϊκού κράτους, με τη, λεγόμενη, «ψευδοκωνσταντίνεια δωρεά»³⁶⁵.

Βάσει αυτών των απόψεων ακυρώνονται τα πάντα και μάλιστα και όλοι οι Κανόνες που απαγορεύουν τα άζυμα, επειδή σύμφωνα με τους λόγους του επισκόπου Νικομηδείας Νικήτα προς τον Ανσέλμο Αβελβέργης: «*Quid igitur nobis Scripturarum scientia? Quid nobis litterarum studia? Quid magistrorum doctrinalis disciplina? Quid sapientum Graecorum nobilissima ingenia? Sola Romani pontificis auctoritas quae sicut tu dicis, super omnes est, universa haec evacuat.*»³⁶⁶

³⁶³ Β. Γιαννοπούλος, *Ιστορία και θεολογία των Οικουμενικών Συνόδων*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2011, σ. 29-30.

³⁶⁴ Ματθ. 16:18

³⁶⁵ Δ. Δρίτσας, Δ. Μπαλιάτσας, Δ. Καραμάτσκος, *Λεξικό Πρωτοχριστιανικών, Βυζαντινών και Νεότερων Ορθοδόξων Όρων*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2005, σ. 292.

³⁶⁶ Anselmus Havelbergensis Episcopus, *Dialogi Liber Tertius, De diverso Eucharistiae ritu Graecorum et Latinorum, videlicet azymi et fermentati, et de auctoritate Romanae Ecclesiae*, PL 188, 1219 D: «Σε τι η θεολογική έρευνα; Σε τι η επιστημονική αξία των σοφών; Σε τι τα μεγάλα πνεύματα των Ελλήνων; Η εξουσία του επισκόπου Ρώμης, που, κατά τους λόγους σου,

Πραγματικά, οι Πάπες ακύρωναν όλους τους Κανόνες ή δεν έδιναν καμία σημασία σε αυτούς, όταν αντικανονικά εισήγαγαν τα άζυμα στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας τον 11ο αιώνα. Σαν να μην υπήρχαν πουθενά οι επτά Οικουμενικές Σύνοδοι, τις οποίες μάλιστα αναγνωρίζουν. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα και στην τελευταία προσπάθεια να λύσουν το πρόβλημα (και) με τα άζυμα στη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), όπου δυστυχώς και οι Ορθόδοξοι (εκτός του αγίου Μάρκου Μητροπολίτου Εφέσου) μαζί με τους Ρωμαιοκαθολικούς περιφρόνησαν τους Ιερούς Κανόνες που μιλάνε για τα άζυμα, όπως και τον γνωστό ΙΑ' Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου.

Πόσο σημαντικό είναι να τηρούμε τους Κανόνες γράφει ο Μητροπολίτης Πρεβέζης κυρός Μελέτιος, υπογραμμίζοντας ότι χρέος των Ορθοδόξων είναι να αποδέχονται κατά πάντα τις αποφάσεις των Συνόδων και των Πατέρων. Το χρέος τούτο επισημαίνει με πολλή έμφαση και ο Α' Κανόνας της Εβδόμης Οικουμενικής Συνόδου³⁶⁷. Σημειώνεται: «Τούτων οὖν οὕτως ὄντων καὶ διαμαρτυρουμένων ἡμῖν, ἀγαλλιώμενοι ἐπ' αὐτοῖς, ὡς εἶ τις εὖροι σκῦλα πολλά, ἀσπασίως τοὺς θεῖους κανόνας ἐνστερνιζόμεθα καὶ ὀλόκληρον τὴν αὐτῶν διαταγὴν καὶ ἀσάλευτον κρατύνομεν, τῶν ἐκτεθέντων ὑπὸ τῶν ἁγίων σαλπίγγων τοῦ Πνεύματος, τῶν πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν τε ἕξ ἁγίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν τοπικῶς συναθροισθεισῶν ἐπὶ ἐκδόσει τοιούτων διαταγμάτων (δογμάτων) καὶ τῶν ἁγίων Πατέρων ἡμῶν ...»³⁶⁸

Επιπροσθέτως πρέπει πρώτα να εξετάσουμε ποιοι είναι αυτοί οι Κανόνες που μιλάνε για τα άζυμα και μετά να δούμε ποιοι είναι οι

είναι υπεράνω πάντων, θα ακύρωνε τα πάντα». Klaus Schatz, *Το πρωτείο του Πάπα*, Ρόες, Αθήνα 2005, μτφρ. Δρ. Μ. Ν. Ρούσσοις-Μηλιδώνης, σ. 171.

³⁶⁷ Παν. Σημάτη, Σημάτη, Παν., *Τί λένε οι Οικουμενικές Σύνοδοι και οι Πατέρες; Είναι αίρεση ό Παπισμός; Τήνος-Αθήνα χ.χ. σ. 30. Μελετίου, Μητροπολίτου Νικοπόλεως και Πρεβέζης, Η Πέμπτη Οικουμενική Σύνοδος (Είσαγωγή, Πρακτικά, Σχόλια)*, εκδ. Ι. Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, Πρέβεζα 1985.

³⁶⁸ MCC. XIII, 417DE

Πατέρες της Εκκλησίας που χρησιμοποιούσαν τους Κανόνες ως εργαλεία στην αντιμετώπιση της λατινικής καινοτομίας-κακοδοξίας.

2.1. Οι Ιεροί Κανόνες της Εκκλησίας περί των άζυμων

Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι Ιεροί Κανόνες της Εκκλησίας απαγορεύουν τη χρήση του άζυμου άρτου. Πρώτα υπάρχει μέσα στους Κανόνες των Αποστόλων ο Ο' Κανόνας, ο οποίος διατάζει καθαίρεση των κληρικών και αφορισμό των λαϊκών, οι οποίοι χρησιμοποιούν τα άζυμα: «Εἴ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τῶν κληρικῶν νηστεύει μετὰ Ἰουδαίων ἢ ἑορτάζοι μετ' αὐτῶν ἢ δέχοιτο παρ' αὐτῶν τὰ τῆς ἑορτῆς ξένια, οἶον ἄζυμα ἢ τι τοιοῦτον, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκὸς εἴη, ἀφοριζέσθω»³⁶⁹. Ἡ ὅπως τον ερμηνεύει ο Βαλσαμών, Πατριάρχης Αντιοχείας: «Εἰ γὰρ τὸ ἀπλῶς φαγεῖν ἰουδαϊκῆς ἑορτῆς καθαιρέσιν ἐπάγει καὶ ἀφορισμόν, τὸ μεταλαμβάνειν αὐτῶν ὡς Κυριακοῦ σώματος, καὶ παρομοίως ἐκείνοις διὰ τούτων τὸ πάσχα ποιεῖν, πῶς οὐχ ἕξει κατάγνωσιν καὶ κόλασιν;»³⁷⁰

Στη συνέχεια έχουμε τον ΛΗ' Κανόνα της Τοπικῆς Συνόδου της Λαοδικείας, το 341: «Ὅτι οὐ δεῖ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα λαμβάνειν, ἢ κοινωνεῖν ταῖς ἀσεβείαις αὐτῶν»³⁷¹. Στον ΙΑ' Κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικῆς Συνόδου τονίζεται: «Μηδεὶς τῶν ἐν ἱερατικῷ καταλεγόμενων τάγματι ἢ λαϊκός, τὰ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα ἐσθιέτω, ἢ τούτοις προσοικειούσθω, ἢ ἐν νόσοις προσκαλείσθω, καὶ ἰατρείας παρ' αὐτῶν λαμβανέτω, ἢ ἐν βαλανείοις τούτοις παντελῶς συλλουέσθω, εἰ δὲ τις τοῦτο πράξαι επιχειροῖ, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκός,

³⁶⁹ Α. Σ. Αλιβιζάτου, *Οι Ιεροί Κανόνες*, σ.193. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα: τόμος δευτέρος*, Αθήνησιν 1852 σ.90.

³⁷⁰ Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα*, τόμος τρίτος, 206.

³⁷¹ Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα* τόμος τρίτος, Αθήνησιν 1853, σ.206.

ἀφοριζέσθω»³⁷². Δηλαδή, λέγεται το ίδιο με αυτό που ορίζει και ο Ο' Αποστολικός Κανόνας: Αν είναι κληρικός να καθαιρείται και αν είναι λαϊκός να αφορίζεται.

2.2 Οι Ιεροί Κανόνες ως μέσο των Πατέρων για την ανασκευή των επιχειρημάτων περί αζύμου άρτου στην Εκκλησία

Αναφορικά με το θέμα των αζύμων, ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός χαρακτηρίζει ως «Φύλακες των Ιερών Κανόνων» τους δυο Λατίνους Πατέρες, τον Πάπα Ρώμης Αγάθωνα και τον Γρηγόριο επίσκοπο Ακραγαντίνων. Γράφει ο Δαμασκηνός: «Αλλά και ή ς' σύνοδος επί Κωνσταντίνου εκγόνου Ήρακλείου συναθροισθεῖσα, τοποτηρητὰς ἔχουσα τοῦ πάπα, τοῦ ἱεροῦ Ἀγάθωνος ἐπισκόπου Ῥώμης τόπον ἀναπληροῦντας, ἐν οἷς ἦν καὶ ὁ Ἀκραγαντῖνος θεῖος Γρηγόριος, ἔννοιαν κεφαλαίων κατὰ τῶν αζύμων διὰ τὴν ἱερὰν διάταξιν ἐξέθετο ἔχουσαν οὕτως· «Μηδεὶς τῶν ἱερατικῶν τάγματι κατειλεγμένων, ἢ λαϊκὸς τὰ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα ἐσθιέτω»³⁷³.

Ὡς ἔμπειρος πνευματικὸς, ὁ Ιωάννης Δαμασκηνός αναρωτιέται αν συμφωνοῦσαν οἱ δύο αυτοὶ κοινοὶ Πατέρες τῆς Εκκλησίας με αὐτὸ τὸν Ιερό Κανόνα: «Καὶ εἰ παραδεδομένον παρὰ τῶν ἀποστόλων ἦν τὸ ἐσθίειν τὰ ἄζυμα, ἀντέστη ἂν γενναίως τῷ παρόντι κανόνι ὁ ἱερός Ἀγάθων ὁ Ῥώμης ἐπίσκοπος καὶ ὁ Ἀκραγαντῖνος θεῖος Γρηγόριος, καὶ οὐκ ἂν μᾶλλον συνήνουν τῷ ἱερῷ καὶ θείῳ τούτῳ κανόνι»³⁷⁴.

³⁷² Α. Σ. Αλιβιζάτου, *Οἱ Ιεροὶ Κανόνες*, σ.95. Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα τόμος δεύτερος*, Ἀθήνησιν 1852, σ.91.

³⁷³ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἀζύμων*, PG 95, 396C.

³⁷⁴ Ὁπ.π., PG 95, 396D.

Επισημαίνεται ότι στο θέμα των αζύμων, μέχρι και σήμερα οι διάδοχοι του Πάπα Ρώμης Αγάθωνα αποφεύγουν την πατερική γραμμή του αγίου προκατόχου τους. Μάλιστα, από την εποχή του Μεγάλου Σχίσματος, οι Ανατολικοί Πατέρες τους υπενθύμιζαν τις σωτηριολογικές συνέπειες αλλά και τη σημασία της τέλεσης της Ευχαριστίας με άζυμα για τη σχέση μεταξύ των Εκκλησιών.

Στην Πρώτη Επιστολή του Αρχιεπισκόπου Λέοντος προς τον Πάπα της Ρώμης Λέοντα Θ', όπου τον παρακαλεί να γίνει σώφρων, ο Λέων Αχρίδος γράφει γενικά χωρίς να παραπέμπει σε κάποιον συγκεκριμένο Κανόνα: «Τίς ἢ τοιαύτη ὑμῶν ἐπὶ τῶν τοιούτων πλάνη; οὐκ ἀναβλέψετε, οὐ νοήσετε, οὐ διωρθώσασθε ἑαυτοὺς καὶ τὸν λαόν, ὡς μέλλοντες κριθῆναι περὶ τούτων ὑπὸ θεοῦ; οὐ καταλείψετε τὸ λέγειν· οὕτω Πέτρος καὶ Παῦλος καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι, καὶ ὁ Χριστὸς ἐδίδαξε καὶ αἱ ἅγιοι καὶ οἰκουμενικαὶ ἑπτὰ σύνοδοι κυρώσασαι ἐβεβαίωσαν, καὶ ἡ ἁγία καὶ καθολικὴ ἐκκλησία ἐδέξατο καὶ φυλάττει εὐσεβῶς· καὶ ὑμεῖς οὖν διορθωσάμενοι εὐσεβῶς φυλάττετε· τὰ δὲ ἄζυμα καὶ τὴν φυλακὴν τῶν σαββάτων ἀπορρίψατε τοῖς ἀθέοις Ἰουδαίοις, ὁμοίως καὶ τὰ τῶν πνικτῶν τοῖς ἀπίστοις καὶ βαρβάροις ἔθνεσιν, ἵνα καλῶς καὶ συνετῶς συμφρονήσαντες γένησθε μεθ' ἡμῶν ἅπαντες διὰ τῆς ὀρθῆς καὶ ἀμωμήτου πίστεως μία ποίμνη ἐνὸς τοῦ καλοῦ καὶ ἀληθινοῦ ποιμένος Χριστοῦ, τοῦ μὴ θέλοντος τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὥστε ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτὸν, (sic) οὗ τῷ ἐπὶ σταυροῦ θείῳ αἵματι συγκαθέντες δοξάσωμεν τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, πάντα τὸν μωσαϊκὸν νόμον καὶ τὰς ἐν ἐκείνῳ παρατηρήσεις ἐγκαταλιπόντες τοῖς Ἰουδαίοις, οἵτινες ὡς τυφλοὶ ψηλαφῶντες τοῖχος, τὸ φῶς ἀφέντες προσμένουσι τῇ σκιά ὡς ἄφρονες ἀείποτε καὶ ἀσύνετοι»³⁷⁵.

³⁷⁵ Λέοντος Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, «Επιστολή πεμφθεῖσα πρὸς τινὰ Ἐπίσκοπον Ρώμης περὶ τῶν Αζύμων καὶ τῶν Σαββάτων» στο *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, Marburgi, 1861, σ. 59-60· PG 120, 842 C-844A.

Ο Πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος στην πρώτη του Επιστολή προς τον Πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρο επαναλαμβάνει τα λόγια του αγίου Ιωάννου Δαμασκηνού: «Φήμη δέ τις τοῖς ἡμετέροις ὡσὶν ἐνηγήθη, ὡς τὸν δηλωθέντα πάπαν καὶ ἡ τελειότης σου ἐν τοῖς ἱεροῖς ἀναφέρει διπτύχοις, ἀλλὰ μὴν ὁ Ἀλεξανδρείας, καὶ ὁ Ἱεροσολύμων. Καὶ οὐκ οἶμαι τοσοῦτον ἀγνοῆσαι ἀγνόημα, μάλιστα πρὸ τῶν ἄλλων τὴν σὴν ἀσύγκριτον ἀρετὴν. Οἶδας γὰρ ὅτι ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἕκτης συνόδου, καὶ ἐπιταδε, ἢ ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχοις ἀναφορὰ ταῖς καθ' ἡμᾶς δηλαδὴ ἀγίαις ἐκκλησίαις ἐξεκόπη τοῦ πάπα, διὰ τὸν τηρικαῦτα πάπαν Ῥώμης τὸν Βιγίλλιον μὴ ἀπαντῆσαι κατὰ ταύτην τὴν σύνοδον μήτε μὴν ἀναθεματίσαι τὰ παρὰ Θεοδωρήτου κατὰ τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τῶν δώδεκα κεφαλαίων τοῦ ἀγίου Κυρίλλου γραφέντα, ἔτι δὲ καὶ τὴν τοῦ Ἰβᾶ ἐπιστολήν· καὶ ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἀποτμηθῆναι τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτης καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας τὸν πάπαν. Οὐ χάριν καὶ ἄπιστον ἡμῖν τοῦτο παντάπασιν ἔδοξε· οὐ τοσοῦτον περὶ ἐκείνων, ὅσον περὶ τῆς σῆς πολυμαθείας τε καὶ ἐξηρημένης συνέσεως.

Καὶ οὐ τοῦτο δὲ μόνον, ἀλλ' ὅτι καὶ οἱ δηλωθέντες δύο ἀρχιερεῖς, οὐ μόνον ἄλλους τὰ ἄζυμα ἐσθίοντας καταδέχονται, ἀλλ' ἔστιν ὅτε καὶ αὐτοὶ δι' ἄζύμων τὴν θείαν ἐκτελοῦσι μυσταγωγίαν. Καὶ ἡμεῖς μὲν μήτινος εὐποροῦντες ἐκ τοῦ προχείρου, δι' οὗ τὴν περὶ τούτου πρὸς ἐκείνους ἐρώτησιν ποιησόμεθα, ἄλλως δὲ μηδὲ ἄλλοις περὶ τούτου θαρρῆν ἔχοντες, τὸ πᾶν τῆς ἐρεῦνης τῇ σῇ ἀνατίθεμεν ἀγιότητι· ὡς ἂν αὐτὴ περὶ τοῦ πράγματος ἀκριβῶς ἐξετάσασα γνωρίσῃ τῇ ἡμῶν μετριότητι. Καὶ περὶ μὲν τούτων οὕτως...

Ταῦτα κατὰ πάροδον διεξήλθομεν· ἵνα εἰδέναι ἔχουσα ἡ τελειότης σου τὰ τούτοις τελούμενα [ἀλ. τούτων τολμώμενα], μὴ οἴηται ὡς περὶ μόνα τὰ ἄζυμα σφάλλονται, καθὼς καὶ αὐτοὶ μέχρι τοῦ παρόντος ὑπελαμβάνομεν· ἀλλὰ διαγνοῦσα καὶ τὰ ἐπέκεινα τούτων αὐτῶν ἐλαττώματα συγκαταριθμῆ τούτους μεθ' ὧν εἰσιν ἄξιοι. Τὸ δὲ πάντων

βαρύτερον καὶ ἀνυποιστότερον, καὶ τὴν ἀπόνοιαν αὐτῶν ἐκ τοῦ περιόντος ἐμφαῖνον, τοῦτό ἐστι· λέγουσι γὰρ ὅτι οὐ διδαχθησόμενοι, ἢ διαλεχθησόμενοι, τὰ ἐνταῦθα κατέλαβον, ἀλλὰ διδάζοντες μᾶλλον καὶ πείσοντες κρατεῖν ἡμᾶς τὰ δόγματα τούτων, καὶ ταῦτα μετ' ἐξουσίας καὶ ἀναισχυντίας ὑπερβαλλούσης. Ὁ Κύριος φυλάξαι τὴν μακαριότητά σου ἐν ἐτῶν πολλῶν περιόδοις, εὐχομένην [άλ. εὐχόμενον] ὑπὲρ ἡμῶν».³⁷⁶

Πιο συγκεκριμένα, βάσει του Ο' Κανόνα των αγίων Αποστόλων, ο Νικήτας Σπηθάτος αντιμετωπίζει τους Λατίνους, και ειδικότερα την παπική αντιπροσωπεία με τον Καρδινάλιο Ουμβέρτο. Γράφει ο Σπηθάτος: «Εἰ γὰρ περὶ τῶν ἀζύμων καὶ τῆς αὐτῶν ἑορτῆς Κορινθίους ὁ Παῦλος ἐπέστελλε καὶ ἐν ἀζύμοις ἑορτάζειν αὐτοὺς προετρέπετο, οὐκ ἄν, δογματίζων μετὰ τῶν ἑνδεκα καὶ πᾶσαν κανονίζων τὴν τῶν πιστῶν ἐκκλησίαν, ἐν τῷ ἑβδομηκοστῷ κανόνι μετ' ἐπιτιμίου παρηγγυᾶτο πᾶσι καὶ ἐξησφαλίζετο τὰ τοιαῦτα παρ' Ἰουδαίων μὴ δέχεσθαι. «Εἴ τις, φάσκων, Ἐπίσκοπος, ἢ Πρεσβύτερος, ἢ Διάκονος, ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τῶν Κληρικῶν νηστεύοι μετὰ Ἰουδαίων, ἢ ἑορτάζοι μετ' αὐτῶν, ἢ δέχοιτο παρ' αὐτῶν τὰ τῆς ἑορτῆς αὐτῶν ξένια, οἷον ἄζυμα ἢ τοιοῦτόν τι, καθαιρείσθω εἰ δὲ λαϊκὸς εἴη ἀφοριζέσθω». Εἰ δὲ λέγετε μὴ δέχεσθαι ταῦτα παρὰ Ἰουδαίων, ἀλλὰ ποιεῖν οἴκοθεν, τί τοῦτο; εἴτε παρ' ἐκείνων εἴτε οἴκοθεν ἄζυμα ἐσθίετε, καὶ κατὰ τοῦτο μᾶλλον βαρύτεραν ἔξετε τὴν τιμωρίαν ...»³⁷⁷.

Στη συνέχεια τους καταπολεμαί βάσει του ΙΑ' Κανόνα της Ἐκτης Οικουμενικῆς Συνόδου: «Ἄλλ' εἰς μάτην ἀντιπίπτετε, ἀδελφοί, τῇ ἀληθείᾳ. Εἰ γὰρ ἦν παραδεδομένον ὑμῖν παρὰ τῶν Ἀποστόλων τὸ ἐσθίειν τὰ ἄζυμα, ἀντέστη ἂν γενναίως ὁ ἱερός Πάπας ὑμῶν Ἀγάθων, πρόεδρος ὢν τῆς ἱερᾶς

³⁷⁶ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου, *Πρώτη Ἐπιστολή πρὸς τὸν Ἀντιοχείας Πέτρον*, PG 120, 788D-789A, 793D-796A.

³⁷⁷ Νικήτα Σπηθάτου «Πρὸς Ῥωμαίους περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων, καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἐν τεσσαρακοστῇ τελείαν λειτουργίαν γενέσθαι», Ἀνδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη*, Ἐν Λειψία, 1866, σ. 24.

ἔκτης Συνόδου ἐπὶ Κωνσταντίνου βασιλέως, καὶ ὁ θεῖος Γρηγόριος ὁ Ἀκραγαντίνων ἐπίσκοπος, ὀπηνίκα ταύτης τῆς ἁγίας Συνόδου οἱ θεῖοι Πατέρες νόμον κατὰ τῶν ἄζύμων ἐξέθεντο, τοῦ μὴ παρὰ τινος τῶν πιστῶν ταῦτα γίνεσθαι, Καὶ ἵνα δείξω ὑμῖν τὴν τούτων νομοθεσίαν κατὰ τῶν ἄζύμων, προστίθημι τῷ λόγῳ καὶ τὸν κανόνα αὐτῶν οὕτως ἔχοντα. «Μηδεὶς τῶν ἐν ἱερατικῷ καταλεγόμενων τάγματι, ἢ λαϊκός, τὰ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα ἐσθιέτω, ἢ τούτοις προσουκειούσθω, ἢ ἐν νόσοις προσκαλείσθω, καὶ ἰατρείας παρ’ αὐτῶν λαμβανέτω, ἢ ἐν βαλανείοις τούτοις παντελῶς συλλουέσθω, εἰ δέ τις τούτο πράξαι επιχειροίη, εἰ μὲν κληρικός εἴη, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκός, ἀφοριζέσθω». Ὁ γοῦν ἄζυμα ποιῶν καὶ ἐσθίων, εἰ καὶ μὴ λαμβάνει ταῦτα παρὰ Ἰουδαίων, ἀλλὰ μιμητῆς ἐκεῖνων ἐν τούτοις γινόμενος, ἰουδαιόφρων ἐστὶ καὶ παράνομος, ὥσπερ εἰ καὶ περιτέμνει τις ἑαυτόν, εἰ καὶ μὴ παρὰ Ἰουδαίων περιτέμνεται, ἀλλ’ ὁμόφρων ἐκεῖνων ἐστὶ, τοὺς κανόνας καὶ τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ Πατέρων παραβαίνων καὶ ἀθετῶν, καθὼς ὁ λόγος ἀπέδειξεν»³⁷⁸.

Καὶ ὁ Μητροπολίτης Ρωσίας Ἰωάννης σὴν Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Πάπα Ρώμης Κλήμεντα Γ', ἐξέφρασε τὴ λύπη τοῦ ποὺ ἡ Ἁγία Ἐδρα εἶχε ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν πίστη τῶν Ἐπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ με τὴν ἀστοχη χρῆση τοῦ ἄζυμου ἄρτου ἀναιρούσε τοὺς Ἱερούς Κανόνες. Γράφει ὁ Ὅσιος Ἰωάννης: «Ἄκουσον τί φησὶν ὁ Ἀπόστολος ἐν τῷ Ὁ' Κανόνι: «Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ ὄλος τοῦ καταλόγου τοῦ κλήρου, νηστεύει μετὰ τῶν Ἰουδαίων, ἢ ἐορτάζει μετ’ αὐτῶν, ἢ δέχοιτο παρ’ αὐτῶν τὰ τῆς ἐορτῆς ξένια, οἶον ἄζυμα ἢ τι τοιοῦτο, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκός, ἀφοριζέσθω». Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἕκτην Σύνοδον τὴν ἐπὶ Κωνσταντίνου ἐγγόνου τοῦ Ἡρακλείου συναθροισθεῖσαν τοποτηρητὰς ἔχουσαν παρὰ τοῦ ἱεροῦ Ἀγάθωνος, [τοῦ] ἐπισκόπου Ρώμης τὸν τόπον ἀναπληροῦντας, ἐν

³⁷⁸ Νικήτα Στηθάτου «Πρὸς Ῥωμαίους περὶ ἄζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων, καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἐν τεσσαρακοστῇ τελείαν λειτουργίαν γενέσθαι», Ἀνδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη, Ἐν Λειψία 1866, σ.27-28.

οἷς ἦν καὶ ὁ Ἀκραγαντῖνος θεῖος Γρηγόριος, ἑνδεκάτῳ κανόνι κατὰ τῶν ἀζύμων ἱερὰν διάταξιν ἔθεντο ἔχουσιν, «Μηδεὶς τῶν ἐν ἱερατικῷ τάγματι κατελεγμένων ἢ λαϊκός, τὰ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα ἐσθιέτω». Καὶ εἰ ἦν παραδεδομένον παρὰ τῶν Ἀποστόλων τὸ ἐσθίειν τὰ ἄζυμα, ἀντέστη ἂν γενναίως τῷ κανόνι τῷ παρόντι ὁ ἱερὸς Ἀγάθων, ὁ Ῥώμης ἐπίσκοπος, καὶ ὁ Ἀκραγαντῖνων θεῖος Γρηγόριος, καὶ οὐκ ἄν (sic) μᾶλλον συνήνουν τῷ θείῳ κανόνι. Ὁ γοῦν ἄζυμα ποιῶν καὶ προσφέρων Ἰουδαιοφρων ἐστὶ καὶ παράνομος καὶ ὁμόφρων ἐκείνοις, παραβαίνων καὶ τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέρων, καθὼς ὁ λόγος ἐδήλωσε»³⁷⁹.

Ο Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Συμεὼν στὴν πραγματεία τοῦ «περὶ τῶν ἀζύμων» βάσει τῶν Ἱερῶν Κανόνων, τῶν πρακτικῶν τῆς Πέμπτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐξηγεῖ τοῖς Λατίνοις, ὅτι τὸ σχίσμα μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐγένετο ἐξαιτίας τῶν ἀζύμων: «Ἐπειδὴ δὲ μὴ πειθομένους ὑμᾶς καθορῶ, λέξω περὶ τούτων πολλάκις πάντα τὰ τῆς ἀληθείας ἐχόμενα· καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν πρακτικῶν τῆς οἰκουμενικῆς πέμπτης συνόδου ἁγίας παρακατικῶν, δείξω σαφῆ τὰ λεγόμενα. Καὶ γὰρ ἴσασι πάντες τὰς κατὰ τῶν Ἀρμενίων ἐξενεχθείσας ἀποφάσεις περὶ τῶν ἀζύμων παρὰ τῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ συνόδῳ συνελθόντων ἁγίων καὶ θεοφόρων ἀνδρῶν. Εἰ οὖν οὕτω ταῦτα, καὶ παρόντων τῶν ἐκ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, καὶ ὀρώντων, καὶ συναινούντων τὰ δρώμενα, ἢ τοιαύτη συνοδικῶς ἐξηνέχθη ἀπόφασις, πῶς οὐκ ἀντεῖπον οἱ Λατίνοι, πῶς κατεδέξαντο τὴν ἀπόφασιν; ἢ δῆλον ὡς μόνοι οἱ Ἀρμένιοι, καὶ οἱ τοῦ δυσσεβοῦς Ἀπολιναρίου φοιτηταί, (sic) τὰ ἄζυμα ἐθυσίαζον, οἱ δὲ τῆς μεγάλης Ῥώμης τὸν ζυμίτην ἄρτον ὡς καὶ ἡμεῖς προσέφερον εὐσεβῶς. Εἰ γὰρ μὴ τοῦτο ἦν, σχίσμα ἂν τῆνικαῦτα μέσον ἡμῶν καὶ τῶν Λατίνων ἐγεγόνει διὰ τὴν κατὰ τῶν ἀζύμων ἀπόφασιν, καὶ οὐ συναινέσεις. Εἰ δὲ συνέθεντο σαφῶς οἱ ἐκ τῆς Ῥώμης

³⁷⁹ «Ἰωάννου Μητροπολίτου Ῥωσσίας, «Ἐπιστολὴ πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ῥώμης» στο Ἐξ ἀπογράφου τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868, σ.16-17.

ταῦτα πραχθῆναι, πρόδηλον ὡς οὐκ ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα καὶ πρὸ μικροῦ, ἢ τῶν ἀζύμων θυσία ἐπενοήθη ὑμῖν»³⁸⁰.

Ο λόγιος ιερομόναχος Ματθαῖος Βλάσταρις υπογραμμίζει ὅτι οἱ θεῖοι Κανόνες ἀπαγορεύουν τὰ ἄζυμα καὶ ἡ παράβασή τους φέρνει μεγάλη ζημία γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ κινδύνους γιὰ τὴ σωτηρία: «Ἄλλ' ἴδωμεν ὅπως καὶ οἱ θεῖοι κανόνες περὶ τῶν ἀζύμων, κρίσεως ἔχουσιν. Ὁ μὲν ἐβδομηκοστὸς τῶν ἁγίων ἀποστόλων, τῶν δεχομένων τὰ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα, τοὺς μὲν ἱεραῖοι λαχόντας, καθαιρεῖ, τοὺς δὲ τοῦ λαοῦ ἀφορισμῶ ὑποβάλλει. Ὁ δὲ ἐνδέκατος (sic) τῆς ἕκτης συνόδου, μηδεὶς τῶν ἐν ἱερατικῶ φησι κατειλεγμένων τάγματι, ἢ λαϊκός, (sic) τὰ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα ἐσθιέτω· εἰ δ' οὖν, ἀλλ' ὁ μὲν, καθαιρεῖσθω, ὁ δέ, ἀφοριζέσθω. Εἰ δὲ μὴ πρὸς Ἰουδαίων ταῦτα φασὶ δέχεσθαι, αὐτοὶ δὲ ποιοῦντες προσφέρειν, ἀλλ' οὐκ εὐπρόσωπος αὕτη ἀπολογία· οὐδὲν γὰρ διοίσει, εἴτ' οὖν παρ' ἑαυτοῦ τίς, εἴτε παρ' ἑτέρων ταῦτ' εἴη λαμβάνων, σκανδάλου διδοὺς ἀφορμὴν καὶ ὑπόνοιαν, ὡς τὰς Ἰουδαϊκὰς τιμῶν τελετάς. Ὡσπερ ἂν εἰ καὶ περιτέμνων τίς ἑαυτόν, ἀλλὰ μὴ πρὸς τῶν χρωμένων τῷ ἔθει τούτῳ περιτεμνόμενος, ἐνίστατο, μὴ τὰ ἐκείνων δήπου φρονῶν - παρανομίας γάρ, ταύτη ποιῶν - , ἐάλω ἂν τῆς ἐσχάτης. Οἱ τῆς παλαιᾶς (sic) τοίνυν οἰκήτορες Ῥώμης, ὡς ἂν οὐκ ἀποχρῶν ἡγησάμενοι, βλάσφημον γλῶτταν κατὰ τοῦ ἁγίου μόνον κινεῖν Πνεύματος, εἰ μὴ καὶ τὰ περὶ τὴν ἔνσαρκον τοῦ Κυρίου οικονομίαν αὐτοῖς καινοτομηθεῖν, δι' ἄζυμου τὰ φρικτὰ Χριστοῦ μυστήρια, ἱερουργεῖν οὐ πεφρίκασιν, ἴν' εἴη πάντα τοῖς ἀσεβοῦσιν ἀσεβῆ, καὶ μηδὲν ἀτόλμητον αὐτοῖς ὑπολίποιο· κἄν γὰρ μὴ δοκῆ τισι πίστεως εἶναι διαφορὰ, ἢ διὰ τοῦ ἐνζύμου καὶ ἀζύμου ἱερουργία, ἀλλ' ἐπεὶπερ οὐκ ἐξ ὑγιουῶς ὤρμηται τὸ τοῦ ἀζύμου δόγμα

³⁸⁰ «Τοῦ ἁγιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Συμεῶνος Ἱεροσολύμων περὶ τῶν ἀζύμων», *Orientalia Christiana Rome*, T. II,3.-1924, σ. 221-22.

διδασκαλίας, μεγίστην φέρει τῇ ψυχῇ τὴν ζημίαν, καὶ περὶ αὐτὸ τὸ κεφάλαιον, τῆς ἡμετέρας σωτηρίας ὁ κίνδυνος»³⁸¹.

Αἰῶνες αργότερα ὁ Ἅγιος Μάρκος Ευγενικός στη γνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ «Τοῖς ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καὶ τῶν νήσων εὕρισκομένοις Ὁρθοδόξοις Χριστιανοῖς» κάνει σφοδρὴ κριτικὴ στη Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας. Στην Εγκύκλιο αὐτὴ ὁ Ἅγιος Μάρκος κάνει λόγο γιὰ τὶς δογματικὲς διαφορὲς, καὶ, τονίζοντας τὴν υπακοή πρὸς τοὺς Αποστολικούς Κανόνες, γράφει γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀζύμων :« καὶ ἡμεῖς μὲν ἀποστρεφόμεθα τὸ ἰουδαϊκὸν ἄζυμον, τοῖς Ἀποστόλοις κανονίζουσιν ὑπακούοντες· οὔτοι δὲ ἐν τῷ αὐτῷ ὄρω σῶμα Χριστοῦ τὸ παρὰ τῶν Λατίνων ἱερουργούμενον ἀποφαίνονται».³⁸²

Επομένως, ὅλοι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἀσχολήθηκαν με τοὺς Ἱερούς Κανόνες ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀπόκλιση τῶν Λατίνων περὶ τῶν ἀζύμων, συμφωνοῦν ὁμοφώνως, (βάσει τῶν κειμένων τους), ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ἀζύμου ἄρτου εἶναι ἀντικανονικὴ καὶ ἀντιπαραδοσιακὴ καὶ δὲν συνάδει με κανένα Ἱερό Κανόνα καμίας Συνόδου, οὔτε Οἰκουμενικῆς οὔτε Τοπικῆς οὔτε τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

³⁸¹ Ματθαῖος Βλάσταρις, «Ἐλεγχος ὧδε τῆς πλάνης τῶν Λατίνων, θύτου παρ' οἰκτροῦ Ματθαίου μονοτρόπου», Konstantinos A. Palaiologos, An annotated edition of the *Refutation of the Errors of the Latins* by Matthaios Blastares, [Thesis], June 2011, σ.388-389.

³⁸² Μάρκου Ευγενικοῦ «Τοῖς ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καὶ τῶν νήσων εὕρισκομένοις Ὁρθοδόξοις Χριστιανοῖς» Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα Ι, σ. 428.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα εκδοθέντα κείμενα των Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων έως την υστεροβυζαντινή περίοδο τα σχετικά με το πρόβλημα του άζυμου και ένζυμου άρτου, δείχνουν ότι το θέμα ήταν και είναι πολύ σημαντικό και θα παραμένει ένα από τα βασικά εκκλησιαστικά ζητήματα. Το πρόβλημα, όπως ερμηνεύθηκε από όλες τις θεολογικές προσεγγίσεις, οδηγεί στα εξής:

α) Αρχικά υπήρχαν τα βασικά επιχειρήματα της πρώτης χιλιετίας για το θέμα του άζυμου και ένζυμου άρτου.

β) Οι δυο πλευρές επηρεαζόμενες από την πολιτική κατάσταση ήρθαν σε σύγκρουση και έτσι δεν είχαν καλή διάθεση να συνεργαστούν και να ερμηνεύσουν με πνεύμα ειρήνης το πρόβλημα αλλά αντιμετώπιζε η μία πλευρά την άλλη μέσω της αντιρρητικής γραμματείας.

γ) Θα έλεγε κανείς ότι ήταν και διαφορετικές οι ιστορικές συνθήκες, οι οποίες επίσης χάραξαν την πορεία της Εκκλησίας. Όμως, όσο κι αν απουσίαζε η κατανόηση και από τις δυο πλευρές, υπήρχε η κοινή διδασκαλία της Εκκλησίας την πρώτη χιλιετία.

δ) Οι Πατέρες έως την υστεροβυζαντινή περίοδο έδειξαν σε αυτό τον αγώνα μεγάλη υπευθυνότητα τόσο με τη γνώση τους όσο και με την αγάπη τους προς την ακεραιότητα της Ορθοδοξίας. Μάλιστα, δεν ήταν ποτέ αρνητικοί προς τον διάλογο, και με όλο τον σεβασμό προς τους Λατίνους προσπαθούσαν να βρουν λύση, και σε αυτό το πρόβλημα με τα άζυμα. Δυο μεγάλες ευκαιρίες για να λυθεί το ζήτημα μεταξύ των δυο Εκκλησιών, στη Σύνοδο της Λυώνος του 1274 και στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας το 1438-39 δεν είχαν αποτέλεσμα, γιατί δεν έγιναν

αποδεκτές από το ορθόδοξο πλήρωμα οι αποφάσεις, καθώς δεν συμφωνούσαν με τη διδασκαλία των Οικουμενικών Συνόδων.

ε) Όταν εμφανίστηκε το πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο, οι Πατέρες της Εκκλησίας, με σοβαρότητα, μελέτησαν την Αγία Γραφή, τις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων και τους Ιερούς Κανόνες, όπως και τα έργα των Πατέρων της πρώτης χιλιετίας. Καθένας προσέγγισε το ζήτημα από τη δική του οπτική γωνία και καθένας αξιοποιούσε τις ανάλογες ευκαιρίες για να παρουσιάσει τη θέση της ορθόδοξης Εκκλησίας.

στ) Αυτό τον πλούτο της γνώσης τον έδειξαν οι Πατέρες πραγματικά από την πρώτη στιγμή του διαλόγου με τους Λατίνους, και κατ' εξοχήν κατά τη διάρκεια της Συνόδου της Φερράρας-Φλωρεντίας, ιδιαίτερα ο Μάρκος Εφέσου, ο Βησσαρίων Νίκαιας και ο Σχολάριος Γεννάδιος, οι οποίοι έκαναν μεγάλη εντύπωση στον Πάπα Ευγένιο και τους Λατίνους.

ζ) Μελετώντας τα κείμενα των Πατέρων έως την υστεροβυζαντινή περίοδο, αναδείχθηκε με πόση μεγάλη επιμέλεια οι Πατέρες ερεύνησαν τα κείμενα των Πατέρων της πρώτης χιλιετίας. Επίσης μερικές φορές παρέπεμπαν σε ολόκληρα αποσπάσματα, ή αναφέρονταν στις πηγές τους, όπως για παράδειγμα στις περιπτώσεις του Νικήτα Στηθάτου και του Ιωάννη Δαμασκηνού.

η) Η αντιρρητική γραμματεία σχετικά με τον άζυμο άρτο κατά τον 11ο αιώνα αναπτύχθηκε ιδιαίτερα με την πρωτοβουλία του Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριου, ο οποίος ανέθεσε στον Λέοντα Αχρίδας να συντάξει τρεις επιστολές προς τον Πάπα Ρώμης Λέοντα Θ'. Αυτό αποτέλεσε την αρχή της αντιπαράθεσης για τον άζυμο ή ένζυμο άρτο μεταξύ των δυο Αποστολικών Εδρών, η οποία εξελίχτηκε σε μια από τις βασικές αφορμές του Μεγάλου Σχίσματος του 1054.

θ) Αυτός ο αγώνας, και για τις δυο πλευρές, στην ουσία είχε μια βασική πηγή, και αυτή ήταν η Αγία Γραφή. Όμως το ζητούμενο, ήταν πάντοτε το πώς την ερμήνευε η κάθε πλευρά. Επιπλέον υπήρχε και το πρόβλημα με το Filioque, όπου οι Λατίνοι είχαν προσθέσει ότι το Πνεύμα το Άγιο εκπορεύεται από τον Πατέρα και τον Υιό, αν και κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται στην Καινή Διαθήκη. Δηλαδή, είναι αυθαίρετη η ερμηνεία των Λατίνων χωρίς πραγματική τεκμηρίωση στο κείμενο της Αγίας Γραφής, όπως αναλύθηκε στο πρώτο κεφάλαιο.

ι) Για τον εορτασμό του Πάσχα των Εβραίων ίσχυαν αυστηροί κανόνες και δεν υπήρχε καμία δυνατότητα να κάνει «Πάσχα Νομικόν» ο Ιησούς Χριστός την Πέμπτη το βράδυ, όταν έγινε ο Μυστικός Δείπνος.

ια) Η θέση των Λατίνων που εμφανίστηκε από τον 10ο αιώνα και εξακολουθεί να ισχύει έως σήμερα, ότι ο Μυστικός Δείπνος ήταν πασχαλινός δεν μπορεί να γίνει αποδεκτύτε από την πλευρά της ορθόδοξης Εκκλησίας, ούτε από τους ερευνητές της Αγίας Γραφής - Παλαιάς και Καινής Διαθήκης - αλλά ούτε και από τη σύγχρονη εβραϊκή κοινότητα, επειδή αυτή η άποψη παραβιάζει τον Μωσαϊκό Νόμο.

ιβ) Είναι σαφές ότι ο άρτος του Μυστικού Δείπνου της Πέμπτης δεν αντιστοιχεί με τον άζυμο άρτο του Ιουδαϊκού Πάσχα της Παρασκευής το βράδυ.

ιγ) Στις Επιστολές τους οι Πατέρες υπέδειξαν στους Λατίνους τα σημεία που έσφαλλαν, και τα χωρία της Αγίας Γραφής που έπρεπε να δώσουν προσοχή.

ιδ) Οι Πατέρες ως επιχείρημα πολύ συχνά ανέφεραν τον Πάπα Ρώμης Αγάθωνα και τον Γρηγόριο Επίσκοπο Ακράγαντος στη Σικελία, οι οποίοι είχαν ρητά ταχθεί κατά της χρήσης των αζύμων.

ιε) Το βασικό σημείο αναγνώρισης του Κυρίου από τους μαθητές στους Εμμαούς ήταν η «κλάσις τοῦ ἄρτου», και θα παραμένει για όλους

τους Ορθοδόξους Χριστιανούς έως τη συντέλεια του κόσμου το βασικό γνώρισμα του Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

ιστ) Σύμφωνα με τους Πατέρες στη χρήση των ἀζύμων ἀπό τους Λατίνους δεν υπάρχει δυνατότητα «κλάσεως τοῦ ἄρτου», επομένως ούτε η δυνατότητα της αναγνώρισης του Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

ιζ) Η χρονική διαφοροποίηση μεταξύ των Συνοπτικῶν Ευαγγελιστῶν και του Ἰωάννη σχετικά με το ποια μέρα τέλεσε τον Μυστικό Δείπνο ο Κύριος Ἰησοῦς Χριστός ουσιαστικά δεν υπάρχει. Σύμφωνα με τον Αρχιμ. Βενέδικτο πρόκειται για ἀπόκλιση μεταξύ των ερευνητῶν, ἀπό τους οποίους ορισμένοι υποστηρίζουν ὅτι η «πρώτη τῶν ἀζύμων» εἶναι και η εορτή του Πάσχα, δηλαδή η 14η Νισάν, ὅταν σταύρωσαν τον Κύριο Ἰησοῦ Χριστό, και ὄχι η 13η Νισάν το βράδυ, ὅταν ξεκινάει η νέα μέρα, η 14η του Νισάν, ὁπότε και τέλεσε ο Κύριος τον Μυστικό Δείπνο. Επομένως δεν μπορούσε να γίνει η «κλάση τοῦ ἄρτου» την 15η Νισάν, δηλαδή την Παρασκευή το βράδυ της 14ης Νισάν, ὅταν ξεκινούσε η νέα ἡμέρα, η 15η Νισάν, η μέρα του εορτασμοῦ του Πάσχα., Την ἡμέρα εκείνη δεν υπήρχε πουθενά στον Ἰσραήλ ο ἔνζυμος ἄρτος ἀλλὰ μόνον τα ἄζυμα. Δηλαδή βάσει των Συνοπτικῶν, ο Μυστικός Δείπνος ἔλαβε χώρα κατὰ την ἀρχή της καινούργιας ἡμέρας, την Πέμπτη το βράδυ «πρώτην τῶν ἀζύμων» και αὐτό ἰσοδυναμεί με την «παρασκευὴν τοῦ Πάσχα» του Ἰωάννου του Ευαγγελιστῆ και Θεολόγου, τη 13η Νισάν, την Πέμπτη το βράδυ, και ἐνῶ ξεκινάει η 14η Νισάν την Παρασκευή. Ἄρα δεν διαφαίνεται καμία διαφορά μεταξύ των Ευαγγελιστῶν. Αὐτὸ υπογραμμίζουν ἰδιαίτερα ο Νικήτας Στηθάτος στο ἔργο του «Πρὸς Ῥωμαίους περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων, καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἐν τεσσαρακοστῇ τελείαν λειτουργίαν γενέσθαι» και ο Θεοφύλακτος Αχρίδας στο ἔργο του «Περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι».

ιη) Η χρήση των ἀζύμων δεν εἶναι ἀπλὰ ἓνα τελετουργικό στοιχείο, ἀλλὰ συνιστᾶ μια βαθιά δογματική και μάλιστα χριστολογική διαφορά.

Έτσι οι Πατέρες αντιμετωπίζουν τους Λατίνους όχι μόνο ως Ιουδαιοφρονες αλλά ως αιρετικούς, επειδή εντόπισαν σε αυτούς σημεία επιρροών πολλών αρχαίων αιρέσεων.

ιθ) Στην πρώτη χιλιετία ο άγιος Επιφάνιος Κύπρου μιλάει για τους Εβιωνίτες και τη χρήση των αζύμων, ενώ ο Μέγας Αθανάσιος κατηγορεί τον Απολλινάριο για τα άζυμα και ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός αναφέρεται στους Αρμένιους και τους Ιακωβίτες σαν να είναι Θεοπασχίτες εξαιτίας της χρήσης του άζυμου άρτου.

κ) Ο Ιωάννης, Μητροπολίτης Ρωσίας, αναφέρει στην Επιστολή του προς τον Πάπα Κλήμεντα Γ', σε ποιες αρχαίες αιρέσεις έπεσαν οι Λατίνοι, δηλαδή στις αιρέσεις του Δοκητισμού, του Μοναρχιανισμού, του Απολλιναρισμού, του Μονοφυσιτισμού και του Μονοθελητισμού, και τις μνημονεύει με τη σειρά εμφάνισής τους στην ιστορία.

κα) Ο Ματθαίος Βλάσταρις υπογραμμίζει ότι οι Λατίνοι έπεσαν στον Αρειανισμό τελώντας τη λειτουργία με άζυμα. Την απόκλιση του Απολλινάριου ακολουθούν, μαζί με τους Αρμένιους, και οι Λατίνοι τρώγοντας το νεκρό σώμα, το χωρίς ψυχή και νου, τονίζουν ο Νικήτας Στηθάτος και ο Πέτρος Αντιοχείας, όπως και ο Συμεών Ιεροσολύμων. Μάλιστα ο ίδιος ο Συμεών Ιεροσολύμων τους παρομοιάζει και με τους Νεστοριανούς, οι οποίοι επίσης τελούσαν την Ευχαριστία με τα άζυμα.

κβ) Ο Λέων Βουλγαρίας λέει ότι οι Ιταλοί είναι μαζί με τους Αρμένιους και με τους Αιγύπτιους, δηλαδή με τους Μονοφυσίτες σύμφρονες με τους Ιουδαίους. Αναφέροντας σχεδόν όλες τις μεγάλες αιρέσεις της πρώτης χιλιετίας, οι οποίες χρησιμοποιούσαν τα άζυμα, στο τέλος ο Ιωάννης Ρωσίας συμπληρώνει ότι οι Ιταλοί έπεσαν και στην αίρεση του Μονοθελητισμού του Σεργίου, Παύλου και Πύρρου, επειδή τους ενέπνευσε ο διάβολος -όπως όλους τους αιρετικούς- να αρνούνται την «τελείαν ενανθρώπησιν καθ' υπόστασιν τοῦ ενός Σωτήρος Χριστοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν».

κγ) Βάσει των Πατέρων και των κειμένων τους, διαπιστώσαμε εσφαλμένη Χριστολογία. Τα άζυμα των Λατίνων δεν σημαίνουν τον Θεάνθρωπο Ιησού Χριστό με τις δυο φύσεις, τη θεϊκή, και την ανθρώπινη με το σώμα, την ψυχή και τον νου, τον Χριστό με τα δυο θελήματα και τις δυο ενέργειες, τον Ενσαρκωμένο και Αναστημένο εκ νεκρών, όπως μας διδάσκουν οι Οικουμενικές Σύνοδοι. Τα άζυμα εκπροσωπούν έναν Χριστό τέλειο μόνο θεό ή ψιλό άνθρωπο, χωρίς την ψυχή και τον νου, με μια φύση και μια θεανδρική ενέργεια, δηλαδή ένα φάντασμα ή μύγμα όλων των αιρέσεων προηγούμενων αιώνων. Δυστυχώς, όταν η διδασκαλία των Οικουμενικών Συνόδων χάνει το απόλυτο κύρος της έχουμε τέτοιες συνέπειες.

κδ) Μάλιστα, για τους Πατέρες της ορθόδοξης Εκκλησίας απόλυτο κύρος έχουν οι Οικουμενικές Σύνοδοι και ειδικά για το θέμα των αζύμων ιδιαίτερη βαρύτητα έχουν οι Ιεροί Κανόνες. Τρεις είναι οι κυριότεροι Ιεροί Κανόνες που μιλάνε για τα άζυμα: ο Ο' Κανόνας των αγίων Αποστόλων, ο ΛΗ' Κανόνας της Τοπικής Συνόδου της Λαοδικείας και ο ΙΑ' Κανόνας της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου. Βάσει αυτών των Ιερών Κανόνων, οι Πατέρες της υστεροβυζαντινής περιόδου αντιμετώπιζαν τους Λατίνους.

κε) Κάποιοι Πατέρες στις Επιστολές τους προς τους Λατίνους γράφουν γενικώς χωρίς να παραπέμπουν σε κάποιον συγκεκριμένο Κανόνα, όπως ο Λέων Αχρίδας, ο Πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος και ο Ματθαίος Βλαστάρης. Οι άλλοι Πατέρες αναφέρουν συγκεκριμένους Κανόνες, όπως ο Νικήτας Στηθάτος στην Επιστολή του « Πρὸς τοὺς Ῥωμαίους περὶ ἀζύμων...», όπου πρώτα παραπέμπει στον Ο' Κανόνα των Αποστόλων και στη συνέχεια στον ΙΑ' της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου. Σχεδόν με την ίδια λογική, ο Ιωάννης, Μητροπολίτης Ρωσίας, στην Επιστολή του προς τον Πάπα Ρώμης Κλήμεντα Γ', τον ενημερώνει για την άστοχη χρήση των αζύμων βάσει των δυο Κανόνων, του Ο' Κανόνα των Αποστόλων και του ΙΑ' της Πενθέκτης Οικουμενικής

Συνόδου. Στην πραγματεία του «Περὶ τῶν ἀζύμων» ο Συμεών Πατριάρχης Ιεροσολύμων αντιμετωπίζει τους Λατίνους βάσει των «πρακτικῶν τῆς οἰκουμενικῆς πέμπτης συνόδου».

Στην τελευταία φάση του διαλόγου με τους Λατίνους, πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης, το έτος 1453, έχουμε και τη μαρτυρία του αγίου Μάρκου, Μητροπολίτου Εφέσου, στην Επιστολή του «Τοῖς ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καὶ τῶν νήσων εὕρισκομένοις ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς», όπου τονίζει την υπακοή προς τους Κανόνες των Αποστόλων.

κστ) Επομένως, οι Πατέρες της υστεροβυζαντινῆς περιόδου προσπαθούσαν και με τους Ιερούς Κανόνες να αφυπνίσουν τους Ρωμαιοκαθολικούς από την απόκλισή τους. Όμως δεν τα κατάφεραν, επειδή για τους Λατίνους απόλυτο κύρος είχε και έχει μόνον ο Πάπας Ρώμης, ο οποίος θεωρείται ότι είναι υπεράνω των Οικουμενικῶν Συνόδων και με την εξουσία του μπορεί να ακυρώνει τα πάντα, κατά τους λόγους του Ανσέλμου της Αβελβέργης στο Διάλογό του με τον Νικήτα Νικομηδείας.

κζ) Οι Ορθόδοξοι εκπρόσωποι, εκτός του Αγίου Μάρκου Ευγενικού, υπέκυψαν τότε ενώπιον του Πάπα Ευγένιου, και υπέγραψαν τον Όρο της Ενώσεως. Συμφώνησαν και στο θέμα του άζυμου και ένζυμου άρτου, να συνεχίσει η κάθε Εκκλησία να ενεργεί σύμφωνα με την Παράδοσή της. Με αυτό τον τρόπο μαζί με τους Λατίνους οι Ορθόδοξοι απέκλιναν από την Παράδοση και τους Ιερούς Κανόνες. Οι Ανατολικοί ορθόδοξοι Πατριάρχες συγκάλεσαν Σύνοδο στα Ιεροσόλυμα, το 1443, και καταδίκασαν την ενωτική Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας και ακύρωσαν της αποφάσεις της και περί του άζυμου και ένζυμου άρτου. Μάλιστα για τους Λατίνους, δεν έχουν κύρος οι Οικουμενικές Σύνοδοι αλλά ο Πάπας, όπως και καμιά σημασία δεν έχει για αυτούς, αν ο άρτος είναι άζυμος ή ένζυμος, αφού από τον Πάπα Ιννοκέντιο Γ' και μετά ήδη έχουμε τους Ελληνόρρυθμους και τους Ανατολικούς Λατίνους Πατριάρχες, οι οποίοι τελούν τη Λειτουργία

τους με τον ένζυμο άρτο. Το βασικό για τους Ρωμαιοκαθολικούς είναι μόνο η πλήρης υποταγή στον Πάπα Ρώμης.

κη) Για τους υστεροβυζαντινούς Πατέρες οι Οικουμενικές Σύνοδοι και οι Ιεροί Κανόνες έχουν απόλυτο κύρος και, βάσει των Ιερών Κανόνων, κάθε κληρικός καθαιρείται και κάθε λαϊκός αφορίζεται αν τρώει τα άζυμα, εννοείται στη θεία Λειτουργία. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι ο ένζυμος άρτος των Ελληνόρρυθμων είναι για τους Ορθοδόξους Σώμα του Κυρίου Ιησού Χριστού.

κθ) Η απόκλιση των Λατίνων είχε πολλές διαστάσεις, επειδή τόσο για τους Λατίνους όσο και για τους Ελληνόρρυθμους οι ενέργειες του Θεού είναι κτιστές και όχι άκτιστες. Αν αυτό ισχύει πώς μπορεί να γίνει ο καθαγιασμός των δώρων με την κτιστή χάρη; Ο άρτος των Ελληνόρρυθμων για την ορθόδοξη Εκκλησία παραμένει μόνο ένζυμος άρτος αλλά όχι Άρτος του Μυστικού Δείπνου, της θείας Ευχαριστίας.

λ) Το πρόβλημα με τον άζυμο και ένζυμο άρτο στην υστεροβυζαντινή περίοδο για τους Πατέρες της Εκκλησίας δεν ήταν περιφερειακό πρόβλημα αλλά ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα, επειδή άγγιζε το επίκεντρο της εκκλησιαστικής ζωής, δηλαδή την θεία Ευχαριστία. Γι' αυτό τον λόγο οι Πατέρες της Εκκλησίας, από τον Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουάριο έως τον άγιο Μάρκο τον Ευγενικό, αντιμετώπιζαν με μεγάλο ζήλο την ιουδαϊκή καινοτομία των Λατίνων με τα άζυμα. Ήξεραν πολύ καλά πόσο σημαντικό είναι να παραδώσουν στις επόμενες γενιές ακέραια τη διδασκαλία της ορθόδοξης Εκκλησίας μαζί με την παρακαταθήκη της «κλάσεως του άρτου» ως βασικό γνώρισμα του Κυρίου Ιησού Χριστού για τους πιστούς.

λα) Άξια αναφοράς είναι η τοποθέτηση του αγίου Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ότι όλη η παλαιά παράδοση, όπως και οι δύο θείες Λειτουργίες του ιερού Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου, μαρτυρούν ότι ο άρτος της Ευχαριστίας είναι ένζυμος.

Σύμφωνα με τα παραπάνω υπάρχουν βασικές διαφοροποιήσεις σε θεολογικό και δογματικό επίπεδο σε σχέση με την κατανόηση του ένζυμου και άζυμου άρτου μεταξύ της λατινικής προσέγγισης και της ορθόδοξης Παράδοσης έως την υστεροβυζαντινή περίοδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Καινή Διαθήκη, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2000.
- Παλαιά Διαθήκη, μτφρ. Εβδομήκοντα, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2000.
- Novum Testamentum, Nestle-Aland, Graece, Druck-Germany ²⁸2006 (αναθεωρημένη).
- Acta Concilii Mansi, «Definitio Sanctae Oecumenicae Synodi Florentinae», XXXI, 1026D-1045A
- ACO, 1,1, (Schwartz, E., Acta Conciliorum Oecumenicorum, Berolini et Lipsiae 1914 κ.ε.), σ. 8-9.
- Αθανασίου Αλεξανδρείας, *Περί τῶν ἀζύμων*, PG 26, 1328A-1332A. .
- Αθανασίου Αλεξανδρείας, *Ἐπιστολή τῶν κατ'Αἴγυπτον καὶ Λιβύην ἐπισκόπων ἑννεήκοντα ... κατὰ Ἀρειανῶν ...*, PG 26, 1029A-1048C.
- Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος ΚΘ' (Θεολογικός Τρίτος, Περί Υἱοῦ)*, PG 36, 73A-104B.
- Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπιστολή ΡΑ'. Πρὸς Κληδόνιον Πρεσβύτερον κατὰ Ἀπολλιναρίου Ἐπιστολή Α'*, PG 37, 176A-193B.
- Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων-Βιβλ. Η' Βασ. Ρηγόπουλου*, σ. 59-85.
- Ἐπιφάνιου Κύπρου, *Κατὰ αἵρέσεων ὀγδοήκοντα τὸ ἐπικληθὲν Πανάριος εἶτ' οὖν Κιβώτιος· εἰς βιβλία τρία*, PG 41,173A-1200A.
- Εὐάγριου Σχολαστικοῦ, *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας βιβλία στ'*, PG 86B, 2416A-2485A.
- Εὐστρατίου Νικαίας «*Λόγος πρὸς τοὺς Λατίνους περὶ τῶν προσφερομένων ἀζύμων, ἅτε παρὰ τοὺς θείους κανόνας ταῦτα ποιῶντες*» στο *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη Α' τόμος*, Αρχιμ. Ανδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου, Ἐν Λειψία 1866, σ.100-127.

-
- Θεοφυλάκτου Δ' Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *Προσλαλιά τινι τῶν αὐτοῦ ὁμιλητῶν περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι*, PG 126, 221B-249C.
 - Θεοφυλάκτου Δ' Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον*, PG 123, 144C-487A.
 - Θεοφυλάκτου Δ' Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγέλιον*, PG 123, 492C-681B.
 - Θεοφυλάκτου Δ' Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον*, PG 123, 692AA-1125C.
 - Θεοφυλάκτου Δ' Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, PG 123, 1133A-1348B και PG 124, 9AA-317C.
 - Θεοφυλάκτου Δ' Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, “*Expositio in Epist. I AD Cor- Cap. XI*”, PG 124, 705A.
 - Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν Ἄζύμων*, PG 95, 388A-396D.
 - Ἰωάννου Μητροπολίτου Ῥωσσίας, «Ἐπιστολὴ πρὸς Κλήμεντα Πάπαν Ῥώμης» στο *Ἐξ ἀπογράφου τῆς ἐν Πάτμῳ ἱεραῶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου*, Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνου 1868.
 - Ἰωάννου Πατριάρχου Ἀντιοχείας, «Λόγος περὶ τῶν ἄζύμων πρὸς τὸν Ἀνδρινουπολίτην», στο *Orientalia Christiana* (T. II,3.- 1924), σ. 244-263. σ. Ἰωσήφ Μεθώνης, *Ἀποδείξεις τοῦ δευτέρου κεφάλαιου τῶν ἐν τῷ Οὐρῶ τῆς Συνόδου*, PG 159,1357B 244-263.
 - Μάρκου Εὐγενικοῦ «*Τοῖς ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καὶ τῶν νήσων εὕρισκομένοις ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς ...*», στο Ἰω. Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Τόμος I, Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 421-429.
 - Ματθαίου Βλαστάρεως, «Ἐλεγχος ὧδε τῆς πλάνης τῶν Λατίνων, θύτου παρ’ οἰκτροῦ Ματθαίου μονοτρόπου», στο Konstantinos A. Palaiologos, *An annotated edition of the Refutation of the Errors of the Latins by Matthaios Blastares*, [Thesis], June 2011, σ. 269-462.

- Μιχαήλ Κηρουλαρίου, Το έργο ή τα έργα με τους αντίστοιχους τίτλους που βρίσκονται στις σελίδες 204-260 στο Μεθόδιος Γ. Φούγιας, (Μητροπ. Πισιδίας), *Έλληνες και Λατίνοι*, Αθήνα 1994, σ.204-260
- Μιχαήλ Κηρουλαρίου, *Πρώτη έπιστολή ... πρὸς Πέτρον τὸν ... Αντιοχείας*, PG 120, -781B-796A και στο *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae ...*, ed. C. Will, Marburgi, 1896, σ.172-184.
- Μιχαήλ Κηρουλαρίου, «Δευτέρα έπιστολή ... πρὸς τὸν Αντιοχείας πατριάρχην Πέτρον», PG 120,816A-820C και στο *Acta et scripta ...*, ed. C. Will, Marburgi, 1896, σ. 184-188.
- Νικήτα Στηθάτου «Πρὸς Ῥωμαίους περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων, καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἐν τεσσαρακοστῇ τελείαν λειτουργίαν γενέσθαι», στο Ἀνδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη*, Ἐν Λειψία, 1866, σ. 18-36.
- Νικήτα Στηθάτου, «Κατὰ Ἀρμενίων καὶ Λατίνων (καὶ) περὶ ἐνζύμων καὶ ἀζύμων» στο *Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Cardinal Joseph Hergenröther, Ratisbonae, Manz 1869, σ. 139-154.
- Πέτρου Αντιοχείας, «Ἐπιστολή τοῦ Αντιοχείας Πέτρου πρὸς τὸν Γραδένης Δομίνικον», στο *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, Marburgi, 1896, σ. 208-228· PG 120, 756B-781A.
- Πέτρου Αντιοχείας, «Ἐπιστολή τοῦ Αντιοχείας Πέτρου πρὸς τὸν Μιχαήλ Κηρουλάριον» στο, *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae*, ed. C. Will, Marburgi, 1896, σ. 189-204· PG 120, 796A-816A.
- Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα: Ράλλη, Γ.Α. και Ποτλῆ, Μ., Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν Ἱερῶν καὶ Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων*, τόμοι 1-6, Ἀθήνησιν 1852-1859.
- Σάθα, Κ., «Διήγησις τῶν ἁγίων τριῶν καὶ δέκα ὁσίων πατέρων τῶν διὰ πυρὸς τελειωθέντων παρὰ τῶν Λατίνων ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ ἐν τῷ ψαλθ' ἔτει» στο *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Τόμος Β', Βενετία 1873, , σ. 20-39.

-
- Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 253A-304C.
 - Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων*, PG 155, 33A-176C.
 - Συμεών Αρχιεπίσκοπου Θεσσαλονίκης, *Ἑρμηνεία περὶ τοῦ Θείου ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως*, PG 155, 305A-361A..
 - Συμεῶνος ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων, «Περὶ τῶν ἀζύμων», στο *Orientalia Christiana Rome*, T. II,3.-1924, σ. 217-239.
 - Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς Ανατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους ...*, PG 102, 721A-741C.
 - Anselmus Havelbergensis *Dialogi adversus Graecos libri tres*, PL 188,1139-1248B.
 - Humberti cardinalis, «Brevis et succincta commemoratio eorum quae gesserunt apocrisarii sanctae romanae et apostolicae sedis in regia urbe» στο Will, C., *Acta et scripta ...* 150-152.
 - Humberti cardinalis, «Dialogus» στο Will, C., *Acta et scripta ...* 93-126.
 - Humberti cardinalis, «Excommunicatio qua feriuntur Michael Caerularius atque ejus sectatores» στο Will, C., *Acta et scripta ...* 153-154.
 - Humberti cardinalis, «Responsio sive contadictio adversus Nicetae Pectorati libellum» στο Will, C., *Acta et scripta ...* 136-150.
 - Papa Innocenzo III, *De sacro Altaris Mystero Liber Quartus*, «De Sacramento Eucharistiae», PL, 217, 851D-859A.
 - S. Anselmi, *De tribus Waleranni quaestionibus ac praesertim, De Azymo et Fermentato*, PL 158, 541B-548B.
 - S. Brunois, *Tractatus Secundus. De Sacrificio Azymo, ad Leonem Monachum*, PL 165, 1085A-1090B. Will, C., Leonis IX epistola ad Constantinum Monomachum στο *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant*, Lipsiae et Marpurgi 1861..., σ. 85-89. Will, C.,

Leonis IX epistola ad Michaellem Cerularium I και II στο *Acta et scripta ...*, σ. 65-85 και 89-91.

- Will, C., Leonis IX epistola ad Petrum episcopum Antiochenum στο *Acta et scripta ...*, σ. 168-171.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Αλιβιζάτου, Α., *Οι Ιεροί Κανόνες, Αποστολική Διακονία*, Αθήνα 1997.
- Αντωνιάδου, Ε., Αρχιμανδρίτου, *Ο χαρακτήρ τοῦ Τελευταίου Δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ Ἄρτος τῆς Θείας Εὐχαριστίας*, Αθήνα 1961.
- Βέλλα, Β. Μ., *Εβραϊκή Αρχαιολογία, Αποστολική Διακονία-Αθήνα* 1984.
- Βιδάλη, Ν., *Οι Ρωμαῖοι Ποντίφικες και το ἔργο τους*, ΚΕΟ-Αθήνα 1994.
- Γαλίτη, Γ., *Ιστορία Εποχῆς της Καινῆς Διαθήκης*, Πουρναρά-Θεσσαλονίκη 1991.
- Γεωργόπουλου, Β., *Η περί της Αγίας Γραφῆς διδασκαλία των σύγχρονων αιρετικῶν κινήσεων*, Θεσσαλονίκη 2013.
- Γιαννόπουλου, Β. Ν., *Ιστορία και θεολογία των Οικουμενικῶν Συνόδων*, Ἐννοια-Αθήνα 2011
- Γιέβτιτς, Α. «Ο ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης ως ερμηνευτής των Ιερῶν Ακολουθιῶν», στο *Χριστός Αρχή και Τέλος*, Αθήνα 1983, 267-308.
- Γόνη, Δ. Β. «Ιστορική ανασκόπηση του προβλήματος της Ουνίας», στο *Η Ουνία, χθές και σήμερα*, Αρμός-Αθήνα 1992, 51-75.
- Δεσπότη, Σ., *Ο Κώδικας των Ευαγγελίων*, Αθως-Αθήνα 2009.
- Δημητρακοπούλου, Ανδρον., *Ἐκκλησιαστική Βιβλιοθήκη*, Ἐν Λειψία 1866.

-
- Δημητρακοπούλου, Ανδρ., *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Ἐν Λειψία Τύποις Μετζγέρ και Βίττιγ, 1872.
 - Εὐθυμίου, Γ., *Τὸ μαρτύριον τῶν δεκατριῶν ὀσιομαρτύρων τῆς Μονῆς Παναγίας τῆς Κανταριωτίσσης, Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Τόμος ΛΗ'*, Ἀθήναι 2003, σ. 623-633.
 - Ζάρρα, Κ. Θ., *Ἱστορία των χρόνων της Καινῆς Διαθήκης*, Ἐννοια-Ἀθήνα 2012.
 - Ζαφείρη, Χρυσοστόμου, (Μητροπ. Περιστερίου) «Ὁρθοδοξία καὶ Ρωμαιοκαθολικισμός Ὁαρχάμενος Θεολογικός διάλογος», στο *Θεολογία* 53 (1982), 63-90, 430-459, 587-611, 850-893.
 - Ἰωαννίδη, Ν. Χ., *Θεολογία και γραμματεία ἀπὸ τον Θ' αἰώνα και ἐξῆς*, Π. Κυριακίδη-Ἀθήνα 2009.
 - Καλλινίκου, Κ., *Πρωτοπρεσβυτέρου, Ὁ Χριστιανικός Ναός και τα τελούμενα εν αὐτῷ*, εκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2^η1987.
 - Καραγιάννη, Χ., *Ἀρχαιολογία και Θεσμολογία του Βιβλικού Ἰσραήλ*, Ἐννοια-Ἀθήνα 2013.
 - Καρμίση, Ἰω., *Δογματική (Κατὰ τάς παραδόσεις του)*, Ἀθήνα 1995.
 - Καρμίση, Ἰω., *Τὰ Δογματικά καὶ Συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας Τόμος 1*, Ἐν Ἀθήναις 1960.
 - Καρμίση, Ἰω., *Τὰ Δογματικά καὶ Συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας Τόμος 1*, Ἐν Ἀθήναις 1953.
 - Κατσανεβάκη, Βεν., «Τὸ χρονολογικὸν ζήτημα τῆς τελέσεως τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου», στο *Ἐκκλησία (Ἔτος ΛΒ')* –Ἐν Ἀθήναις 1955, σ. 103-105.
 - Κωστώφ, Ι., *Κατὰ των Παπικῶν πλανῶν*, Ὑπακοή-Ἀθήνα 2016.
 - Lossky, Vl. N., *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας*, (μτφρ. Στέλλα Πλευράκη), Θεσσαλονίκη 2007.

-
- Ματσούκα, Ν. Α., *Δογματική και συμβολική Θεολογία Β'*, Θεσσαλονίκη 2008.
 - Ματσούκα, Ν. Α., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, Πουρναρά-Θεσσαλονίκη 2003.
 - Μάγιεντορφ, Ιω., *Βυζαντινή θεολογία* (μτφρ. Παύλος Κουμαριανός, Βασίλης Τσάγκαλος), Ίνδικτος, Αθήνα 2010.
 - Μελετίου, Μητροπολίτου Νικοπόλεως και Πρεβέζης, *Η πέμπτη Οικουμενική Σύνοδος Εισαγωγή, Πρακτικά, Σχόλια*, εκδ. Μητρόπολις Νικοπόλεως και Πρεβέζης 1985.
 - Μεταλληνού, Γ. «Ουνία, πρόσωπο και προσώπειο», στο *Η Ουνία, χθές και σήμερα*, Αρμός-Αθήνα 1992, σ.11-47.
 - Μητσοπούλου, Ν. Ε., *Θέματα Όρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*, Συμμετρία-Αθήνα 2008.
 - Μπιλάλη, Σπ. Σ., *Αρχιμανδρίτου, Όρθοδοξία και Παπισμός Τόμος Α'*, Όρθόδοξος Τύπος-Αθήναι 1969.
 - Μπούμη, Π. Ι., *Κανονικόν Δίκαιον*, Γρηγόρη, Αθήνα, ³2012.
 - Νικολαΐδη, Ν., *Ανάλεκτα*, Θεσσαλονίκη 2002.
 - Νικολαΐδη, Ν., *Θέματα Πατερικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 2009.
 - Οικονόμου, Η., *Αρχαιολογία και Θεσμολογία της Βιβλικής Παλαιστίνης*, Αθήνα 2004.
 - Παπαδόπουλου, Στ., *Πατρολογία Α'*, Αθήνα ⁴2000.
 - Παπουτσόπουλου, Χρ. Ν. Αρχιμ., *Οι κακοδοξίες του παπισμού, «Ο Σωτήρ»*-Αθήνα 2007.
 - Ράνσιμαν, Στ., *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, (μτφρ. Χρήστος Μακρόπουλος), Εν πλώ-Αθήνα 2008.
 - Ρωμανίδη, Ιω., *Πατερική Θεολογία*, Παρακαταθήκη-Θεσσαλονίκη 2004.
 - Ρωμανίδη, Ιω., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, Πουρναρά-Θεσσαλονίκη 2009.

-
- Σενούντα Γ', Πατριάρχη της Κοπτοορθόξου Εκκλησίας της Αλεξανδρείας Αιγύπτου, *Η φύση του Χριστού-Η θεότητα του Χριστού*, Αρμός-Αθήνα 1996.
 - Σημάτη, Παν., *Τί λένε οι Οικουμενικές Σύνοδοι και οι Πατέρες; Είναι αίρεση ό Παπισμός;* Τήνος-Αθήνα χ.χ.
 - Σκουτέρη, Κ. Β., *Ιστορία Δογμάτων-Τόμος 1ος*, Αθήνα 1998.
 - Σκουτέρη, Κ. Β., *Ιστορία Δογμάτων- Τόμος 2ος*, Αθήνα 2004
 - Φειδά, Βλ. Ιω., *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'*, Αθήνα 2002.
 - Φειδά, Βλ. Ιω., *Εκκλησιαστική ιστορία Β'*, Αθήνα 2002.
 - Φίλια, Γ. Ν. *Λειτουργική -Τόμος Α'*, Αθήνα 2009.
 - Φίλια, Γ. Ν., *Λειτουργική -Τόμος Β'*, Αθήνα 2016.
 - Φλωρόφσκυ, Γ., *Θέματα Εκκλησιαστικής Ιστορίας*, Πουρναράς-Θεσσαλονίκη 2004
 - Φούγια, Μεθοδίου, (Μητροπολίτου Πισιδίας), *Ελληνες και Λατίνοι*, Αθήνα 2^η1994.
 - Φούντα, Ιερ., *Η Παλαιά Διαθήκη (Περιεχόμενο και Θεολογία της)*, Αθήναι 2005.
 - Χάκκετ, Ίω., *Ιστορία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου-Τόμος Α'*, Ἐν Αθήναις 1923.
 - Χριστινάκη, Ελένη,, *Βιβλική Αρχαιολογία –Θεσμολογία*, Αθήνα 2008.
 - Ware, Κάλ., *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, Ακρίτας-Αθήνα 4^η2007.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Galavaris, G., *Bread and the Liturgy The symbolism of early Christian and Byzantine bread*, The University of Wisconsin press Madison Milwaukee, London, 1970.
- Gill, J., *Η Σύνοδος της Φλωρεντίας, Καλός Τύπος*, Αθήνα 1962.

-
- Hergenröther, Joseph, (Cardinal) *Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Ratisbonae Manz, 1869.
 - Kidd, B.J., *Churches of Eastern Christendom*, Routledge 270 Madison Avenue, New York, USA (πρώτη έκδοση The Faith Press, London 1927)
 - Милаш, Др. Никодим Славенски *Апостоли Кирил и Методије и Истина Православља*, Задар 1881,(Δρ. Νικόδημος Μίλας, *Οι Σλάβοι Απόστολοι Κύριλλος και Μεθόδιος και η Αλήθεια της Ορθοδοξίας*), Ζάνταρ 1881.
 - Moisset, J. P. *Ιστορία του Καθολικισμού*, (μτφρ. Μιχ. Ρούσσοσ, Αιμ. Βαλασιάδης, Μαρκ. Ρούσσοσ, Γ. Κώστας), Εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011.
 - Nichols, Ai., *Rome and the Eastern Churches A Study in Schism*, Ignatius Press, San Francisco 2010.
 - Schatz, Kl., *Το πρωτείο του Πάπα*, (μτφρ. Μ. Ν. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης), Ρόες-Αθήνα 2005.
 - Woolley, R.M., B.D., *The Bread of the Eucharist*, A.R. MOWBRAY London, και Milwaukee, USA, 1913.
- Ferrariae gaeste, I. Gill (Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Rome 1952).

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

S. Thomae de Aquino, «Contra hoc quod negant posse confici in azymo» στο *Contra Errores Graecorum*, Corpus Thomisticum, Pars 2, Caput 39. Opera Omnia Romae, ad sanctae sabine 1967, dhspriority.org/thomas/contraerrgraecorum.htm, Ημ.αυ. 05.10. 2018.

Thomas Aquinatis, *Summa Theologica*, TERTIA PARS, Quaestiones LXXIV, ART. III ET IV, σ.31, 32, 33 Tomus Septimus, Parisiis apud bloud et barral, bibliopolas, 18 via dicta cassette, 1880.<https://www.abebooks.com/book-search/title/summa-theologica-s-thomae-aquinatis/used/>. Ημ. αυ. 06.10. 2018.

Chabad of Greece, Ο εορτασμός του Σέντερ-Chabad of Greece-Chabad of Athens, (Ο εορτασμός του Σέντερ - Chabad of Greece. www.chabad.gr/templates/articlecco_cdo/aid/76256, Ημ.αν. 10.03. 2018.